

**E. BERDIMURATOV, Q. ALLANAZAROV,
G. PATULLAEVA**

QARAQALPAQ TILI

5-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrligi tárepinen tastıyqlanğan
Qayta islengen hám toliqtırılğan basılıwı*

**NÓKIS
«BILIM»
2020**

UOK 811.512.121(075.3)

KBK 81.2 Kar

B 64

Sabaqlıq Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilim-lendiriw ministriginiń 2002-jılǵı tańlawında jeńimpaz dep tabılǵan.

Pikir bildiriwshiler:

- M. Dáwletov** Filologiya ilimleriniń doktori.
- Z. Ismaylova** Respublikalıq oqıw metodikalıq orayı metodisti.
- R. Niyetova** Nókis qalalıq 31-sanlı qánigelestirilgen mámleketlik ulıwma bilim beriw mektebiniń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı.
- S. Kadirimbetova** Nókis rayonu 22-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı.

SHÁRTLİ BELGILER

— Sorawlar

— Tapsırmalar

— Bilip alıń

**Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları
esabınan basıp shıǵarıldı.**

ISBN 978-9943-4461-4-4

© «O‘zbekiston» BPDÚ 2015

© «Bilim» baspası, 2015, 2020

1-SENTYABR — ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍNÍN ĠÁREZSIZLIK KÚNI

1-shinǵıw. Tekstti oqırń, ondaǵı milliy qádiriyatqa óz pikirlerińizdi bildiriń. Teksttiń mazmunı boyınsha sorawlar dúziń.

BESQALA

Türkstan, Xorezm—máskanımenen,
Besqala, teńizdiń átirapı elim,

— dep Berdaq shayırdıń táriyiplegenindey Aral teńizi átirapında qala salıp, imarat qurǵan miynetkesh qaraqalpaq xalqınıń ózine tán milliy ózgeshelikleri kóp. Qaraqalpaqlardıń keyingi áwladları da usı úrdisti dawam ettirip kent salıp, óz úlkelerin baǵı-bostanǵa aylandırıp kelgen. Qaraqalpaq jerindegi sonsha qala qaldıqları hám kentlerdiń tariyxı bul pikirdi tastıyıqlaydı.

Aral teńiziniń qubla jaǵalawlarına ornalasqan Qaraqalpaqstan Respublikası orta ásirlerden baslap-aq óziniń Qońrat, Xojeli, Shımbay, Shabbaz (házirgi Beruniy) hám Tórtkúl sıyaqlı iri qalaları menen belgili bolǵan. Bul úlke «Besqala alabı» dep te atalǵan. Usıǵan tiykarlanǵan halda tariyxıy

«Besqala» bes sháhárdiń rámsiy kórinisi sıpatında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik bay-raǵında bes juldız túrinde sáwlelengen.

Qaraqalpaq xalqı «Jaqsı júrgen kent saladı, ja-man júrgen jerine órt saladı» degen danalıq sózi sıyaqlı házirgi dáwirde de ata miyrastı dawam ettirip jerin gúllendirmekte. (Ǵ.X.)

! Kent — qala, sháhár; alap — keńislik, maydan, keń dala, dalalıq.

TIL — ADAMLARDIŇ QARIM-QATNAS JASAWINIŇ EŇ ÁHMIYETLI QURALI

2-shinıǵıw. Qosıqlardı tásirli etip oqır. Mazmunın aytıp berir.

Ana tilim—meniń ata-anam bul,
Hár túbi bir shayqatılǵan shaqań bul,
Olar menen birge ómir súrmesem,
Kerek emes maǵan jaqtı jáhán bul! (T.Q.)

Til — adamzattıń biybaha baylıǵı. Adam-lar basqalar menen til arqalı qarım-qatnasta boladı.

Demek, til jámiyetke, yaǵnıy adamlardıń óz ara qarım-qatnasqa kirisiwinde, bay-lanı ornatiwında xızmet etedi, sol ushın ol jámiyetlik qubılıs esaplanadı.

Tapsırma. Naqıl-maqallardı oqır. Ondaǵı berilgen pikirdi túsindirir.

1. Tilge itibar — elge itibar. 2. Til bilgen el bileđi.
3. Ózge tildiń bárin bil, óz tilińdi húrmetle. 4. Til — mádeniyat aynası. 5. Ádeptiń bası — til.

TILDIŇ JÁMIYETTEGI ORNÍ

QARAQALPAQ TILI — RAWAJLANĜAN MILLIY TIL

BiziŇ Watanımız — Qaraqalpaqstan Respublikası. Qaraqalpaq tili Qaraqalpaqstan Respublikasında jasawshı qaraqalpaqlardıń, sonday-aq basqa millet wákilleriniŇ mámleketlik tili bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tili — oĝada bay milliy ádebiy tillerdiŇ biri. Onda qaraqalpaq xalqınıń pútkil ómiri, ruwxıy baylıǵı, aqlılı hám oyı, ótmishi, házirgi dáwiri hám keleshegi óz kórinisin tapqan. Qaraqalpaq tilinde kóplegen gazetalar, jurnallar hám kitaplar shıǵarıladı, radio, televidenie jumıs isleydi. Ol — ilim menen ádebiyattıń, sanaat hám óndiristiŇ, mádeniyat penen kórkem ónerdiŇ tili.

1. Til qanday xızmet atqaradı?
2. TildiŇ adam ómirindegi áhmiyeti qanday?
3. Ana tili haqqında qanday qosıqlar bilesiz?

Tapsırma. Tómendegi sózlerdi gáp ishinde keltiriŇ.

Ana — Watan, tuwılǵan jer, ana — tábiyat, ana til.

BASLAWÍSH KLASLARDA ÓTILGEN TEMALARDÍ TÁKIRARLAW

1. Ses degen ne?
2. Qaraqalpaq tilinde qanday dawıslı sesler bar?
3. **Úlke, ustaz, kitap, ana** sózlerindegi dawıssızlardı anıqlaŇ.
4. Buwın degenimiz ne?

3-shınıǵıw. Qosıqtı oqır. Hárbir sózde neshe dawıslı ses barın aytır.

Jazağoyssam eger men, Qazaq, ózbek hám basqa,
Baxıtlılar qosıǵın,
Dárrıw jazǵım keledi, Tolıp atırǵan milletler,
Xalıqlardıń doslıǵın. Qushaqlaydı meni tez,
Deydi maǵan: Qoldı ber!
(X.T.)

4-shınıǵıw. Sózlerdi dápterıńızge kóshirip jazıń hám olardaǵı ayırmashılıqlardı anıqlań.

Márt — mart, dala — tala, sáne — dáne, tamaq — qamaq, tas — qas, mort — tort, sálem — qálem, qara — tara, kópshik — kepshik, quman — qutan, bult — qulp, tart — sart.

5-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dawıslı seslerdıń astın bir, dawıssız seslerdıń astın eki sızıń.

1. Gúz baslandı. 2. Paxtalar ashıldı. 3. Paxta-keshler paxta terip júr. 4. Bizler járdemge bardıq. 5. Tergen paxtalarımızdı tapsırdıq. 6. Arbalarǵa júkledik. 7. Olardı qırmanǵa jóneltti. 8. Fermer alǵıs ayttı.

Tapsırma. Berilgen sızıqlı krossvordqa dawıslı hám dawıssız seslerden quralǵan jumbaqlı sózlerdi durıs tawıp qoyıń.

qıs belgisi			reń		háreket		ses		
reń				bas kiyim					

6-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunı boyınsha pikirlesiń. Ózlerińız «**Watan shańaraqtan baslanadı**» degen temada dóretiwshilik bayan jazıń. Sózlerdıń buwıńǵa bóliniwine itibar beriń.

Biz Watanımızdı azat hám gárezsiz, gózzal hám biytákirar, ata-babalardan miyras topıraq dep táriyipleymiz. Bul táriyiplerdiń hárbiri elimiz haq-qında kópshilik tárepinen ayılǵan haqıyqatlıqlardı sáwlelendiredi, lekin olardıń bárin ózimiz erkin júrekten seziwimiz, shın júrekten ańlawımız lazım. Sonda ǵana biz ata jurtımızdıń qanshama azat, ǵárezsiz, gózzal hám biybaha ekenligin sezemiz. Bul tuyǵı bizdi Watanımızdı barlıǵımız benen súyiwge talpındıradı, bizge quwat, mádet beredi. Sebebi, Ámir Temur, Maman biy, Aydos baba, Ernazar batır sıyaqlı babalarımızǵa kúsh-qúdiret bergen tuyǵı da elge muhabbat, jurtqa opadarlıq edi.

Óz eliniń tariyxı, ájayıp tábiyatı, onıń bawırında jasap atırǵan xalıqtıń pazıyletleri, úrp-ádet hám qádiriyatların sanalı túrde biletuǵın, olardıń mánisin túsine alatuǵın adam ǵana Watannıń qádirine jetedi, onıń qúdireti hám abırayı ushın jan kúydiredi, onı qorgaw ushın bárha tayar boladı.

7-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń ishinen ótkermelewge bolatuǵın sózlerdi bir bólek, ótkermelewge bolmaytuǵın sózlerdi bir bólek kóshirip jazıń.

Jol, awıl, fabrika, zavod, mashina, bult, aspan, hawa, kepter, sharwashılıq, jaylawda, tabıs, miynet, sabaqta, úsh, Saparbay, kún, oraq, Abat, ata, Shomanay, súwret, dańq, Ámiw, jolawshı, otın, dárya, gramm, alma, jılqı, iyt, qasqır, tórt, az, bólme, klass, bayraq, oray, asxana, diywal, aǵash, J.Aymurzaev, sport, sút, ana, fayl, Nókis, ádebiyat, tort, ant, fond, tut, jalt, ar, erk.

8-shınıǵıw. Eger siz túsirilgen buwınlardı durıs qoyıp shıqsañız, qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı payda boladı.

...tan... ...dam - ba...sız búl... .

Kerekli buwinlar: búl, a, wa, xıt, sız.

Tapsırma. Súwret tiykarında «**Gózzal úlkem**» temasında tekst dúziń. Ondağı sózlerdiń ótkermeleniwine itibar beriń.

FONETIKA, GRAFIKA

§1. Fonetika — til sesleri haqqındağı ilim

9-shınıǵıw. Ózbekstan qanday mámleket ekenin, onıń erisken tabısları, onda qanday milletlerdiń jasawı haqqında pikirlesıń. Teksttegi sózlerdiń aytılwına itibar beriń.

Ózbekstan—keleshegi ullı mámleket. Onıń baylıqları kóp. Eń úlken baylıǵı—kóp milletli, tatıw hám dos miynetkesh xalqı. Ózbekstanda ózbekler, qaraqalpaqlar, qazaqlar, túrkmenler, tatarlar, uyǵırlar, ruslar, koreecler hám taǵı basqa da millet wákılleri jasaydı.

Ózbekstandı pútkil dúnya biledi hám tán alǵan. Ózbekstan óz rawajlanıw jolına tústi. Dúnya baylıqlarına, mádeniyatına úlken úles qosıp kiyatır.

Sózler seslerden quraladı. Ses haqqında ilim *fonetika* dep ataladı. *Fonetika* grekshe sóz bolıp, bizińshe ses degen mánini ańlatadı.

Ses — sózlerdiń máni ańlatıwshı eń kishi bólegi. Máselen, *Watan* sózi bes sestem quralğan.

10-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Baslawısh klasta ótilgenlerdi esińizge túsirip, sózlerdegi dawıslı seslerdiń astın bir, dawıssızlardıń astın eki márte sıziń.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń paytaxtı — Nókis. Bul qala ushın sońǵı on jıllıq zamanagóy, siyasiy-ekonomikalıq jaqtan rawajlanıw dáwirini boldı. Búgingi kúni qalanıń kórkine kórik baǵıshlap turǵan imaratlar boy tiklemekte, yaǵnıy olar zamanagóy usılda qayta qurılmaqta.

Nókis qalası búgingi kúnde ózine tán, ózine say sulıw kelbetine iye bolıp barmaqta. Qalanı jáne de abadanlastırıw hám kógallandıırıw jumısları qolǵa alınǵan. Házir Nókis qalası qayta qurılmaqta.

Tapsırma. Berilgen súwret boyınsha tema tańlap, tekst dúziń, ondaǵı qollanılǵan sózlerdiń jazılıwı hám aytılıwına itibar qaratıń.

§2. Sóylew aǵzaları

11-shınıǵıw. Oqırń. Sózlerdegi seslerdi aytıwda qaysı sóylew aǵzaları qatnasatuǵına kewil awdarırń.

Búgin demalıǵ kúni. Shembilik. «Balalar úyi»niń dógeresinde qumırsqaday qaynaǵan bala. Olardıń barlıǵı derlik jazdaǵıday jeńil kiyingen. Júzleri quwanışqa bólengen. Hám mesiniń qolında bel ya shelek, jip ya nálshe. Bári de janlı hárekette, jumıssız qarap turǵan heshkim joq. Birewler shuqır qazsa, ekinshi birewler dárhal shuqırǵa qolındaǵı shelekten suw quymaқта. Talwas penen miynet etip júrgen balalardıń oynaqshıǵan kózlerinde quwanış belgisi sáwlelenedi. (N.D.)

Tildegi sesler sóylew aǵzalarınıń xızmeti arqalı payda boladı. Máselen, ókpe til seslerin aytıw ushın zárúrli bolǵan hawa tolqınınıń payda etse, dawıs shımıldıǵı hawanı terbeliske keltiredi. Seslerdiń jasalıwında awız boslıǵında jaylasqan aǵzalardıń xızmeti ayırıqsha.

Awız boslıǵında jaylasqan sóylew aǵzalarınıń ishinde *til* eń háreketsheń xızmet atqaradı.

Seslerdiń ayırmashılıǵı tildiń hár qıylı háreketine baylanıslı. Awız quwıslıǵınıń eń aldınǵı shegarası erinler hám aldınǵı tisler bolıp esaplanadı.

12-shınıǵıw. Kóp noqat astında jasırınǵan bólekti durıs tawıp jazsańız naqıl payda boladı. Onda qollanılǵan sózlerdiń aytılwına qatnasqan sóylew aǵzaların anıqlań.

1. Miynettiń kózin tapqan, (...).
2. Miynet túbí — ráhát, (...).
3. Miynet etseń erinbey, (...).
4. Miynet ishteyiń ashar, (...).
5. Daraqtı jer kógerter, (...).
6. Jalqawdıń janı tatlı, (...).
7. Bilimsiz is joq, (...).
8. Miyneti qattı bolsa, (...).

Tapsırma. Siz kempir apańız, atańız haqqında kishi tekst dúziń.

Sóylew seslerin payda etiwde sóylew aǵzalarınıń hámmesi birdey xızmet atqara bermeydi. Seslerdiń jasalıwında belsendi sóylew aǵzaları hám uyań sóylew aǵzaları boladı.

Belsendi sóylew aǵzaları belgili bir sestı payda etiw ushın háreketke kelip, olardıń jasalıwında tiykarǵı xızmetti atqaradı.

Uyań sóylew aǵzaları háreket etpeydi.

Sóylew aǵzaları	
Belsendi sóylew aǵzaları	Uyań sóylew aǵzaları
Dawis shimıldıǵı, til, erin, kishkene til hám jumsaq tańlay	tisler, qattı tańlay

13-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sózlerde neshe ses bar ekenligin sózlerdiń ústine jazıp shıǵıń. Qaysı sóylew aǵzaları qatnasqanın anıqlań.

ESKI MÁDENIYAT ORAYÍ

Dúnya júzinde eń eski mádeniyat oraylarınıń biri Qıtayda jaylasqan.

B.e.sh. 221—207-jılları Qıtayda oraylasqan Cin imperiyası dúzilgen. Imperator Cin Shi Xuandi

batis elleri menen sawda etiw ushin Ullı Jipek jolin ashqan. Ol Ullı Qıtay diywalın saldırgan. Dáslepki uzınlıǵı 750 km, sońında 3000 km, ortasha biyikligi 5—10 metr, ortasha keńligi 5—8 metr bolǵan.

Tapsırma. Siz qanday eski mádeniyat orayların bilesiz? Kishi tekst dúziń. Ondaǵı dawıslı seslerdiń astın sızıń.

§3. Grafika

Grafika—tildegi seslerdiń shártli tańbalar jıynaǵı.

Grafika grekshe sóz bolıp, «*grafho*» jazıw degendi bildiredi. Jazıwdıń tariyxı oǵada erte dáwirlerden baslanadı. Onıń *piktografiya* (súwretli jazıw), *ideografiya* (túsinik jazıwı) hám *seslik jazıw* degen túrleri bar.

Biz házir *seslik jazıwdan* paydalanıp atırmız. Onda jazıw quralları sıpatında *háripler, álipbe, irkilis belgileri, qosıw, alıw, bóliw, kóbeytiw* hám t.b. belgiler úyreniledi.

Ses hám hárip

14-shınıǵıw. Oqıń. Sózlerdiń aytılwı hám jazılıwına itibar beriń. Hárbir sózde neshe ses barın anıqlań.

Baǵman, fermer xojalıǵı, ósimlik, klass, sezim, belsendi, cirk, fevral, shytka, sayaxat, elektr, dárya, konferenciya, oficer, qoyan, jawın, partiya, samolyot, yashik, basqur.

Sózler seslerden quraladı. Awızsha sóylew waqtında sózlerdi dara-dara seslerge bóliwge boladı.

Ses—sózlerdiń máni ańlatıwshı eń kishi bólegi. Mısalı, *jol* degen sózde úsh ses bar: *j, o, l*. *Qol* degen sózde úsh ses bar: *q, o, l*. Ulıwmalıq belgisi boyınsha eki sóz de úsh sestен turadı. Olar arasındaǵı mánilik ózgeshelikti *jol* sózindegi—*j*, *qol* sózindegi—*q* sesleri belgileydi.

Seslerdi aytamız hám esitemiz. Máselen, *ol* sózi eki sestен (*o, l*), *tas* sózi úsh sestен (*t, a, s*), *parta* sózi bes sestен (*p, a, r, t, a*) turadı t.b. Jazıwda sesler háripler menen tańbalanadı.

***Háripler*—seslerdi jazıwdaǵı shártli tańbası. Háriplerdi kóremiz, oqıymız hám jazamız.**

15-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Hárbir sózdegi mánilik ózgesheliklerdi belgilep turǵan seslerdi tawıp astın sızıń.

Sóz - saz, qara - qora, túlki - kúlki, jay - say, shabıs - tabıs, terek - kerek, tarı - torı, or - ór, she - rek - shelek, kiyim - tiyin, shabaq - sabaq, jazıw - qazıw, tut - tút, pille - pálle, ot - ót, tor - tór, san - sán, sızıq - qızıq.

16-shınıǵıw. Sózlerdi oqıń. Hárbir sózdiń neshe hárip hám neshe sestен quralǵanın aytip berıń. Aytılwı hám jazılıwına diqqat awdarıń.

Gúz, terek, japıraq, dárya, tuwrı, tereń, fevral, yanvar, samolyot, tas, jol, awıl, bólim, Jámiyla, súwret, zúraát, ayıw, kalendar, sayaxat, klass, paxta, oqıwshı, at, keńes, Watan, Aral, sport, bala.

17-shinóiw. Kóshirip jazıń. Aytılwı hám jazılıw arasında ózgesheligi bar sózlerdiń astın sızıń.

1. Aql jasta emes, basta. 2. Óziń bilseń, ózgege úyret, bilmegenińdi úyren. 3. Bilimniń kópligi joq, ónerdiń artıqlıǵı joq. 4. Óner, ónerge bári kóner. 5. Óneri joq kisiniń, mazası joq isiniń. 6. Jigitke qırq óner de az. 7. Aql kópke jetkizer, óner kókke jetkizer. 8. Ónerli órge júzedi. 9. Ónerliniń ózegi talmas.

ÁLIPBE

18-shinóiw. Oqırń. Sózlerdi álipbe tártibinde dápterlerińizge jazırń.

Awızqabaq, áljuwaz, baspúkil, dár bent, eksponat, fokus, gejr, ğaybana, halqa, xurma, ızǵar, irge, jaǵıs, kárwan, qarma, lapız, mágar, nobay, ópepek, pánje, ráwiyat, sıqpan, toqılda, uwıs, úpildirik, wásiyat, yapırmay, zamarrıq, shanash, cirkul, shay, plach, Xojeli, naǵıs, tobiq, qatıqulaq, qurash, sáwkele.

Háriplerdiń belgili tártipte ornalasqan jıynaǵı *álipbe* dep ataladı. Qaraqalpaq tilinde 34 hárip bar. Solardan 32 háriptiń hár qaysısı bir sesti ańlatatuǵın taq tańbalar bolsa, al ekewi (*sh*, *ch*) bir sesti ańlatatuǵın jup tańba bolıp tabıladı.

Sózlikler, hár qıylı dizimler álipbe tártibinde jazıladı. Álipbedegi háriplerdiń ornalasıw tártibin jaqsı bilsek, sózliklerden, dizimlerden ózimizge kerekli sózlerdi tez tawıp alamız.

19-shinóiw. Berilgen sózlerdi álipbe tártibinde jazırń hám olarǵa gáp qurań.

Shilpiq qorǵanı, Gúldirsın qala, Gáwirqala, Kúyik-qala, Qoyqırılǵanqala, Topıraqqala, Ayazqala, Jam-basqala, Aydosqala, Haywanqala, Búrkitqala.

QARAQALPAQ TILINIŇ ÁLIPBESI

Tapsırma. Álipbe tártibin, ondaǵı háriplerdiń jazılıwı hám aytılwın úyrenip shıǵırń. Yadlap alırń.

q/t	baspa	jazba	aytılwı	kirill	q/t	baspa	jazba	aytılwı	kirill
1	Aa	<i>Aa</i>	a	а	18	Nn	<i>Nn</i>	ne	н
2	Áá	<i>Áá</i>	á	ә	19	Ňň	<i>Ňň</i>	ñe	ñ
3	Bb	<i>Bb</i>	be	б	20	Oo	<i>Oo</i>	o	о
4	Dd	<i>Dd</i>	de	д	21	Óó	<i>Óó</i>	ó	ө
5	Ee	<i>Ee</i>	e	е, э	22	Pp	<i>Pp</i>	pe	п
6	Ff	<i>Ff</i>	fe	ф	23	Rr	<i>Rr</i>	re	р
7	Gg	<i>Gg</i>	ge	г	24	Ss	<i>Ss</i>	se	с
8	Ǵǵ	<i>Ǵǵ</i>	ǵa	ғ	25	Tt	<i>Tt</i>	te	т
9	Hh	<i>Hh</i>	he	х	26	Uu	<i>Uu</i>	u	у
10	Xx	<i>Xx</i>	xa	х	27	Úú	<i>Úú</i>	ú	ү
11	İi	<i>İi</i>	i	ы	28	Vv	<i>Vv</i>	ve	в
12	Ii	<i>Ii</i>	i	и	29	Ww	<i>Ww</i>	we	ў
13	Jj	<i>Jj</i>	je	ж	30	Yy	<i>Yy</i>	ye	й
14	Kk	<i>Kk</i>	ke	к	31	Zz	<i>Zz</i>	ze	з
15	Qq	<i>Qq</i>	qa	қ	32	Cc	<i>Cc</i>	ce	ц
16	Ll	<i>Ll</i>	la	л	33	Ch ch	<i>Chch</i>	che	ч
17	Mm	<i>Mm</i>	me	м	34	Sh sh	<i>Shsh</i>	she	ш, щ

20-shinóiw. Qaraqalpaqstandaǵı barlıq qala hám rayonlardıń atların álipbe tártibinde jazır hám olardıń jazılıwına itibar berir.

Tapsırma. Sózlerdi álipbe tártibinde kóshirip jazır.

Por, Nókis, qar, Ámiwdárya, Aral, Baxıt, ventil-yator, dásker, jaylaw, respublika, yubiley, sanaat, tinishlıq, elektrostanciya, Íqlas, ultan, waqıt, hákke, úyrek, Moskva, kanal, gazeta, zerger, fonetika, Shaxsánem, láylek, ğamxor, xanalas, yosh, cifr, chempion, tuwısqan, hújdan.

§4. Dawıslı sesler hám olardıń túrleri

21-shinóiw. Oqır. Dawıslı seslerdi tabır. Olardıń qalay aytılp turǵanlıǵın aytıp berir.

Kiyatırsań jol menen,	Úzilgen sim temirge,
Jatsa simlar úzilip,	Kelip tursa tok bolıp,
Abaylamay qol menen,	Qáwipli ol ómirge,
Uslap júrme qızıǵıp.	Usındaydan saq bolır.

(X.S.)

Sóylew sesleri dawıslı hám dawıssız ses bolıp 2 ge bólinedi. Qaraqalpaq tilinde dawıslı sesler 9 tańba menen ańlatıladi.

Dawıslı seslerdi aytqanda heshqanday sóylew aǵzaları tosqınlıq etpeydi, sonlıqtan hawa erkin shıǵadı. Olar tek dawıstan turadı hám shawqımsız aytıladı. Aytıp kóriń: a, á, o, ó, u, ú, ı, i, e.

Dawıslı sesler buwın jasaydı. Soǵan qaray sózde qansha dawıslı ses bolsa, sonsha buwın boladı.

Dawisli seslerdin túleri					
Sóylew aǵzalariniń xızmetine hám aytilwına qaray túleri		Dawisli seslerdi aytqanda erinniń qatnasıwına qaray túleri		Awızdın ashılıwına qaray	
Juwan	Jińishke	Erinlik	Eziwlik	Ashıq	Qısıq
a, o, ı, u	á, ó, i, ú, e	o, ó, u, ú	a, á, ı, i, e	a, á, o, ó	ı, i, u, ú, e

22-shınıǵıw. Berilgen sózlerdegi tek dawisli seslerdin astin sızırń.

Aral teńizi, Ámiwdárya, «Jetkinshek» gazetasi, Ózbekstan, nızamshılıq, Uztelekom, kásip óner, muzey, anglichansha, qusshılıq, telefon, metro, kekse, nuranıy.

 Tapsırma. Berilgen sózlerdi keltirip gáp dúziń. Dawisli seslerdin sózdin qaysı buwınında kelgenin anıqlań.

Ózbekstan Respublikası, salamat áwlad, úzliksiz bilimlendiriw, temir jol, biyik-biyik, kásip óner kolledji, pedinstitut, tórt-bes, ata-ana, kún-kúnnen, Taxtakópir, adamzat, raxmet, miyras.

Juwan hám jińishke dawisli sesler

23-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Dawisli lardıń astin sızırń.

1. Men keshe internet arqalı sóylestim. 2. Bizler keshletip awıldan qayttıq. 3. Samolyot penen Tashkentke deyin bardıq. 4. Jumisshılar atızda islep atır.

Dawisli sesler sóylew aǵzalarınıń xızmetine hám ayılıwına qaray juwan hám jińishke bolıp ekige bólinedi. Juwan dawisli seslerge—*a, o, ı, u*, al jińishke dawisli seslerge—*á, ó, i, ú, e* sesleri kiredi.

Juwan dawisli seslerdi aytqanda til tóselip jatadı, joqarı kóterilmeydi (aytıp kóriń). Al jińishke dawisli lardı aytqanda tildiń ortası tańlayǵa qaray sál kóteriledi (aytıń). Segiz dawisli ses óz ara juwan, jińishke bolıp jubaylasıp keledi: *a—á, o—ó, u—ú, ı—i*, tek bir jińishke dawisli e sesiniń juwan jubayı joq.

Eger sózdiń keyni juwan dawisli sesli buwıǵa pitse, oǵan juwan dawisli sesli qosımta qosıladı. Mısalı: *adam-lar, oqıwshı-lar, qala-da*. Eger sózdiń keyni jińishke dawisli sesli buwıǵa pitse, oǵan jińishke dawisli qosımta jalǵanadı. Mısalı: *etik-shi, mektep-ke, kiyim-di*.

24-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Juwan dawisli seslerdiń astın bir, jińishke dawisli seslerdiń astın eki sizıń.

Ǵarrılar, sózin, traktordıń, maqulladı, kúnler, zúraát, zárre, tómendegi, otırıqshı, úylerinde, etikshiler, tórde, oraq, átshók, printer, test, teatr, opera, girjek.

25-shınıǵıw. Gápplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi kóshirip jazıń. Juwan dawisliniń astın bir, jińishke dawisliniń astın eki sizıń.

1. Meniń aǵam ustaxanada ońlawshı bolıp **isleydi**. 2. Klass basshimız **bizlerdiń** oqıwımızdı hár kúni qadaǵalap baradı. 3. Bizler **onıń** tapsırmasın buljıtpay orınlaymız. 4. **Janǵa** kerekli jemislerdiń

hámmesi bar. 5. Bizler ana tili **sabağın** oğada **qızığıwshılıq** penen úyrenip atırmız.

26-shınığıw. Berilgen sózlerdegi juwan dawıslı seslerdiń ornına jıńışke jubaylasların qoyıp kóshirip jazıń.

Tor, san, or, ot, un, túr, siz, mart, on, bur.

Úlgi: Sur - súr, siz - siz...

§5. Erinlik hám eziwlik dawıslı sesler

27-shınığıw. Oqıń. Seslerdiń aytılwına dıqqat awdarıń.

Nurlı kórkem qarasań,	Otırganda klasta,
Mektebim kóz tartadı.	Shıjbaylama partanı,
Oqıp bilim alasań,	Kerek bolar hár jasqa,
Súyiwshilik artadı.	Puqta saqla kartanı.

(X.S.)

Dawıslı seslerdi aytqanda erinniń qatnasıwına qaray erinlik hám eziwlik dawıslı sesler bolıp 2 ge bólinedi.

Erinlik dawıslı sesler—o, ó, u, ú.

Olardı aytqanda eki erin alğa úyirilip, bir-birine jaqınlasadı. Kópshilik sózlerde birinshi buwında ǵana jazıladı. Mısalı: qolı, usı, orın, ómir, órim, túrli, kúnde, ósimlik t.b.

Qospa sózlerde o, ó, u, ú sózdiń keyingi buwınlarında jazıladı: Aytmurat, Jumagúl, búlbúl.

Al internacionallıq sózlerde o, u sózdiń ortasında, keyninde jazıla beredi: zveno, telefon, motor, operaciya, konstituciya.

Eziwlik dawıslı sesler — a, á, ı, i, e.

Olardı aytqanda erinler bir-birine qu-wispay, sál-pál keńeyip ashıladı. Sózdıń barlıq esitilgen jerlerinde jazıla beredi. Mısalı: qalalar, báhár, keledi, bilimli, ıssılıq.

28-shınıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazırń. Erinlik dawıslılardıń astın sızırń. Aytılwına itibar berirń.

Men keshe Marattı mektepte ushirattım. Olar ózleri tayarlaǵan úlken kórgizbeni kórip turǵan eken. Ondaǵı súwretler kútá shıraylı etip ornalastırılǵan. Kórgizbe mektep bółmesin bezep tur. Oǵan qıstırılǵan túrli mazmundaǵı súwretlerdi oqıwshılardıń ózleri jıynaǵan.

29-shınıǵıw. Noqatlardıń ornına erinlik hám eziwlik dawıslılardı qoyıp kóshirip jazırń.

K...n, j...r, t...r, w...y, t...t, q...bat, k...tap, d...s, t...q, Ám...t, Asq...r, G...lsara, Ulbos...n.

30-shınıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazırń. Erinlik dawıslı seslerdiń astın bir, eziwlik dawıslı seslerdiń astın eki sızırń.

Xojalıǵımız mámleketke paxta tapsırıw jobasın orınladı. Bizler bos waqıtlarımızda ata-analarımızǵa járdem beremiz. Olar mol zúraát toplaw ushın kóp miynet etedi. Bıyl paxtanıń zúraátli náli egildi.

Tapsırma. «Altın gúz» temasında tekst dúzirń. Ondaǵı erinlik dawıslı hárıplerdiń astın sızırń hám túrlerin anıqlań.

§6. Ashıq hám qısıq dawıslı sesler

31-shınıǵıw. Teksttegi sózlerdiń ishinen ashıq hám qısıq dawıslılardı tabırń.

Meniñ kempir apam erteklerdi, ańız-áńgimelerdi kóp biletuǵın qatıqulaq insan. Ol maǵan óziniñ balalıǵında basınan keshirgen qıyınshılıqların aytıp beredi. Olardıń bári biz ushın ápsanaday túyiledi.

Apam: «Búgingi sizlerdiñ balalıǵıńız patshalıq ǵoy,—deydi,—onıñ qádirine jetip, oqıp bilim alıńlar» dep bizlerge hárdayım násiyatlaydı. Kempir apam qıdırıp ketse, úyge tezirek qaytıwın asıǵıslıq penen kútemiz. Sebebi, biz oǵan bawır basıp qalǵanbız. Baxtıımızǵa, kempir apam aman bolsın! («*Jetkinshek*»)

Awızdıñ ashılıwına qaray dawıslı sesler 2 ge bólinedi:

1. ashıq dawıslı sesler (a, á, o, ó).

2. qısıq dawıslı sesler (ı, i, u, ú, e).

Mısalı: *Ayna, árman, orn, ómir, erin, qabat, ilaq, iri, ul, úmit.*

Biraq i, u dawıslı sesleri orıs tilinen hám orıs tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerde sozımlı ayıladı. Mısalı: *kino, radio, fizika, ximiya.*

32-shınıǵıw. Sózlerdi kóshirip jazıń. Ashıq dawıslı seslerdiñ astın bir, qısıq dawıslı seslerdiñ astın eki sızıń.

Jay, Ámiwdárya, Orazbay, kól, Erpolat, energiya, ıdı, ilim, quyash, úlken, bult, kino, búgin, ákem, bala, qızlar, qáhár, otır, orınlıq, zaman, miynetkesh, doslıq, tósek, uyqı, tıs, ırza, daǵaza, qayıq, ventilyator.

33-shınıǵıw. Kóp noqattıñ ornına **o, ó, u, ú** dawıslılarınıñ tiyislisin qoyıp kóshirip jazıń.

...ktyabr, g...zzal, ...shqısh, q...lıń, h...rmet, b...ldı, sh...listan, T...rsın, q...mırsqa, N...rlıbay, ...yrek,

j...rek, ...sta, Baysh...bar, d...nya, s...ylesiw, x...jalıq, s...zsiz, ...mit, ...rshıq, d...yshembi, ak...la, ...ki, ǵ...shshaq.

Tapsırma. Tekstti oqır. Hárbir sózdegi dawıslı seslerdi (juwan-jırışhke, erinlik-eziwlik, ashıq-qısıq) úlgi boyınsha awızsha talqılañ.

Biziñ mektebimizdiñ janında tájiriybe jeri bar. Oqıwshılar mektep baǵında islewdi jaqsı kóredi. Baǵda miywe aǵashlarınan—alma, qáreli, shabdal, almurt, júzim bar. Bizler demalıstı usı jerde ótkermekshimiz. Ózlerimiz nállerge suw quyamız, jap-salmalardı tazalaymız. Biz ózimiz ushın baǵ jaratamız.

Úlgi: a — juwan, eziwlik, ashıq dawıslı ses, esitilgen orında jazıladı.

1. Eziwlik dawıslı sesler sózlerdiñ qaysı orınlarında keledi hám qalay jazıladı? Mısallar keltiriñ.
2. **o, ó, e** dawıslıları túpkilikli sózlerdiñ qaysı orınlarında jazıladı? Mısallar keltiriñ.
3. **u, ú** dawıslıları túpkilikli sózlerde qalay aytıladı?

§7. Dawıssız sesler hám onıń túrleri

34-shıńıw. Oqır. Mazmunın aytıp beriñ. Hárbir sózde neshe dawıssız sestıñ bar ekenligin anıqlañ.

Klasta hám úyde balanıñ sabaq tayarlaytuǵın orını jaqtı bolıwı kerek. Oqıwshı kitaptı kózden 30—35 santimetr qashılıqta oqıwı zárúr. Keshte sabaq tayarlaǵanda 60—100 voltlı lampochkalardan paydalanıw kerek. Kóp waqıtlıq sabaq tayarlawdan soñ taza hawaǵa shıǵıp, kózge 10 minut dem bergen

jaqsı boladı. Al, televizor kóriw, kompyuterde islew kúnine bir yarım saattan aspağanı maqul.

(*Shipaker másláháti*)

Dawissız sesler: *b, v, g, ğ, d, j, z, y, k, q, l, m, h, n, ñ, p, r, s, t, w, f, x, c, ch, sh.*

Dawissız seslerdi aytqanda hawa sóylew aǵzalarınıń hár qıylı tosqınlıqlarına ushıraydı. Mısalı: *d, t* sesleri til menen tistiń, *b, p*—qos erinniń tosqınlıǵına ushıraydı, dawıs awızdan shıǵadı.

Dawissız sesler dawıs penen shawqımnan turadı.

Al dawissız sesler ózliginen buwın jasay almaydı. Mısalı: *Balalar* (*ba-la-lar*), *qant* (*qant*).

35-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dawissızlardıń astın sızıń.

Gúzdiń sanawlı kúnleriniń biri bolsa da, hawa rayı jaqsı edi. Terek japıraqları sarǵayıp, óziniń burınǵı kók túslerin joyǵan. Bul tereklerden túsken japıraqlardı gúzdiń eskirgen samalı dárhal ilip alıp alıslarǵa tartadı. (*J.S.*)

Tapsırma. Basqatırmada qaraqalpaq jerinde az sanda ushırasatuǵın quslardıń ataması jasırınǵan. Olarda dawissız seslerdiń qaysı orınlarda kelgenine itibar berıń.

Esletpe. Qasqaldaq, tırna, úyrek, sawısqań, qırǵawıl, shaǵala, súńgiwir, qutan, tuwalaq, túyequs, ǵaz sıyaqlı quslardıń atamaların qoyıń.

§8. Únli hám únsiz dawıssız sesler

36-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Únsiz dawıssız sesli sózlerdiń astın sızırń. Ne ushın únsiz dawıssız ekenligin aytıp beriń.

Muǵallım kúnde azanda,
Kóredi barlaw jurnaldı,
Biledi ańlap ol sonnda,
Kimler kelgen, kim qaldı. (S.A.)

Dawıssız seslerdi ayıtqanda dawısta shawqım payda boladı. Geypara dawıssızlar ayılǵanda dawıs basım bolsa, ekinshisinde shawqım basımıraq boladı. Mısalı: *b* sesinde dawıs shawqımnan kúshli, *p* sesinde shawqım esitiledi. Salıstırń: *d-t*, *z-s*, *g-ǵ*, *j-sh*, *v-f*.

Dawıssız sesler dawıstıń qatnasına qaray únli hám únsiz dawıssızlar bolıp 2 ge bólinedi.

Ayılıwında shawqımnan dawıs basım bolǵan sesler *únli dawıssız sesler* dep ataladı: *b, d, z, j, g, ǵ, v, w, y, l, m, n, ñ, r* (14 hárip).

Al, dawıstan shawqım basım esitiletuǵın sesler *únsiz dawıssız sesler* dep ataladı: *p, t, s, sh, k, q, f, h, x, c, ch* (11 hárip).

37-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazırń. Únli dawıssızlardıń astın sızırń. Ne sebep únli dawıssız ekenligin túsindirń.

1. Biziń klasta otız oqıwshı bar. 2. Oqıwshılar metall sınıqların jıynadı. 3. Qala orayınan jańa maydansha salındı. 4. Meniń inim bıyl mektepke baradı. 5. Korabl kosmosta birqansha waqıt boldı.

6. Marat aғasına xat jazdı. 7. Kempir aqlıq qızın járdemge shaqırdı. 8. Ustaz—atańday ullı.

38-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına únli hám únsiz dawıssızlardıń tiyislin qoyıp kóshirip jazıń.

...aǵman, ...agon, ...azeta, ...arbız, do...lıq, ja..., a...tı, ma...set, qa...ıń, ...ur, ...aqıt, ke...e, para...at, av...omat, ...aza, ...áneker, ...irk, ...emodan, ...ákke.

Tapsırma. Únli hám únsiz dawıssızlardı yadlap alıń. Únli dawıssızdan baslanatuǵın 5 naqıl hám únsiz dawıssızdan baslanatuǵın 5 naqıl tawıp jazıń.

Únli hám únsiz dawıssızlardıń kestesi

Únli:	b	v	g	ǵ	d	j	z	l, m, n, ń, r, w, y
Únsiz:	p	f	k	q	t	sh	s	x, h, c, ch

***l, m, n, ń, r, w, y* sesleriniń únsiz jubayları joq. *Al, x, h, c, ch* sesleriniń únli jubayları joq.**

Sózlerde únli hám únsiz jubaylas seslerdiń óz ara almasatuǵın orınları boladı. *Shtab, pedagog, aktiv, slayd* sıyaqlı sózlerde *b, v, g, d* sesleri *p, f, k, t* seslerine almasıp, *shtap, aktip, pedagog, slayt* bolıp ayıladı. Bunda sózlerge jalǵanatuǵın qosımtanıń basqa dawıssız sesi únsiz boladı. Mısalı: *shtabqa (shtapqa emes), aktivke (aktipke emes), slaydqa (slaytqa emes).*

39-shınıǵıw. Únli jubaylas dawıssızdıń astın bir, únsiz jubaylas dawıssızdıń astın eki sızıp kóshirip jazıń.

Bala—pal, gazeta—terek, ğarġa—qala, dawıl—tabıs, jumıs—shana, zaman—salı, baġda—baqla, zavod—tufli, jazda—tınıshsız, velosiped—konfeta, jaz—jas.

40-shınıġıw. B-v, p-f háripleriniń tiyislin qoyıp kóshirip jazırń. Olardıń qanday sózlerde qollanılatuġınlıġın bilip alırń.

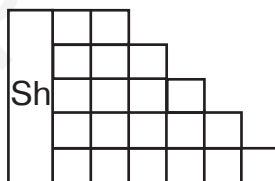
(F-p) onetika, (b-v) ara (b-v) an, kon (f-p) erenciya, (b-v) agon, (b-v) ertolyot, (f-p) artuk, kilo (b-v) att, ari (f-p) metika, (b-v) atır, (f-p) erma, gra (f-p) ika.

Tapsırma. Sh sesinen baslanatuġın túpkilikli sózlerden ibarat bolġan basqatırmanı tabırń.

«Sh» basqatırması

Ğarrı.
Tez, jıldam, shaqqan.
Ishimlik túri.
Ósimliktiń bir túri.
Alaġayım, jalqaw

§9. Ayırım dawıssız háriplerdiń jazılıwı (y—w, p—b, f—v, sh—j, q—x, c—ch)

41-shınıġıw. Oqırń. Sózlerdegi **p, b, sh, j** háripleriniń jazılıwına dıqqat awdarırń.

Jol qádesin bilmegen,
Ómirin qáwipke saladı.
Ótemen dep asıġıp,
Albıraqlap qaladı. (S.A.)

Y sesi—únli dawissız ses. Y dawissızı esitilgen jerde jazıladı: *ayna, iynelik, toǵay, eki, erik, yosh, yurist, shekiyne, kitabıy.*

W sesi — únli dawissız ses. Sózdiń esitilgen jerinde jazıladı: *Watan, áwlad, barıw, wáde, sáwkele, taw, waqıya, sawısqa, oraq.*

42-shınıǵıw. Kóshirip jazıń, **y, w** háripleriniń astın sızıń.

SÓZ ZERGERI

Ibrayım Yusupov—qaraqalpaq ádebiyatınıń bayteregi. Ol qaraqalpaqtıń haqıyqıy perzenti bolıp ómir súrdi. Jazǵan qosıqları insan kewline jetip baratuǵın suwsınǵa megzeydi. Hárbir qosıq qatarı milliy ruwxta adamgershilikke, Watandı súyiwge shaqıradı.

I. Yusupovtıń biz súyip oqıytuǵın «Shógirme», «Watan topıraǵı», «Ana tilime», «Bul jer ele zor boladı» hám t.b. qosıqları bar.

«Ózbekstan Qaharmanı», belgili sóz zergeri I. Yusupov elimizdiń, milletimizdiń jankúyer perzenti, sóz qıysının keltirip jazatuǵın sheber shayır bolıp, biz, keleshek áwladlarınń júreginde máńgi jasaydı.

43-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Únli seslerdiń astın bir, únsiz seslerdiń astın eki sızıń.

Parta—fabrika, kitapxana—grafika, shay—sharwa, kitap—shkaf, bala—vagon, shertek—nálshe, aǵash—pech, park—fakt, shóp—shef, orfografiya—orfoepiya, senator—champion.

P—únsiz, b—únli dawissiz ses, sózlerde esitilgen jerinde jazıla beredi. Mísali: *Baxit, Sabir, batir, sabaq, búlbúl, shtab, parta, mektep, apar.*

F—únsiz, v—únli dawissiz ses. Mísali: *ferma, konferenciya, shkaf, Fatima, Fazil, vagon, Fergana.*

Sh—únsiz, j—únli dawissiz ses. Sózde esitilgen jerinde jaziladi. Mísali: *Shana, ash, ashıq, júr, Ajar, jol, taj, shyotka.*

44-shinıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli háriplerdi qoyıp, gáplerdi kóshirip jazırn.

1. Mekte... direktorı barlıq oqıw...ıladı jańa oqıw jılı menen qutılıqladı. 2. Qaraqalpaq tiliniń ...onetika ...ólimin oqıp atırmız. 3. Kompyuter ...inchester arqalı basqarıladı. 4. Ómir—bul teatr.

45-shinıǵıw. Oqırn. **Q, x, c, ch** háripleri bar sózlerge dıqqat awdarırn. Olardıń jazılıwına itibar berir.

QARAQALPAQ MAQTANISHI

Erkinbay Qutibaev erkin gúres dógeresine qatnay baslaǵanında 12 jasta edi. Ol kóp ǵana jarıslarǵa qatnasıp, belgili nátiyjelerge erisken.

Kievte oqıp júrgeninde boks penen shuǵıllandı, keyinirek sporttırn kikboksing túrine qızıqtı.

Erkinbay jeke gúrestiń taylandsha muay-tay túrin jaqsı ózlestirip, 1995-jılı Taylandtırn paytaxtı Bangkokta ótkerilgen jáhán chempionatında jeńim-paz boldı. Keyingi jılı usı qalada taylandlılardı lal qaldırıp, «Patsha kubogı»n qolǵa kirgizdi.

Erkinbay Qutibaev — júdá áwmetli sportshı: kik-

boksing boyınsha Evropa chempioni, muay-tay boyınsha 5 márte jáhán chempioni, Aziya oyunlarınıń jeńimpazı, «Ózbekstan maqtanışı» ataǵınıń iyesi. Ol, bir sóz benen aytqanda, qaraqalpaq xalqınıń maqtanışı.

Q sesi — únsiz dawıssız ses. Qaraqalpaq tilinde sózdiń esitilgen jerinde qollanıladı.

Mısalı: *qarmaq, qala, qaraqalpaq.*

X sesi — únsiz dawıssız ses. Qaraqalpaq tilinde ayırım xabar, paraxatshılıq, xalıq, Xojamurat sıyaqlı sózlerde, sonday-aq rus tilinen hám rus tili arqalı kelip kirgen sózlerde esitilgen jerinde jazıladı. Mısalı: *cex, xlor, buxgalter, ximiya.*

C sesi — únsiz dawıssız ses. Rus tilinen hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerde ǵana jumsaladı. Mısalı: *cex, cement, koncert, cirk.*

Ch sesi — únsiz dawıssız ses. Rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerde jumsaladı. Mısalı: *chek, chempion, pochta.*

46-shınıǵıw. Tiyisli háriplerdi orınlarına qoyıp kóshirip jazıń. Aytılwın hám jazılıwın túsindirıń.

1. Olar rayondaǵı (q-x) onaq úyde ushırastı. 2. Pa (x-q) takeshler atızda miynet etip júr. 3. Ol aǵasınan (x-q) abar keliwın kútti. 4. (C-s) ement tiyelgen mashina kelip toqtadı. 5. Máhállemizde nuranıylar ushın (sh-ch) ayxana qurıldı.

Tapsırma. Q, X, C, Ch háripleri bar sózlerden mısal keltirip, olardıń qaysı orınlarda kelgenin túsindirıń.

§10. Birgelikli dawissızlardıń jazılıwı

47-shınıǵıw. Oqırń. Birgelikli dawissızlardıń qatar qollanılıp turǵanlıǵına dıqqat awdarırń.

Klass, kilovatt, millet, tross, gúrre, lázzet, sálle, kolledj, gelle, trolleybus, bekkem, kross, ıssı, gúrriń, haqqında, ballada, ullı, ǵarrı, jeddi, tennis.

1. Mákke, izzet, hárre, millet, minnetleme, shaqqı, shókkish sıyaqlı sózlerdegi birgelikli qosarlı dawissızlar sóylewde anıq aytıladı hám jazıwda da saqlanadı.

2. Metall, gramm, kilovatt, klass sıyaqlı sózlerdiń sońındaǵı birgelikli dawissızlardıń birewi sóylewde anıq ayılmasa da, túbirlerin jazǵanda saqlanıp jazıladı. Bunday sózlerge qosımta jalǵanǵanda, birdey háriplerdiń birewi túsirilip jazıladı. **Mısalı:** *metall-metalı-metaldan, klass-klasımız-klasqa.*

48-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli birgelikli dawissızlardı qoyıp kóshirip jazırń.

1. Biziń kla...tıń oqıwshıları meta... sınıqların jıynadı. 2. Gra...nan to...alar jıynaw qıyın is. 3. Be...em birlik mi...etlemenı orınlawǵa tiykar boldı. 4. Raxmatu...a jámaátte kózge tústi. 5. Bir kilogra...da mıń gra... bar.

Tapsırma. Berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazırń.

Dawissız, gúrriń, hárre, lázzet, haqqında, hákke, zoopark, krossvord.

Úlgi: Muğallim oqıwshılar menen sálemlesti. Klass taza hám azada.

Tapsırma. Berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip kóshirip jazıń. Olardıń turmısta qollanıwın túsindirip berıń.

Zamarıq, gálle, dákki, Rasulla, tennis, basseyın, illet, muqaddes, sálle, krossvord, teppek, izzet, teppek, gelle.

1. Birgelkili dawıssızlar qalay ayıladı hám qalay jazıladı?
2. Birgelkili dawıssızdıń birewi qanday jaǵdayda túsip qaladı?

§11. Buwın haqqında túsinik

49-shınıǵıw. Oqıń. Sózlerdiń neshe buwınnan turǵanlıǵına itibar berıń.

Aw, ay, un, ul, al, ún, úsh, úrp, jer, el, ol, jay, tay, taw, sal, qal, sút, ana, aǵa, qala, bala, dana.

Sózler buwınlardan turadı.

Sózlerdiń bólinip-bólinip ayılatuǵın dawıslı sesli bólegine *buwın* deymiz. Mısalı: *á-ke, Ma-rat, Sul-tan, top, ash, úsh.*

Buwın bir dawıslı sesten, dawıslı hám dawıssız sesten jasala beredi. Dawıslı sesler buwın jasaw ózgesheligine iye, al dawıssız sesler buwın jasay almaydı. Mısalı: *i-ri, u-sı, ú-ki, klass, say.*

Sózde qansha dawıslı ses bolsa, sonshama buwın boladı. Sózdegi dawıslı sestıń qatnasına qaray sózler bir buwınlı hám kóp buwınlı bolıp bólinedi. Mısalı: *aq, as, il—bir buwınlı sózler, dárya, Aydos, Qaraqalpaqstan—kóp buwınlı sózler.*

50-shinóiw. Sózlerdi buwınlarǵa bólip kóshirip jazıń. Olardıń neshe buwınnan turatúǵının anıqlań.

Dárya, mektep, qaharman, elektr, shkaf, chay, úyrek, ómir, erik, bilim, at, qırq, suw, ini, fond, kaktus, kompyuter, fayl, futbol, sport, tennis, texnologiya, iynelik, shayır.

§12. Buwınnıń túrleri

51-shinóiw. Sózlerdi buwınlarǵa bólip oqırń.

SÁLEM — SÓZDİŇ BASÍ

Adamnıń qásiyeti sálem-álikten bilinedi. Bir adam ekinshi adamǵa sálem berse, ol álik alsın. «Sálem», «Salawma áleykum», «Sálem berdik» dew jaramaydı.

«Assalawma áleykum» dep berilgen sálemge «Wáleykum ássalam» dep álik alıwda úlken káramat bar. Bul sózler arabsha sóz bolıp, «Sizge tınıshlıq, amanlıq, salamatlıq tileymen» degendi ańlatadı.

52-shinóiw. Berilgen teksttegi ideyanı anıqlań hám onı dawam etirń. Qollanılǵan sózlerdi buwınǵa ajratırń hám túrlerin anıqlań.

Xalqımızda «Miyman—atańnan ullı» degen naql bar. Sonlıqtan da, hárbir shańaraqqa miymannıń keliwi ırısqa-nesiybeniń mol bolıwınan derek beredi. Biziń xalqımızdı kewli ashıq, ashıq dasturqanlı, quwaqı xalıq dep biykarǵa bahalamaǵan.

Qaraqalpaq xalqına tán bolǵan bunday keńpeyillik, miymandoslıq, aqkókireklik I.Yusupovtıń qosıǵında ayqın súwretlengen:

Bizde sóz bar: miyman—iris, bereket,
Qonaq kútiw—ziyneti hár adamniń,
Eger úyge bes kún miyman kelmese,
Shayı qonbas meniń bayǵus anamniń.

Dawisli hám dawissiz seslerdiń ornalasıw tártibine qaray buwinlar *ashıq buwin*, *qamaw buwin* hám *tuyıq buwin* bolıp 3 ke bólinedi.

53-shınıǵıw. Naqıl-maqallardı buwıǵa bólip kóshirip jazır. Olardıń ayırmashılıǵına itibar beriń. Bilim haqqındaǵı naqıl-maqallar menen dawam etip jazır.

1. Bilim—aqıldıń shıraǵı. 2. Kóz—qorqaq, qol—batır. 3. Oqıw—oy azıǵı, bilim—er azıǵı. 4. Adamniń qolı —gúl. 5. Oqıǵan ozadı, oqımaǵan tozadı.

§13. Ashıq buwin

54-shınıǵıw. Sózlerdi buwıǵa bólip jazır.

Alma, jolawshı, Watan, klass, adamlar, miynet, quwat, shırpı, paraxat, sawınshı, sawǵa, batır, terek, is, dán, ay, baǵ, bel, ul, álem, ultan, iyrim, bulaq.

Dawisli yamasa dawissiz sesten baslanıp dawisli seske tamamlanǵan buwin *ashıq buwin* dep ataladı.

Ashıq buwinlar tek bir dawisli seston (*a-la, o-qı, e-ki, ú-ke*), sonday-aq dawissiz benen dawisli sestin qatar keliwinen (*sa-na, to-qı, ke-me*) jasaladı. Mısalı: *O-zin bilseń óz-ge-ge úy-ret, bil-me-ge-nin-di úyren.* **Sonday-aq, ashıq buwinlar sózdiń**

barliq orinlarında ushırasadı: *a-na, kó-leń-ke, zú-rá-át, o-yın*. Mısalı: *A-qıl jas-ta e-mes, bas-ta*.

Dawıslıdan jasalğan buwınlar túpkilikli hám ózlestirilgen sózlerde sózdıń basında ushırasadı: *á-ke, a-ta, ú-ki, a-pel-sin, a-rifmetika*. Sonday-aq, rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen ayırım sózlerdiń ortasında keledi: *zo-o-lo-gi-ya, ge-o-gra-fi-ya*.

55-shınıǵıw. Sózlerdi buwınǵa bólip jazıń. Ashıq buwınlardıń qaysı orınlarda kelgenin túsindirıń.

Orfografiya, fizika, seksewil, pátpelek, tábiyat, ósimlik, element, licey, uwiq, teppek, dialog, monolog, árebek, japıraq, botalaq, albom, giya, dawa, túyme, insap, parız.

56-shınıǵıw. Sózlerdi gáp ishinde keltirip kóshirip jazıń. Ashıq buwınlı sózlerdiń astın sızıń.

Eki, jigirma, dúyshembi, azada, ańshı, zoopark.

57-shınıǵıw. Sózlerdi buwınǵa bólip kóshirip jazıń. Ashıq buwınlardıń qalay jasalǵanın túsindirip berıń.

Álipbe, úshek, bódene, qáreli, asıq, sıbızǵı, gitara, kisi, qala, minezleme, shege, ata, Ellikqala, wáde, ókpe, kerege.

Tapsırma. Sóz basında kelgen tek dawıslınıń ózinen quralǵan ashıq buwınǵa on misal keltiriń.

§14. Tuyiq buwin

58-shinigiw. Sózlerdi buwinlarga bólip oqırń.

Mektebimiz rayondağı zamanagóy mekteplerdiń biri. Bul jerde hár qıylı dógerekler islep tur. Mektebimizde «Úmit» degen diywalı gazeta shıǵadı. Onda mektep turmısı jazıladı. Gazetada meniń «Ayrıqsha oqıyman» degen tuńǵısh qosıǵım shıqtı.

Dawıslı sesten baslanıp, dawıssız seske tamamlanǵan buwin tuyıq buwin dep ataladı. Misalı: *ant, at, ay, aq, uq.*

Tuyıq buwin dawıslıdan baslanıp bir dawıssızǵa da, eki dawıssızǵa da tamamlanadı: *ıs, is, ul, un, ırk, as, ar, urt*

Tuyıq buwinniń úsh sesten ibarat bolǵan túri az ushırasadı: *ant, úrp, iyt, ayt.*

Kóp buwinlı sózlerde tek sóz basında qollanıladı: *úl-ken, as-taq-ta, áń-gó-dek, ap-te-ka, ar-xi-tek-tu-ra.*

Qanaat, shápáát, saat, zúraát sıyaqlı sózlerde ǵana tuyıq buwinniń sóz aqırında qollanılıwın ushıratamız.

Demek, tuyıq buwin túpkilikli sózlerdiń tek sóz basında ǵana qollanıladı.

59-shinigiw. Oqırń. Berilgen sózlerdiń ishinen tuyıq buwinlardı tabırń.

Ásbap, áset, átshók, áwlad, ayıw, ırım, adam, Ústirt, okean, abzac, ağash, únsiz, ılay, iyul, aprel, tennis, jeńil atletika, arqan, orfografiya, ruw, ópepek, egede, ózek, intonaciya, qutan, shógirme.

60-shinóiw. Sózlerdi buwıńǵa bólip kóshirip jazıń. Tuyıq buwınlardıń astın sızıp, olardıń qalay jasalıp turǵanın túsindi-rip berıń.

Prezident mektebi, iyt, ildirgish, imla, insaniyat, ıǵbal, ıqsham, ınııq, ırǵaqlı, qobız, ultan, ultaraq, ustaz, úlketanıw, úyrek, aylanba, awqat, áńgime, uyqas, bánt.

61-shinóiw. Eki sesli tuyıq buwınlı sózlerdi bir bólek, úsh sesli tuyıq buwınlı sózlerdi bir bólek kóshirip jazıń.

Ul, un, urt, ar, úrp, ayt, akt, as, uq, úy, úz, ún, iz, irk, is, iq, ırq, úr, aq, il, úsh.

62-shinóiw. Kóp noqattıń ornına tiyisli dawısli seslerdi qoyıp kóshirip jazıń.

...dvokat, ...hmiyet, ...yqı, ...shpelek, ...grar, ...ste, ...qlas, ...yqas, ...rdis, ...njir, ...yqulaq, ...rǵaq, ...lgek, ...shqın, ...ndew, ...mkaniyat.

§15. Qamaw buwın

63-shinóiw. Tekstti oqıp shıǵıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń jasalıwına itibar berıń.

QARAQALPAQ SAZ MÁDENİYATÍ

Saz, nama xalıq penen birge tuwılıp, birge jasaydı. **Biz** bunı xalıq ańızı misalında da kóremiz:

Perishte adam gewdesin soǵıp bolıp **jan** bererge kelgende janǵa qarap «gewdege **kir**» dese, gewde «ishi qarańǵı eken, kiriwge qorqaman» depti. Sonda perishte **sazdı** qolına alıp shertken eken, jan muzıkanıń **sıyqırılı** hawazına birden erip ketip,

adamniń gewdesine kirgenin bilmey qalıptı. Sonıń ushin da:

Saz benen **sáwbetti** yalǵan demeńler,
Adam ata biniyat bolǵanda **bardur**,—
dep biykarǵa aytilmaǵan.

Qaraqalpaqlardıń tariyxınan málim bolǵanın-day, olar jasaǵan qara úylerdiń orń jaǵında **duwtar** ildirilip turǵanı da xalqımızdıń **kórkem ónerge** júdá jaqın xalıq ekenin kórsetedi.

Dawıssız sesten baslanıp, dawıssız seske tamamlanǵan buwıńǵa qamaw buwın deymiz. Mısalı: *tas, tis, jas, qant, bank, dásker, qar, tart, ses, jat, tórt.*

Qamaw buwınlar bir máni bildiretuǵın sóz túrinde de keledi: *jaz, qıs, gúz, bult, jer.*

64-shınıǵıw. Saz ásbap atamaların buwıńǵa bólip kóshirip jazıń, qamaw buwınlardıń astın sızıń.

Qobız, duwtar, girjek, balaman, shırqobız, nay, rubab, dáp, fortepiano, dombıra, sırnay, truba, bayan, akkordeon, violonchel, kontrabas, skripka, gitara, fleyta.

Tapsırma. Tómendegilerdi buwıńǵa bólip kóshirip jazıń. Ondaǵı tuyıq buwınlardıń astın sızıń. «**Men súygen saz ásbabı**» degen temada tekst dúziń.

Saz ásbapları áyyemnen qamıs, bambuk, miywe aǵashları, teri, jipek, kokos ǵozası, qabaq hám taǵı basqalardan islengen. Olar, tiykarınan, tarlı, úplep shertiletuǵın, teri qaplı, tilsheli, plastinkalı, elektr hám elektron saz ásbapları, idiofonlar degen toparlarǵa bólinedi.

Xalıq sazları xalıqtır, millettir ruwxıy sanası, kózqarasları, tariyxı hám mádeniyatına baylanıslı dóreledi.

65-shınıǵıw. Berilgen «**Sóz-jumbaq**» kestesinde úsh buwınlı sózler berilgen. Siz tek ekinshi qamaw buwındı durıs qoysañız, bir sóz payda boladı.

1-buwin	2-buwin	3-buwin
pal	qat	lıq
may	túr	lıq
das	qan	qan
dıq	wan	sız
hesh	tur	lik
dás	dan	day

66-shınıǵıw. Berilgen qaraqalpaqsha ay atların buwınǵa bólip jazır. Olar qanday buwınlardan jasalǵanlıǵın aytp berir.

Dáliw, hıt, hámal, sáwir, jawza, saratan, áset, súmbile, miyzan, aqırap, qawıs, jeddi.

67-shınıǵıw. Sózlerdi buwınǵa bólip kóshirip jazır. Ashıq hám tuyıq buwınır jasalıwına itibar berir.

Mádeniyat, ádepnama, qanalas, shógirme, uya, parız, shákirt, ashshı, doslıq, salma, shańaraq, kergi, dásker, basqur, qabırǵa, baqan, bosaǵa, mańlaysha, túyme, dana.

68-shınıǵıw. Berilgen sózlerdir ekinshi buwının ornı-ornına durıs qoysañız sport túriniń atamaları payda boladı.

vo	wl	bol
ju	tl	riw
tar	shar	siw
bas	ley	man
se	ket	riw
qa	qa	bol

69-shinig'iw. S'ozlerdi buwinni' t'urlerine ajratir'. Xojaliq a'gzalari'ni'zdi' tuwilgan jilin keltirip, gap qura'n.

Tishqan, siyr, baris, qoyan, uliw, jilan, jilqi, qoy, meshin, tawiq, iyt, qara kiyik (do'ri'z).

U'lg'i: Azada baliq jili tuwilgan.

§16. S'ozlerdi o'tkermelew

70-shinig'iw. Oqir'. S'ozlerdi buwinga b'olip, olardi' o'tkermeleniwine itibar beri'n.

Xaliq penen dos bol, atir' shig'adi. Aqilsiz dostan, aqilli dushpan artiq. Ashiw — araz, aqil — dos. Dosti' eskisi jaqsi, kiyimni' ja'nası jaqsi. Dushpan k'uldirip, dos jilatip aytadi. Jolga shiqsa'n joldasi'ndi tawip shiq. Dos — dosti' aynasi. Dosliqta manzil bolmas. Terek tamirina su'yener, adam doslarina su'yener.

Eki yamasa onnan da k'op buwinli s'ozlerdi' bir qatar'ga siymay qal'gan b'olekleri ja'na qatar'ga buwinga b'olip o'tkeriledi. Mısalı: *Mek-tep, kitap-xana, ki-tapxana, kitapxa-na, Qa-raqalpaqstan, Qara-qalpaqstan, Qara-qal-paqstan, Qaraqalpaqstan, G'ul-layım, G'ula-yım hám t.b.*

Sózler buwınlarǵa defis (-) arqalı bólinedi, ótkermelengende ol aldınǵı qatarda qaldırıladi, ekinshi qatarǵa defis qoyıwǵa bolmaydı.

71-shınıǵıw. Berilgen kóp buwınlı sózlerdi hár qıylı jaǵdayda ótkermelep kóshirip jazırń. Ayırmashılıǵın túsindirirń.

Qawın, Qarataw, arna, shayır, «Jetkinshek» gazetası, Berdaq milliy muzeyi, Shomanay, Qońırat, Kaspiy teńizi, qosıq, kitap, «Ayqulaq» kórsetiwi, Ústirt tegisligi, Temirbekler mektebi, Joqarǵı Keńesi, Doslıq kanalı, «Tórt erinshek» ertegi.

Tapsırma. Tekstti oqırń. Mazmunın úyrenirń. Hárbir sózdi buwınǵa bólip, qalay ótkermelew kerekligin túsindirirń.

Salamat dene — salamat pikirlewdiń tiykarı. Solay eken, keleshekte eldiń ardaqlı azamatı bolıp jetilisiwi ushın, birinshi nábette salamat bolıw dárkar.

Salamat pikirlewge, sonday-aq súyeklerdiń bekkem hám kúshli bolıwı ushın kalciy, fosfor, magniy, marganec hám D vitamini balalar ushın júdá paydalı.

Kalciy sút ónimlerinde, tvorog, sırda kóp muǵdarda, kók shóplerde, selderey, salat japıraǵı, badam, gúnji hám balıqta jeterli dárejede boladı.

Fosfor hám magniy kalciy menen birge ǵoza, piste, qıyar, kapusta, kishmish hám qara qárelide boladı.

Marganec súyeklerdi bekkemlewshi tórtinshi element bolıp, ol banan hám miywelerde boladı.

D vitamini quyash nurlarında boladı. Quyash kalciydiń dostısı, lekin teriniń dushpanı. Sol ushın da,

quyash astında shijǵırǵan ıssı kúnleri kóp júriw hár qıylı kesellik shaqıradı.

Balalar, bul másláhátlerdi bilip qoyǵanıńız zıyan emes.

72-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Qara hárıp penen jazılıp turǵan sózlerdi hár qıylı jaǵdayda ótkermeler.

1. Jasasın baxıt nızamı — **Konstituciya!** 2. Biziń **klastıń** oqıwshıları «Jetkinshek» gazetasına jazıldı. 3. **Amangeldi J.Aymurzaevtıń** «Jetimniń júregi» romanın, **men** I.Yusupovtıń «**Ómir**, saǵan ashıqpan» qosıqlar toplamın oqıp shıqtım. 4. **Moynaq, Qońırat**, Xojeli rayonları arqalı asfalt jol Nókiske keledi. 5. Men jazda Tashkent, **Samarqand**, Buxara qalalarına sayaxatqa barmaqshıman. 6. Men **Aral** teńizi boyında jasadıman.

Barlıq sózlerdi de keyingi qatarǵa ótkermeley beriwge bolmaydı. Ol ushın belgili bir qaǵıydalar basshılıqqa alınadı:

1. Bir buwınlı sózler ótkermelenbeydi:
as, er, bir, tórt, sen, al, ber, fayl hám t.b.

2. Buwın jasawshı dawıslı sestı bil-diretuǵın hárıptiń bir ózin aldınǵı qatarda qaldırıp ótkermelewge bolmaydı. Ol aldınǵı yaki keyingi buwınǵa qosılıp ótkermele-nedi. Mısalı: *A-na emes, ana; a-nası emes ana-sı; á-debiy emes, áde-biy hám t.b.*

3. Adam atlarınıń qısqaqtılıp alınǵan bas hárıbin familiyadan bólip alıp ótkermelewge yamasa burınǵı jolǵa qaldırıp ketiwge bolmaydı. Mısalı: *A.S.-Pushkin dep emes, A.S.Pushkin; T.-Qayıpbergenov emes, T.Qayıp-bergenov hám t.b.*

4. Bas háriplerin alıw jolı menen qısqartılıp jasalğan sózler ótkermelenbeydi: QR, AQSH, QMU. Usınday sózlerge jalğanğan qosımtalardı ótkermelewge boladı. Mısalı: QR-da, AQSH-tan, QMU-da hám t.b.

5. Cifr menen keletuǵın háripten ibarat shártli belgi hám menshikli atama sózler cifrdan bólinip, keyingi qatarǵa ótkermelenbeydi. Mısalı: 10 kg, 10 sm, 5-klass, «Yak-40» (samolyot), «Buxara-6», «Doslıq-2» (paxta sortları), «Neksiya-2» (jeñil avtomashina), «Olimpiada-2020» (jars) h.t.b.

73-shınıǵıw. Ótkermelewge bolmaytuǵın sózlerdi terip kóshirip jazır hám sebebin túsindirir.

Men, S.Saqlapbergenov, QR da tuwıldım. Qanlıkól rayonında jasayman. 23-sanlı mekteptiń 5-klasında oqıyman. Mektebimizden belgili qá-nigeler jetilisip shıqtı.

Meniń apam usı mektepte tájiriybeli ustaz bolıp islegen. Házir — napaqada. Onı hámme húrmet etedi. Onıń shákirtleri oǵada kóp. Men apamdı júdá jaqsı kóremen. Ol maǵan da ustazlıq etip úyretti.

74-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi ótkermelew qaǵıydasına muwapıq ótkermelep jazır.

Nókis qalası, K. Sultanov, QRna, NMPIden, BMSH ta, UMS ke, 12 kg, T.Qayıpbergenov, QXRnan, ATSten, «AN — 24» samolyotı, Shortanbay sortı.

Tapsırma. «Meniń balalıǵım» degen temada jasaytuǵın jerińiz haqqında tekst dúziń. Ondaǵı sózlerdiń ótkermeleniwine itibar beriń.

§17. Orfoepiya haqqında túsinik

75-shiníw. Sózlerdiń durıs jazılıwına itibar beriń. Olardı birme-bir aytıp kórip, ózgesheligi bolsa anıqlań.

Óner, qaraǵım, dástúr, kózsiz, kúye, qulıp, oramal, sálemlesiw, shegirtke, jambılsha, abıray, awıl-las, álipbe, ájapa, baqanshaq, bárekella, aynalayın, kórkem óner, kásip óner, ulıwma, maǵlıwmat, túngi, jonǵı, aylanba, jasırınbaq, qara jorǵa, qoshqar múyiz.

Hárbir xalıqtıń dáslep awızeki sóylew tili qalıplese-di. Awızeki sóylew tiliniń tiykarında onıń jazba tili payda boladı.

Sózlerdi ádebiy tildiń normalarına sáykes aytıw qaǵıydaların úyrenetuǵın ilim orfoepiya delinedi. Kóbinese, sózlerdiń aytılwı menen jazılıwı bir-biri menen sáykes keledi, ayırım jaǵdaylarda ǵana kerisinshe bolıwı múmkin.

Máselen, basshı—bashshı, azanǵı—azańǵı, túngi—túńgi, kúlki—kúlkú, bólek—bólók sózleriniń dáslepkisi—jazılıwı, keyingisi—aytılwı.

! **Orfoepiya**—grekshe **orthos**—«durıs», **ep-os**—«sóylew» degen sózlerden kelip shıqqan.

76-shiníw. Tekstti oqırń. Ondaǵı aytılwı menen jazılıwı bir-biri menen sáykes kelmeytuǵın sózlerdi anıqlań.

GOLF OYÍNÍ

Golf—sport oyınınıń bir túri. Onıń watanı—Shotlandiya. Ol jeke yaki komandalıq oyun bolıp,

golf maydanında az soqqı sanı menen kishkentay toptı golf tayağı menen arnawlı shuñqırlarğa kirgizip jarıadı.

Oyında 14 túrli golf tayağınan paydalanadı. Oyunshıdan golf maydanındağı 18 shuñqırğa az soqqı menen toptı kirgiziw talap etiledi.

77-shıñıw. Berilgen hárbir sózden keyin sıziqsha qoyıp, olardıń durıs jazılıwın kórsetiń.

Abroy, ahwal, aynanayın, bórók, súrgú, háwós, shaqaluw, shengel, shapik, shúyól, shıyiq etúw, shıpager, bóbók, shorshuw, shógúrmó, estapeta, aftobus, konkrs, fanetika, toranğıl, qulıptas, kompaniya, aldınğı.

Tapsırma. Sózlerdi ayılıwı menen kóshirip jazıń.

Tárip, qánige, ángódek, ruw, ásbap, qumırsqa, qırq, lekin, táğdir, miyirman, áwlad, ókpe.

Úlgi: aylanba jol — aynalma jol.

§18. Orfografiya haqqında túsinik

78-shıñıw. Berilgen sózlerdiń qaysı biriniń durıs jazılıp turǵanlıǵın anıqlań.

Bes atar—besatar, bet awzı—bet-awzı, densawlıq—den sawlıq, aynanayın—aynalayın, tábiyat tanıw—tábiyattanıw, qırq—qırıq, bostan bosqa—bostan-bosqa, botakóz—bota góz, boy óser—boyóser, pesa—pyesa, fanetika—fonetika, toranğıl—torañğıl, zúriyat—zúryad, ózara—óz ara, qıynalıw—qıylanıw.

Sóz hám onıń mánili bólekleriniń durıs jazılıw qağıydalar jıynağı orfografiya deli-

nedi. Bul til biliminde *imla* dep te aytiladi.

Orfografiya sózlerdegi dawisli hám dawissiz seslerdiń, túbir hám qosımtalardıń, kómekshi hám qospa sózlerdiń bir qıylı durıs jazılıwın, ótkerme hám bas háriplerdiń durıs qollanılıwın úyretedi.

Mısalı: *pedagog — pedagok, qara qoy — qara ğoy, jazsın — jassın, ala kel — alagel, sarı at — sarat, bara almaydı — baralmaydı.*

Bul sózlerdiń dáslepkişi — durıs jazılıwı, keyingisi — durıs ayılıwı.

Orfografiya — grekshe **orthos** — «durıs», **grafo** — «jazaman» degen sózlerden kelip shıqqan.

Tapsırma. Oqırń. Qay jerlerde orfografiyalıq qádelerdiń buzılğanın anıqlań. Olardıń durıs jazılıwın kórsetiń.

Qaraqalpağıstanda xalıq xojalıǵı rawajlandı. Házir onda kóp ǵana ózgerisler bar.

Qaraqalpağıstan — paxtalı úlke. Tuwısqan úlke-mizde aq altınıń zúraáti jıldan-jılǵa artıp baratır. Qaraqalpağıstanda balıqshılıq ta rawajlanǵan. Bul úlkóde jasawshı hár bir adam bir-biri menen tuwusqan. Olar Watan ushın xızmet isleydi.

79-shınıǵıw. Sózlerdiń tiyislin qoyıp kóshirip jazırń.

1. — Balam, (aynanayın, aynalayın), mına attı suwǵarıp kel! 2. G. Esemuratovnıń «Jiyren» povesti júdá (qızıqlı, qızıqarlı) eken. 3. (Hesh kim, heshkim) (hesh-qashan, hesh qashan) umıtlımaydı. 4. Klasta diktant jumısın (talıqladıq, talqıladıq). 5. Dayım (kolledjde, kalledjde) oqıydı. 6. Maqset Ótemuratov, Rashid Xojasovlar — «Nihol» sıylıǵınıń (laureatları,

lawriatları). 7. Mekteptiń aldına (Xosh kelibsiz, Xosh kelipsiz) dep jazılǵan. 8. Sabaqlıqlar (baspaxanadan, baspaxanadan) shıǵadı. 9. (Densawlıq, Den-sawlıq) — tereń baylıq.

10. (Hár kim, hárkim) ózi bilip almasa tálim, Oǵan úyrete almas (heshbir, hesh bir) muǵallım.

Tapsırma. Úyde «**Meniń respublikam**» temasında jo-ba dúzip, kishi kólemli shıǵarma jazıń.

FONETIKADAN ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

Tapsırma. Muǵallım ushın esletpe: Tómenдеgi úlgide oqıwshılar ushın sorawlı kesteler islep tarqatıń. Waqt belgilep, olardıń orınlawın qadaǵalań. Tekserip, bahalań.

Fonetika ne haqqında ilim?	
Ses hám háriptiń parqı qanday?	
Grafika ne haqqında ilim?	
Dawıslı seslerdiń qanday túrleri bar?	
Dawıssız seslerdiń qanday túrleri bar?	
Buwin degen ne? Onıń qanday túrleri bar?	
Qanday sózlerdi ótkermelewge bolmaydı?	

80-shınıǵw. Oqıń. Álipbe tártibi menen jazıń.

Aral boyı, Kavkaz tawı, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, Ájiniyaz mektebi, Ğárezsizlik kóshesi, Sheriwshi kanalı, T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» romanı, Tashkent, Ózbekstan, Berdaq sazlı teatri.

81-shiníw. Sózlerdiń aytılwına itibar berıń hám hárbir sózdiń qasına aytılwın da jazıp shıǵıń.

Awız, xalıq, kórk, qoyıw, xatshı, klass, metall, taraq, tep, sep, boqjama, kátquda, qoljazba.

82-shiníw. Berilgen sózlerdi durıs aytılwı boyınsha jazıń.

Túlki, kúlki, Dosjan, Sársenbay, on bes, ushsa, aq ilaq, qazsa, muzsız, boz jer, ónbedi.

83-shiníw. Berilgen sózlerdiń aytılwı hám jazılıwına itibar berıń, ayırmashılıqların este saqlań.

Atawız—atawuz, álipbe—alippe, bayıwlı—bayuw-lu, bólek—bólók, gúrek—gúrók, dógerek—dógórek, esnew—esnów, jaǵıw—jaǵuw, zúraát—zúra-hát, isenbew—isenbów.

Tapsırma. Berilgen sózlerdiń aytılwın jazıp shıǵıń.

Ádewir—..., ádiwli—..., ájaǵa—..., ájeptáwir—..., állekim—..., ápsana—..., átóshkir—..., áwlad—..., áyte-wir—...,

84-shiníw. Berilgen gáplerdegi sózlerdi fonetikalıq tallaw tártibi tiykarında tallań.

1. Ustazlıq etken jalıqpas. 2. Miynet túbi—ráhát. 3. Adam adamǵa miyman, jan gewdege miyman. 4. Ilim iyne menen qudıq qazǵanday. 5. Alım menen dos bolsań, jeterseń muratqa. 6. Sana, sanamay segiz deme.

FONETIKALÍQ TALLAW TÁRTIBI

1. Dawıslı háriptiń astın bir, dawıssız háriptiń astın eki sızırń.
2. Dawıslı bolsa túrin anıqlań:
 - a) sóylew aǵzalarınıń xızmetine hám aytılwına qaray túri (juwan, jińishke);
 - b) erinniń qatnasına qaray túri (erinlik, eziwlik);
 - s) awızdıń ashılıwına qaray túri (ashıq, qısıq).
3. Dawıssız bolsa túrin anıqlań:
 - a) dawıstıń qatnasına qaray túri (únli, únsiz).
4. Sózdi buwıńǵa bóliń hám buwın túrin (ashıq, qamaw, tuyıq buwın) anıqlań.
5. Sózdi hár qıylı jaǵdaylarda ótkermelerń.

LEKSIKOLOGIYA

§19. Leksikologiya haqqında túsinik

85-shınıǵıw. Tekstti oqırń. Onıń mazmunı boyınsha pikirlesirń. Sózlerdiń mánilerine itibar berirń.

KITAP — QÁDIRDAN DOS

Adam ushın kitaptan áziz hám jaǵımlı sırlas dos joq: onda perde menen giyne joq; onıń sózlerinde ótirik hám qáte bolmaydı. Kitap óz dostınıń kewlin qaldırmaydı, ol saǵan tek payda keltiredi. Kitaptıń ishinde barlıq ilim-bilim jaylasqan, sonlıqtan da: «Kitap — aqıl qalası», — dep ataladı.

Kimde-kim kitaptı kóp oqısa, kitap onıń zeynin ashadı. Kitap — ádep-ikramlılıq káni, bilimniń bulaǵı.

Insanǵa hárqanday bilim shoqqısın iyelewde kitaptıń ornı úlken. Hátteki, ata-babalarımız kitaptı qolına alıp, onı áweli kózlerine súrtken. Olar kitaptı

jirtpagan hám pataslamağan. Kitaptı baylıq dep bilgen. Kitap ilim úyretkeni ushın da ata-babalar onı teberik bilip, joqarı jerde, kitap tekshesinde saqlağan. Kitapqa degen qumarlıq balalıqtan baslansa, onıń kewlinde dúnyaǵa gózzal názer menen qaraw sıyaqlı sezim payda boladı. Sonlıqtan, kitap—barlıq bilimniń kózi, ilimniń ǵáziynesı.

Tapsırma. Tekstti oqıń. Mánisin aytıp berıń. Bul boyınsha klaslas doslarıńız benen pikirlesıń.

Tilimiz júdá bay. Ol arqalı túsınıklerińızdı sóz arqalı jetkiziwińız benen birge, ózińızdıń hár túrli qatnasıńızdı da bildiriwińız múmkin. Siz kitaptı joldas etken, kózqarası keń, pikirlew dúnyası bay adamdı sawatlı, uqıplı, quntlı, ziyrek, aqıllı, ilgir, bilimli, alǵır sıyaqlı birqansha sózler menen túsındiresiz, sonday-aq oǵan ózińızdıń unamlı hám unamsız bahańızdı beresiz. Máselen, qıl qálem ájayıp reńli súwretler salıw, qobız ózinen hár túrli jaǵımlı ses shıǵarıw, dári-dármaqlar insanǵa shıpa beriw, qurılıs ásbapları jańa nárseni qurıw múmkinshiligine iye. Biraq, onnan hárkim hár qıylı paydalanadı.

Eger bul qurallar naǵız ustasınıń qolına tússe, adamlardıń zárúrligine kerekli bir dóretpe payda boladı, onı ájayıp etip shıǵarıw sol jaratıwshınıń sheberligine baylanıslı. Olar usı jansız buyımlarǵa jan beredi.

Demek, oqıwshılar, sizler de sózlerden sheberlik penen paydalanıwdı qáleysiz be? Onda biz benen birge bolıń.

***Leksikologiya*—til biliminiń bir tarawı. Bul termin grekshe «lexikos» hám «logos» sózlerinen kelip shıǵıp, sózlik quram**

haqqında ilim degendi ańlatadı. Demek, leksikologiya tildiń sózlik quramın úyrenetuǵın ilim.

Sózlik quram—tildegi barlıq sózlerdiń jıynaǵı.

Leksikologiyada tiykarǵı birlik sıpatında sóz úyreniledi. Tildegi hárbir sóz belgili bir leksikalıq mánini bildiredi.

86-shınıǵıw. Berilgen naqıl-maqallardıń dawamın durıs tabırń. Mánileri boyınsha pikirlesiń.

1. Mánisli sóz bahalı2. Sózdiń kórki—maqal, ... 3. Sóz júyesin tapsa, 4. Sóz — 5. Adamnıń júzine qarama, 6. Jaqsı sóz —

Kerekli sózler: mal iyesin tabadı; jannıń dármanı; aqıldan artıq baylıq joq; jarım ırıs; sózine qara; ózi qısqa, ózi jup.

87-shınıǵıw. Qawıs ishindegi sózlerden gáptiń mánisine sáykesin qoyıp kóshirip jazırń. Ne ushın usı sózdi tańlaǵanıızdı túsindirıń.

1. «Adam adamǵa (qonaq, miyman), jan gewdege (qonaq, miyman). (*naqıl*). 2. Ertegim erte boldı, qulaǵı (qısqa, kelte) boldı. (*ertekten*). 3. Taz (qınınan, qınabınan) pıshaǵın suwırıp aldı. (*ańızdan*). 4. Onıń qoltańbası (shıraylı, gózzal, sulıw) eken. 5. Qalamızda birinen soń biri (biyik, úlken) binalar qurılmaqta. 6. Insanlardıń ólsedaǵı ózleri, kóp adamnıń (máńgi, uzaq) qalǵan sózleri. (*Y.H.H*).

Tapsırma. Súwret tiykarında «**Anam — kábam**» degen temada tekst dúziń. Onda qollanılgan sózlerdi ne ushın paydalanǵanıızdı túsindirıń.

§20. Sóz hám onıń mánisi

88-shınıǵıw. Sózlerdi oqırń. Olardıń jeke turǵanda neni ańlatatuǵının anıqlań.

Taw, tas, muǵallım, oqıw, alıw, aq, qızıl, sarı, erte, azanda, kewilli, joqarı, biyik, on, on bes, men, sen, bizler, ah, úh, kewil, sezim, menen, hám, da, sıyaqlı, kátquda, bórik, túyme, gúltaj, úzik.

Sózdiń neni ańlatıwı, yaǵnıy zattı, háreketti ya olardıń belgilerin bildiriwi sózdiń leksikalıq mánisi delinedi. Kópshilik sózler zattıń atın, háreketti, olardıń belgilerin ańlatıp keledi: *bala, juwırw, shaqqan, qızıl, tez, men, jeti t.b.*

Al geyparaları tek ǵana sózlerdi gáp ishinde baylanıstırw ushın kómekshilik xızmet atqaradı. Predmetti, háreketti, olardıń belgilerin ańlatpaydı, mánili sózlerge qosılıp, qosımsha máni ańlatadı. Olar — kómekshi sózler. Mısalı: *hám, menen, arqalı, tuwralı, ya, yamasa, birese t.b.*

Asan menen Nazlı keldi. Gápтеgi Asan, Nazlı — adamnıń atın, keldi — háreketti ańlatadı, menen sózi Asan hám Nazlı sózlerin baylanıstırıp tur.

89-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Mánili sózlerdiń astın bir, kómekshi sózlerdiń astın eki sızırń.

1. Alpamıs penen Qarajan besinshi klasta oqıydı.
2. Kún sayın doslıǵımız bekkemlenip atır.
3. Kólde úyrek, ǵaz, qutan, qasqaldaq, balıqlar kóp.

4. Aq biydayı turıp sulı sepkennen,
Taza salı turıp shigin ekkennen,
Jónsiz qırq kún qayğı-uwayım shekkennen,
Densawlıqta bir kún shadlıq jaqsıraq. (*Berdaq.*)

90-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli kómekshi sózlerdi qoyıp kóshirip jazır.

1. Ózine kelgen ... sharshaǵanı ... bilindi.
2. Ishkendey heshnárseń joq ... ?—dep kóziniń astı ... bir qaradı. 3. Shóllep qalǵan ekenseń ... baǵanadan berli nege aytpadıń? 4. Jiyemurat kúldirip kewlin kóterińw ... ayttı. 5. ... shopanlar bir toqtamǵa kelmedi.

Kerekli sózler: soń, da, pa, ushın, biraq, ǵoy, menen.

91-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń mánilerine qaray toparlarǵa ajaratıp shıǵır. Hárbirine gáp dúziń hám olardı túsindirir.

Judırq, qarma, kiymeshek, gúldirmama, sıqpan, shıǵanaq, túwe, sáwkele, quyn, taman, jegde, bilek, jawın, kespas, tárizli, jarma, tobiq, óńir monshaq, tánhá.

1. Sóz mánisi degenimiz ne? Mısallar keltiriń.
2. Sózler qanday mánilerde qollanıladı? Mısallar keltiriń.
3. Kómekshi sózler qanday xızmet atqaradı?

§21. Kóp mánili sózler

92-shınıǵıw. Oqır. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń mánilerin bir-biri menen salıstırır.

1. **Bas**—adamnıń eń joqarǵı múshesi. 2. Tawdıń **bası** appaq qar. 3. Bul iske sen **bas** bol. 4. Kóziń

awirsa, qolırdı tıy (*naqıl*). 5. Istiń **kózin** tapqan, baxıttıń ózin tabadı. 6. Ağam áynektiń **kózin** saldı.

Esletpe: **bas** sózi birinshi gápte adamnıń bir múshesi, ekinshi gápte tawdıń joqarısı, úshinshi gápte basshılıq degen mánilerdi ańlatıp tur. **Kóz** sózi birinshi gápte adamnıń bir múshesi, ekinshisinde ádisin, usılın degendi ańlatadı.

Qaraqalpaq tilinde mánili sózler bir mánili hám kóp mánili bolıp 2 ge bólinedi:

1. Tek bir mánini ańlatatuǵın sózler bir mánili sózler delinedi. Mısalı: kitap, dápter, jer, baǵman.

2. Eki yamasa birneshe mánilerdi bildiretuǵın sózler kóp mánili sózler delinedi.

Kóp mánili sózlerdiń mánileri bir-birine jaqın bolıp, bir sóz shaqabınan jasaladı. Olardıń qaysı mánide ekenligin sóz diz-beginde yamasa gáp ishinde kelgende ǵana ańlawǵa boladı. Al jeke turǵanda bolsa, ol ulıwma mánini bildiredi.

Tapsırma. Dápterinińizge **ótkir** sóziniń tuwra hám awıspalı mánilerde keliwine gáp qurap, kesteni toltırıń.

Ótkir	pıshaq	
	sóz	
	kóz	
	qıyal	

93-shınıǵıw. Gáplerde **jol, júrek, bas** sózleriniń qanday mánilerde qollanılıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Awıldıń arası tas jol. 2. Sharap ata ómir jolin aytıp berdi. 3. Anam kórpeshe quraqtı durıs qurawdıń jolin úyretti. 5. Ol júregın uslap kiyatır. 6. Mashinanıń júregi soǵıp tur. 7. Buǵan júrek kerek. 8. Allaniyaz ata awılımızdıń júregi edi.

94-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. **Qosıw, etek** sózleriniń astın sızıp, olardıń qollanıwına itibar berıń.

1. Ana—tábiyatımızdı qorgawǵa hárbir insan óz úlesin qosıw kerek. 2. Paraxat Jiyrendi báygige qosıw ushın bapladı. 3. Kempir etegine quyılıp aqqan kóz jasın jeri menen súrtti. (K.S.) 4. Qaratawdıń eteginde Xojakól awılı jaylasqan.

95-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáplerdegi **qulaq** sóziniń kóp mánililigin úyreniń.

1. Miltıqtıń qulaǵın basıp jibergende, pańq etken ses jańlap ketti. 2. Suwshı saǵanıń qulaǵın muqıyatlap bekkemledi. 3. Quwraǵan quw qobızdıń, qulaqların burayman. (*Jiyen jıraw*) 4. Malaqayınıń qulaǵın túsirip kiydi. 5. Qıyardıń kógerip kiyatırǵanın onıń shıǵarǵan eki qulaǵınan bildim.

Tapsırma. Joqarıdaǵı úlgi boyınsha **ayaq, bet, júz, qol, mańlay, awız, tumsıq** sózleriniń hár qıylı mánilerin tabıń.

1. Kóp mánili sóz degenimiz ne?
2. Bir hám kóp mánili sózlerdi qalay anıqlawǵa boladı?
3. Bas sóziniń tuwra mánisinen basqa qanday mánileri bar?

§22. Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánisi

96-shınıǵıw. Oqır. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánilerin salıstırıń.

1. **Polat** orağı qolında.... (*Kúnxoja*) 2. Som **polattan** jaratılğan bilegi. (*A.D.*) 3. Maylı awqat **júregime** tiydi. 4. **Altın**—qádirli metall. 5. Oqıwshılıq **altın** dáwir qızıqlı ótpekte. 6. Ol **júregi** sap adam edi.

Misallardağı **polat**, **altın**, **júrek** sózleriniń birinshisi tuwra (negizgi) mánide, al ekinshisi awıspalı mánide qollanılıp tur.

Tuwra mániler sózdiń dáslepki mánisi boladı da, awısqan mániler olardıń turmıs talabına sáykes qosımsha mánileri bolıp tabıladı.

Sózlerdiń tiykarǵı mánisi tuwra máni delinedi. Misalı: *Altın alma, alǵıs al.*

Sózlerdiń dáslepki mánisinen awısqan mánisi awıspalı máni delinedi. Misalı: *Oqıwshılıq altın dáwirdiń qızıǵı óz aldına.*

Awıspalı mánili sózler, kóbinese kórkem shıǵarmalarda bir nárseni obrazlılıq, ótkirlik penen súwretlew ushın qollanıladi. Sonlıqtan olar kórkem shıǵarmalarda kórkem súwretlew quralı sıpatında úyreniledi.

Demek, sózdiń awıspalı mánisi zatlar, qubılıslar arasındadı uqsaslıq yaki baylanısqa qaray dáslepki zattıń atı menen ekinshi bir zattı yaki qubılıstı qayta ataw arqalı payda boladı eken.

97-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Awıspalı mánide qollanılıp turǵan sózlerdi tabıń hám túsindirıń.

1. Búrkit házir siyrek ushırasadı. 2. Tawdan ushqan búrkit boldım. (*Berdaq*) 3. Onıń beti suwıqtan qızarıp ketti. 4. Tartınba, betke ayt.

Tapsırma. Berilgen tuwra hám awıspalı mánidegi **qatti** sóziniń sinonimlerin úyreniń. Onıń sáykes túsindirmelerin tawıp kóshirip jazıń.

1. Qatti dawılǵa ushıradıq. 2. Qatti ǵayratqa mindi. 3. Bay júdá qatti edi. 4. Jer qatti bolsa, ógiz ógizden kóredi. (*naqıl*).

Sinonimleri: Tastay, miytindey; jigerli, hújdanlı; miyrimsiz, sıqmar, qatal; mıqlı, kúshli, shıdamlı, berk.

98-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi tuwra hám awıspalı mánilerde qollanıp, ǵáp qurap jazıń.

Suńqar, túlki, qoyan, arıslan.

Úlgi: Úydiń arqaw jiplerin jıynastırdı. As—ómir arqawı.

99-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Awıspalı hám tuwra mánide qollanılıp turǵan sózlerdiń mánilerin túsindir.

1. Toǵayda jolbarıs bolmasa, saǵal ózin shax sanaydı. Sonday-aq, bir saǵalǵa jol bermespiz. (*T.Q.*)

2. Aspandı qara bult qaplap, jawın jawayın dep tur. (*S.J.*). Qara jılan, qara qurttıń, qanın shashqan bayramısań. (*A.D.*).

3. Ol bir túlki goy! Túlki — haywannıń bir túri.

4. Kitabımdı taza uslayman. Meniń dostımnıń qálbi pák, taza.

100-shınıǵıw. Berilgen sózlerden awıspalı mánide qollanıp ǵáp qurap jazıń.

Palapan, juldız, altın, atlas, shaptı, shúmdı.

Úlgi: Arıslan—eń kúshli haywan. Batır arıslan qaytpaydı.

- ?** 1. Sózdiń kóp mánililigi degenimiz ne? Mısallar keltiriń.
2. Sózlerdiń tuwra mánisi degenimiz ne? Mısallar keltiriń.
3. Awıspalı mánilerin qalay bilemiz? Mısallar keltiriń.

§23. Sinonimler

101-shıńıǵıw. Oqırń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánilerin salıstırń.

1. Ğarrı aqlıǵın **qasına** shaqırdı. Bala atası- nıń **janına** kelip otırdı. 2. Arıslan—**qarıwlı**, Erna- zar—**kúshli**. 3. Onıń paltosı **sulıw**, kóylegi **shıraylı** eken. 4. Asqardıń minezi **awır**, ózi **salmaqlı** kórinedi.

Sinonim grekshe sóz bolıp, bir atamalı degen mánini ańlatadı.

Seslik qurılısı hár túrli, mánileri bir-birine jaqın sózlerge *sinonim* sózler delinedi.

Mániles sózler ekewden birneshege shekem bolıwı múmkin: *kóp-mol-nobay, batır-er júrek, qaysar-qaytpas, úlken-ná- hán-taynapır, adam-insan, muǵallım-oqıtıwshı.*

🏠 Tapsırma. Berilgen sinonimlik toparlardı úyreniń. Mánilerin túsindirıń.

1. Ańgime, gúrriń, ğap.
2. Em, shıpa, dawa.
3. Er, batır, qaharman.
4. Muzlaw, qatıw, tońıw.
5. Tez, jldam, shaqqan, dárriw, shalt, zamat.

102-shıńıǵıw. Berilgen sózlerdiń ishinen sinonimlerdi terip jazırń. Olardı ǵap ishinde keltiriń.

Sońında, átirapta, aqırı, járdem, xoshlastı, kómek, máńgi, ráhát, ház, aybındı, seskendi.

Tapsirma. Berilgen sinonim sózlerdi úyreniń. Sinonimlik qatarдағы тек bir sózge gáp qurań.

1. Biyik, joqarı, bálent, asqar, tóbe. 2. Biymaza, tentek. 3. Námentay, kishkentay. 4. Barmaq, sawsaq. 5. Ázzi, názik, áljuwaz, hálsiz, kúshsiz. 6. Terek, aғash, daraq. 7. Tándar, quwatlı, quwnaq.

103-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Qara hárip penen berilgen sózlerdiń sinonimlerin qawıstıń ishinde kórsetiń.

1. Tústen berli jawǵan jawın ele **tınǵan** (...) joq. 2. Tınıshlıq pa? **Biymezgil** (...) ne qılıp júrseń, qaydan kiyatırsań,—dedi jańa kelip jatqan Bektursın. 3. Biraq ol tez júrip kete almadı, jol **tayǵaq** (...) boldı. 4. Qalǵanı maǵan **qarańǵı** (...) boldı.

Tapsirma. Dáslep tekstti oqıp shıǵıp, ol haqqında pikirlesıń. Ondaǵı sinonimlerge iye sózlerdi tabıń hám mánilerin túsindirıń.

Eyfel minarası — Parijdiń eń sawlatlı esteligi. Ol qurıwshısı Gustav Eyfeldiń atı menen atalǵan. Parijdiń bul nıshanı waqıtsha imarat sıpatında 1889-jılı qurıp pitkerilgen. Biyikligi—322 metr. Monxettendegi Kraysler salınaman degenshe 40 jıl dawamında dúnyanıń eń biyik minarası bolıp keldi.

Dúnyanıń 7 ájayıbatınıń ishinde Eyfel minarası ekinshi orında tur. 2005-jılı usı minaranıń túbine suw qatırılıp, muz aydını islengen. Oǵan hár kúni dúnya júzinen kóp turistler keledi.

104-shiníw. Kestelerde berilgen sinonim sózlerdi duris tapıp kóshirip jazıń.

Qorlıq	kewil	ádep
Adam	áwel	ashıw
Basqa	ádewir	qos
Er	joqarı	qábir
Dıqqat	qarıw	paqır
Dáslep	shıpa	qaharman
Biyik	biyshara	kúsh
Biraz	azap	birtalay
Ayırım	jup	bazıbir
Abayla	bóten	insan
Ǵayrat	kisi	itibar
Em	batır	dawa
Egiz	geybir	bálent
Juwas	qáhár	ańla
Aybat	bayqa	ózge

 Tapsırma. Berilgen sózlerdiń sinonimlerin tabırń hám olardıń qollanıw ózgesheligin anıqlań.

Adam, qasqır, qırǵawıl, maqset, malaqay, jorta, buyırıq, mudamı, adasıw, abayla, áste, birigiw, tapaltas, keńes, qızıq.

- 1. Sinonim sózler degenimiz ne?
2. Sinonim sózler qanday áhmiyetke iye?
3. Olardı qalay qollanıwǵa boladı?

§24. Antonimler

105-shiníw. Gáplerdi oqırń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń mánilerin salıstırń.

1. **Uzaqtaǵı** aǵayinnen **jaqındaǵı** qońsı jaqsı. 2. **Jaqsınıń** jatı bolmas, **jamannıń** uyatı bolmas. 3. Ol ayılǵan jerge **bardı da keldi**. 4. **Ashshı** menen

dushshini tatqan biler. (naqil) 5. Mendey sorli darti **kóp**, baxti **az**. (*Ájiniyaz*) 6. **Qıs** qaplap tur, **jaz** emes.

Tilimizde mánisi jaǵınan bir-birine qarama-qarsı sózler ushırasadı.

Mánisi jaǵınan bir-birine qarama-qarsı sózler *antonim sózler* dep ataladı.

Mısalı: *kóp — az, jaqsı — jaman, biyik — pás, uzaqlaw — jaqınlaw, uzın — kelte, ariq — semiz, quwraq — ıǵal, batır — qorqaq.*

Antonim grekshe «*anti*» hám «*onyma*» sózleriniń birikpesinen payda bolıp, bi-zińshe *qarsı atama*, yaǵnıy qarama-qarsı mánidegi atama degendi ańlatadı.

Antonim hár qıylı mánilerde kele beredi.
Mısalı: *jaqsı-jaman (sapasın), aq-qara (túr-túsin), kún-tún (waqıttı), jılaw-kúliw (háreketti) t.b. mánilerdi ańlatadı.*

Al tilimizdegi *duzlı, duzsız, kewilli, kewilsiz, arlı, arsız* sózlerinde de qarama-qarsı máni seziledi. Olar da tek qosımtalarǵa baylanıslı, sol belginiń barı ya joǵı ǵana ańlatıladı, sóz túbiriniń mánisi bir. Sonlıqtan bunday sózler antonim bola almaydı. Mánileri qarama-qarsı sózlerden jasalǵan jup sózlerde de qarama-qarsı máni bar, biraq olar da bir uǵımdı bildirgenlikten bir sóz retinde qaraladı.
Mısalı: *uzaq—jaqın, ushıw—túsiw, jılaw—kúliw, az—kóp.*

106-shınıǵıw. Oqırń. Antonim sózlerdiń qanday máni ańlatıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Jigitleri gezer qıs penen jazdı,
Astında árebi at, qolında sazi (*Ájiniyaz*).

2. Birewler ash boldı, birew toq boldı,
Usılardıń bári oysızdan bolar (Ótesh).

3. Qońıratqa aylanıp keldi qağazı,
Dushpan jılap, doslar kúle basladı.
(Ayapbergen)

Tapsırma. Oqıp shıǵırń. Teksttegi antonimlik qatar dúze alatuǵın sózlerdi tabırń.

Qoralardıń ishine qatara qara úyler tigiledi. Qıs ayları awıl adamları usı qara úylerdiń ishinde ómir keshiredi. Qıstır qattı ayazlı keshlerinde qara úydiń ortasındaǵı oshaqqa ot jaǵıladı. Ayazda tońǵan balalar ottır oshaǵına ısınadı. Qattı ayaz kúnleri balalar kúni menen sol oshaqtır dógereginde boladı. Tún bolǵanda, jatar waqta úy ishiniń hámmesi kórpege tıǵıladı. (Q.A.).

107-shıńıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń ornına antonimlerdi qollanıp, gápti ózgertip jazırń.

1. Biziń awıldır ortasında **kishkene** baǵ bar.
2. Olar barǵan jerinen **qanaatlanıp** qayttı. 3. Meniń dápterim júdá **taza**. 4. Biz qatarda ekewden **otırdıq**.

Úlgi: Baxıt—kúshli bala. Baxıt—ázzi bala.

108-shıńıǵıw. Sózlerdiń antonimlerin tawıp jazırń.

Jaqsı, jaman, dos, dushpan, qısı, jazı, azlı, kópli, aq, qara, erte, kesh, búgin, erteń, ash, toq, joq.

Tapsirma. Ádebiyat sabaqlıǵıńızdaǵı kórkem shıǵarmalardan antonim sózleri bar misallardı tawıp kóshirip jazıń.

1. Antonim sózler degenimiz ne?
2. Qanday sózler antonim boladı? Misallar keltiriń.
3. Antonim bolıw ushın qanday túbirge iye bolıw kerek?

§25. Omonimler

109-shınıǵıw. Gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerge diqqat awdarıń. Olardıń mánilerine itibar beriń.

1. Júregim **suw** ete qaldı, tap **suw** túbine ketkendey boldım. (Á.Sh.) 2. Ol bir **oy** jerge barıp, **oy** túbine shúmdi. 3. **Qoy** qozılaǵansha onı qorada **qoy**. 4. Baǵdan kók **almanı alma**. 5. Eki **jas** bala dalada oynap júr. 6. Ol kózine **jas** aldı.

Biz sóylegenimizde ya jazǵanımızda seslik qurılısı boyınsha birdey, biraq ańlatıp turǵan mánisi jaǵınan bir-birine heshqanday jaqınlaspaytuǵın sózlerden de paydalanamız. Misalı: 1. Periyza suw serpkendey tereń *oyǵa* battı. (K.S.) 2. *Oyǵa* ornalasqan bulardıń awılınıń terekleri gána kórinedi. (A.Á)

Bul misallardıń ekewinde de *oyǵa* degen sóz ushırasadı. Olardıń seslik qurılısı birdey bolǵanı menen, mánileri hár qıylı. Birinshi gápte *oyǵa*, *qıyalǵa* degen mánini ańlatsa, ekinshi gápte *páske*, *oy jerge* degen mánide qollanılıp tur.

Seslik qurılısı birdey, biraq mánileri hár qıylı bolǵan sózler *omonim* delinedi.

Omonim grek tilindegi «*homos*» hám «*onypa*» sózleriniń birikpesinen payda

bolıp, bizińshe bir qıylı atama degen mánini ańlatadı.

Olardıń mánileriniń hár qıylı ekenligi sóz dizbegi mánisinen, olar arqalı aytilajaq tiykargı oy-pikirden anıqlanadı. Mısalı:

1. Ol tağı da, suwıq **tús** bildirdi. 2. Sol kúni Qarajan qaysar arqayın shirt uyqıda jatıp, bir jaman **tús** kórdi. («Alpamıs» dástanı) 3. Sen bolsań «alma pis, awzıma **tús**» dep jatasań.

110-shınıǵıw. Oqırń. Omonimlerdiń mánilerin anıqlań.

1. **Baxıt** anıq kelse, ya túske ense,
Bir jasım on jılǵa tatır kórindi. (Berdaq)
2. Biraq onıń art jaǵında,
Dostı **Baxıt** otırdı aytıp. (J.D.)
3. Mına sózdi yadtan **shıǵarma** haslan,
Jaslıq saǵan beriledi bir ret. (I.Yu.)
4. Jigerlenip tağı moldan,
Shıǵarma jaz xalqım ushın. (J.D.)

Tapsırma. Kóshirip jazıń. Berilgen mısallarda qara hárıp penen berilgen sózlerdiń ne ushın omonim bolıp turǵanın túsindirıń.

Qapta qalǵansha, tapta qalsın.	Tuqımın tap ta , jerine bar.
Tawǵa jemis pitipti, Jep keteyik nemiz ketipti.	Esabın tawǵan eki asar.
Qurǵaq aǵash janar-sóner, Jas aǵashtan hasıl óner .	Óner kókke jetkizer.
Ákeń murap bolǵansha, jeriń oy bolsın.	Oqıw — oy azıǵı, bilim — er azıǵı.
Qap ta teń, dorba da teń	Qorqaq iyttiń qap qaninan úrgeni qattı.

111-shinígw. Kóshirip jazırń. Omonimlerdi túsindirirń.

1. Tańdı uyqısız ótkerdi. 2. Azanda kerek zatların arqalarına tańdı da, jolǵa tústı. 3. Azanǵı astı taslama, túski tamaqqa qarama. (*naqıl.*) 4. Qaraqalpaqtırń bas kiyimi qara reńli bolǵan. 5. Awıldıń ortasınan úlken arna qazıldı. 6. Sen bul niyetińdi anańa arna. 7. Qas qondıraman dep kóz shıǵarıp alma. 8. Ákeń murap bolǵansha, jeriń oy bolsın.

112-shinígw. Sózlerdiń omonimlik sıarların tawıp, sózlik diktant jazırń. Olarǵa gáp qurap, mánilerin túsindirirń.

Jaz, terme, aytıs, tut, qarma, shıq, tal, salma, úy.

Úlgi: 1. Shańqay **tús.** 2. Sen tómeng **tús.**

1. Omonimler degenimiz ne?
2. Sózlerdiń omonimlik mánilerin qalay bilemiz?

LEKSIKOLOGIYADAN ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

Tapsırma. Muǵallım ushın esletpe: Tómendegi úlgide oqıwshılardıń bilimin bahalaw ushın sorawlı keste berilgen. Olardı oqıwshılarǵa tarqatıp, waqıt belgilep, orınlawın qadaǵalań. Tekserip, bahalań hám talqılań.

Leksikologiya ne haqqında ilim?	
Sózdiń leksikalıq mánisi degen ne?	
Sózlik quram degen ne?	
Kóp mánili sózlerdi omonim sózlerden qalay ajıratamız?	
Sózdiń awıspalı hám tuwra mánide qollanǵanı qalay bilinedi?	

Sinonim sózler ne ushın paydalanıladı?	
Antonim sózler menen omonim sózlerdiń parqı nede?	

113-shınıǵıw. Oqırń. Teksttegi qara hárip penen berilgen sózlerdiń mánilerin anıqlap, dápterinizge kóshirip jazırń.

Kirkireshi. Qaraqalpaqlarda salıdan dán tazalap gúrish qılıwshı kásipti **kirkireshi** deydi. **Kirkireshi** eki adam boladı, olardıń **salı** tartatuǵın **digirmanınıń** bir jaǵı tas, bir jaǵı aǵash boladı, bular erkek adamlar boladı, bular kirkiresin arqasına salıp arqalap awılma-awıl júrip salıp tazalaydı, olardıń **tartqan** salısı tolıq taza gúrish bolmaydı, qalǵan jaǵın úy iyesi — hayallar **kelige** túyedi, onnan keyin taza gúrish boladı.

Kirkireshiler tuwralı: «Kóter kirkireńdi» degen **maqal** elege deyin saqlanǵan. (Q.A.).

114-shınıǵıw. Oqırń. Mazmunın úyreniń. Sinonimleri bar sózlerdi tabırń. Sizler de muǵallimińiz benen usı muzeyge barırń.

ÚY MUZEYI

Bizler doslarımız benen birge paytaxtıımızdaǵı Ámet Shamuratov hám Ayımxan Shamuratovalardıń úy muzeyine sayaxat ettik.

Á.Shamuratov—qaraqalpaq xalqınıń súyikli shayır hám jazıwshısı. A. Shamuratova—qaraqalpaq hayal-qızlarınan shıqqan birinshi xalıq artisti. Muzeyde bizler bul eki insannıń ómir jolları, dóretiwshilik miynetleri hám xalqımız ushın islegen xızmetleri menen jaqınnan tanıstıq. Bul eki insandı óz kózimiz benen kórgendey boldıq. Muzeydegi Á.Shamuratovtıń jazǵan shıǵarmaları hám A.Shamuratovanıń

saxnada kiygen hár qıylı kiyimleri bizlerde úlken tá-sir qaldırdı. Bul kúngi muzeyge sayaxat arqalı kóp nárselerdi bilip aldıq.

Haqıyqatında da, muzey xalqımızdıń tariyxın, milliy miyrasların óz ishine qamtıǵan qádirli dárgay ekenliginiń gúwası boldıq.

115-shınıǵw. Muǵallimniń járdemi menen berilgen sózlerdiń mánisin anıqlań.

Aǵarǵan, ajırıq, Ayqulash, aylanba, alasha, an-talaw, ańgódek, aslam, atqulaq, atlas, átshók, ayaz, ayamáwiz.

116-shınıǵw. Kóshirip jazıń. Olardıń mánilerin úyreniń.

Aylana—qır dógerek, átirap, ján-jaq, tórt tárep; áljuwaz—hálsiz, kúsh-quwatsız; beles—biyik, dóń, qır, dóńes; qaramıq—shiye sıyaqlı tikenekli jabayı ósimlik; sabır—shıdam, taqat, tózim; taban—ayaqtıń tobiqtan tómengi jerge tiyetuǵın jalpaq beti; urpaq—tuqım, násil, áwlad; húr—sulıw qız, gózzal.

Tapsırma. Mısallarda qollanılǵan **kók** sóziniń tuwra hám awıspalı mánisine berilgen túsindirmelerdi durıs sáykeslendirip kóshirip jazıń.

1. Kóktegi juldız jımırlastı. 2. Qoy-eshkiler jayılıp kókke toydı. 3. Keregeniń kógi qıyılıptı. 4. Etindegi kóginen uyalıp júrdi. 5. Muzeyde kók kóylek saq-langán. 6. Kók kepterim júdá shıraylı.

Kerekli sózler: 1. Qara úy keregelerin baylanıstırıwshı túyme. 2. Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń milliy kiyimi. 3. Zatlardıń tır-túsi. 4. Erte báhárde kógerip shıqqan shóp. 5. Aspan keńisligi. 6. Adam denesine túsirilgen daq.

Úlgi: 6~3. 6. Kók kepterim júdá shıraylı.
Kók. Zatlardıń túr-túsi.

TIL ÓSIRIW

Tapsırma. Tekstti oqırń. Mazmunın sóylep beriń hám sorawlar dúziń. «Sawap isti hárkim hár kúni islew kerek» degen temada bayan jumısın jazıń.

«Ózbekstan Qaharmanı» Allaniyaz Óteniyazov 14 jasında ákesinen ayrıldı. Ákesi urısta qaza bolıp, urısqa birge ketken jorasınıń ákelip bergen xatında mınaday sózler jazılğan edi:

«Balam, Allaniyaz! Adam eki maqset penen dúnyağa keledi: birinshisi, izinde jaqsı zúryad qaldırw, ekinshisi, izinde jaqsı isiń menen at qaldırw. Men sol maqsettiń ekewin de orınladım, sebebi men watan qorğaw jolında janımdı qurban ettim. Bul, álbette, jaqsı is. Tiykargısı, men heshqashan ólmeymen, sebebi izimde sendey hadal perzentim qalıp atır. Endi sağan aytarım: «Bárqulla anańnıń aytqanın qıl! Heshqashan dúnyanı ózińe dos bilme! Qolıńnan kelse jetim-jesirge, gárip-qáserge járdem et! Ótirik sóyleme, kisiniń haqın jeme! Usı násiyatlarımdı orınlasań, men sennen ırzaman, qulınım! Ákeń Óteniyaz».

Mine, usı xattağı áke násiyatına sadıq qalğan Allaniyaz bir ómir anasına súyenish boldı, adamlarğa jaqsılıq isledi, atın tariyxta qaldırıp «Ózbekstan Qaharmanı» atağına iye boldı.

(«Jetkinshek» gazetasınan)

117-shınıǵıw. Dástan qaharmanları bolğan qırq qızdıń obrazın qısqa gúrriń etip jazıń.

«QÍRQ QÍZ» DÁSTANI

Arislanday aybatli,	Quwip jetip ilaqtı,
Jolbaristay ğayratlı,	Qızlar tartıp aladı,
Palwan batır qırq qız,	Batır degen jigitler,
Tóbege shashın túyedi,	Sol jerde hayran boladı,
Ílaqtı alıp qashqanniń,	Surtayshaday zalımxan,
Bir shetinen túyedi,	Sawashlı ullı maydanğa,
Qashqanlar keyin qaladı,	Shırshıqtan sızıp ótedi.
Shıday almay jigitler,	Ertip qırq qız láshkerin,
Qurı shawqım saladı.	Sarkovta sapar etedi.

Tekst

Tapsırma. Berilgen tekstti oqıń. Ondağı ğáplerdiń bir-biri menen baylanısıwına itibar beriń. Mazmundı túsindiriwge háreket etiń.

Xalıq aldında sóyleytuǵın sóziń gózzal bolsın, bul sózdi xalıq qabıl etsin. Xalıq seniń sóz benen bálent dárejege eriskenińdi bilsin, sebebi adamnıń mártebesin sóz arqalı bileđi, sózdiń mártebesin adam arqalı bilmeydi. Hár bir adamnıń awhalı, hal-jaǵdayı da óz sózi astında jasırınǵan boladı.

Áy balam, sózdiń aldı hám artın bil, olarǵa ámel qıl, sóylegenińde mánili sóyle, bul sheshenliktiń belgisi bolıp esaplanadı. Eger sóylegen waqtında sózdiń qanday mánige iye ekenligin bilmesen, qusqa usaysań, bunday qustı totı deydi. Totı da sóleydi, biraq sózdiń mánisin bilmeydi. Sózdi júdá qımbat dep bilgil, sebebi sóz qádirsiz nárese emes. Bilgen sózińdi óz ornında qollanıp bil, waqıttı biykar ótkizbe. (*Káyqawıs*).

Belgili bir pikirdi toliq bayanlaw ushin gáplerdi tildegi tiyisli qağıydalar tiykarında baylanıstırıp *tekst* dúziledi.

Mánilik hám grammatikalıq jaqtan baylanısqan, bir temanı túsindiriwshi gápler tekstti payda etedi.

***Gáp* tamamlanğan oydı bildirse, *tekst* oydıń juwmağın bildiredi.**

***Tema* teksttegi tiykarğı pikirdiń ne haqqında ekenligin kórsetedi. Sonnan kelip shıqqan halda teksttiń teması da bolıwı múmkin.**

118-shıńıǵıw. Teksttegi gáplerdiń mánilik hám grammatikalıq baylanısıwına itibar beriń. Ondağı waqıya mazmunın sóylep beriń. Ózińiz onnan kelip shıǵıp tema tańlań.

Kóp balalar menen men de tolıp harlap aǵıp turǵan japtıń boyına shomılıwǵa bardım. Japta bir aq saqallı arıq ǵarrı belbewlikke kelgen aǵın suwda qolı menen balıq uslaytuǵın kisidey qarmalanıp bir nárseni izlep júr. Balalardıń birewi: — Ata, suwǵa bir nársenińiz túsip ketti me? — dep edi, sonda ǵarrı:

— Belbewimde judırıqtay bir bólek qantım bar edi. Suwdıń boyına kelip sheshinip, suwdan túsip óteyin dep endi belbewimdi sheshe bergenimde, belbewimdegi qantım suwǵa dumalap tústi de ketti, — dedi. Buǵan balalar shaqaq urıp kúlisti.

— Ata, aǵıp turǵan suwda qant tura ma, qashshan-aq erip ketken ǵoy, — dep kúlisti. Sol balalar menen men de kúldim... (Q.A.).

SÓZDÍŇ QURÍLÍSI

§26. SózlerdiŇ qurılısı haqqında túsini

Belgili bir túsini, pikirdi sóz arqalı bildiremiz.

Sózler tek bir bólekten ibarat bolıp ke-liwi múmkin. Mısalı: *awıl, qońır, ayt, shańaraq, tez*. Bunday sózler jáne de basqa bóleklerge bólinbeydi. Olar usı turısında pútin bir leksikalıq máni ańlata aladı. Sonday-aq, *awıl-lıq, ayt-is, shańaraq-lıq, tez-den, tez-lik, tez járdem* sózlerin de qollanamız.

Demek, *sózler qurılısı* jaǵınan mánili bóleklerden turadı. Olar birdey máni ańlatpaydı: biri leksikalıq máni ańlatsa, ekinshileri sózdiŇ mánisine jańa máni júkleydi yaki mánini ózgerterdi.

Máselen, *sabaqlıq* sóziniŇ qurılısın úy-renip kóreyik: *sabaq* sózi bir pándi oqı-tıwǵa ajratılǵan oqıw waqtı **degen** lek-sikalıq mánini bildirerdi; *sabaqlıq* sózi oqıw kitabı, kitap **degen** leksikalıq mánige iye. Bul *sabaq* — *sabaqlıq* sózleri eki túrli máni bildirip ketti. Al, *sabaqqa, sabaqlar, sabaǵım, sıyaqlı* sózleriniŇ **-qa, -lar, -ım, -tı** bólekleri bul sózdiŇ mánisin ózgerterip, sózdi basqa sózler menen baylanıstırıw xızmetin atqaradı.

Mısalı: *Bilim* — *aqıldıń shıraǵı*. **Gáptegi bilim** sózi *bil-im* (eki bólek), *aqıldıń* sózi *aqıl-dıń* (eki bólek), *shıraǵı* sózi *shır(a)-aq* (eki bólek) **degen** bóleklerden turadı.

119-shinóiw. Berilgen sózlerdi mánili bóleklerge ajratıp kóshirip jazıń.

Xızmetker, sıylıqlar, quwanıshtan, klastan, qarańǵıdan, baslaw, aqıllı, etikshi, ańshı, toǵaydıń, kárxana, joldas, qamıslıq, sabaqta, ayttı, keldi, hújdan, qosıqshı.

Sózler mánili bóleklerden dúziledi. Olar qurılısına qaray túbir hám qosımtalardan turadı. Máselen, *Watanım* sózi eki mánili bólekten ibarat: *Watan*— sózdiń túbiri, *-ım*— qosımtası.

Tapsırma. Berilgen sózlerdi mánili bóleklerge ajratıń. Bul sózler ushın ortalıq bolǵan bólekti anıqlań.

1. Oydı, oyshı, oyla, oyshıl, oyǵa.
2. Kombayınshı, suwshı, dúkánshı, esapshı.

120-shinóiw. Kóp noqattıń ornına kerekli qosımtalardı qoyıń, sózlerdiń mánisinde bolıp atırǵan ózgerislerdi túsindirıń. Teksttiń mazmunı boyınsha pikirlesıń.

ESKI MÁDENIYAT ORAYÍ

Dúnya júzi ellerin... eń eski mádeniyat orayı Mısırdá jaylas.... Nil dáryası... tómengi alabı tábiyy-geografiyalıq sharayatlarınıń qolaylıǵ... baylanıslı adamzat jámiyetiniń eń eski mádeniyat orayları... biri bolǵan. B.e.sh. 2800—2250-jıllar... bul el... dáslepki patshalıqlar payda bolǵan. Patsha (fraon) quday... adamı dep sanal..., oǵan ólmesi... burın úlken mavzoley salınǵan. Mavzoley piramida túrin... bol..., úlken taslar... óriledi.

Giza dalañlıǵında qurıl... úsh piramida... ibarat tastan órilgen mavzoley... eñ biyigi Xufu 146,6 metr bolıp, tırnaǵınıń hárbir tárep... 233 metr bol.... Bul estelik b.e.sh. XXIV—XXVIII ásirler... salın....

121-shınıǵıw. Eki toparǵa bóliniń. Birinshi topar jer, ekinshi topar suw sózin túbir etip alıń, onnan sózler jasań. **«Kim kóp sóz tabadı?»** shınıǵıwın ótkiziń.

Úlgi: Oq, oqlı, oqsız, oqla, ...

1. Sózdiń qurılısı degende neni túsinesiz?
2. Ustazlarımızdı sóziniń qurılısın anıqlań.
3. **-shı, -jan, -sheń** qosımtaların sózlerge jalǵań hám payda bolǵan sózlerdiń mánilerindegi ózgerislerin túsindiriń.

Tapsırma. -shılıq, -zar, -la, -shıl, -ma qosımtaları járdeminde sózler jasań hám olardıń qatnasında gápler dúziń.

§27. Túbir hám qosımtalar

122-shınıǵıw. Sózlerdiń bóliwge bolmaytuǵın mánili bólegin qosımtalardan defis arqalı ayırıp kóshirip jazıń.

Qashıqlıq, birge, toǵayda, qolaylı, azanǵı, quslar, namaǵa, aralıq, adamday, qaptalda, oyla, shanışqı, qoydı, kózge, tústi, joldas, gúrek, sanań.

Sózdiń tiykarǵı mánisin bildirip, erkin qollana alatuǵın bólegi *túbir* delinedi. Túbir sózler basqa mánili bóleklerge bólinbeydi. Mısalı: *baladan, dúnyanı* sózlerindeki *bala, dúnya* sol sózlerdiń túbiri, al *-da, -nı* onıń qosımtaları.

Erkin qollana almaytuǵın, túbirge jalǵanıp oǵan jańa yaki qosımsha máni bere-

tuğın, sonday-aq sózlerdi baylanıstırıwǵa xızmet etetuğın bólekke qosımta delinedi. Máselen, doslıqtan sózindegi -lıq, -tan erkin qollana almaydı.

123-shınıǵıw. Sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıp kóshirip jazır. Olarǵa túbirles bolǵan sózlerdi tabır.

Aspanǵa, sekirdi, jawǵan, sıqırlaǵan, qamıslıq, muzdır, qayıqtı, ǵayratlı, qasqaldaqlar, shaǵalalar, qaharmanlıq, Araldır, qarańǵısı, járdemlesiw.

Úlgi: teńiz-de, tolqın-da.

124-shınıǵıw. Tekstti oqır. Qara hárip penen berilgen sózlerdi mánili bóleklerge bóliń. Olardıń qaysıları túbir hám qosımta ekenligin aytır. Teksttiń ideyası haqqında pikirlesir.

JOLBARÍS TÍRNAǴÍDA

Avgust aylarınıń bir kúnleri **Ámiwdáryanıń** iyrimli aylanbasına qarmaq salıp otirman.

Arqam **toǵaylıq**, waqıt yarım aqshamnan ótti. Ay **súttey** jariq. **Arqadan** tań samalı esip tur. Tik jardaǵı **qamıslardıń** sıtırlısı Ámiwdáryanıń shılıpıladaǵan dawısına qosılıp, awır bir hádiyseniń **aldınan** shertetuğın sazday bolıp turıptı.

Íq betten qurıp qoyǵan qarmaqlarımdı tekseriwge **qamıslıqtıń** arası menen júrdim. Qolımda **shanışqım** da bar. Hár **qarmaqtıń** arası júz qádem jer edi.

Birinshi qarmaqtan ótip, **ekinshi** qarmaqqa barsam, bir ilaqa ilinip, **shambırlap** atır. Barıp jipten tartsam hesh **kúsh bermeydi**. **Qolımdaǵı** shanışqım menen shanışqanı, qaptallap tiyse

kerek, zorğa degende jaña tartıp alğanımda oñ jağımnan birnárse **urıldap** kele pát penen **dárya-nıń** ırashına **qağıp jiberdi**. (Á.Sh.).

125-shınıǵıw. Berilgen sózlerden jaña máni bildiriwshi qosımtalı sózlerdi bir bólek, qosımsha máni júklewshi qosımtalı sózlerdi bir bólek jazıń.

Sayaxatshı, baqıldıń, sandıraqlaw, miynetkesh, jawırınlı, kewline, insapsızlıq, baǵmannıń, ekinshi, tezlew, utyuglew.

126-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına qawıs ishindegi sáykes qosımtanı qoyıp kóshirip jazıń.

1. Er jigitke miyasar, turaqlı... (-sız, -lıq), ziyreklik.
2. At basına kún tuwsa, suw...ı (-lı, -sız, -lıq, -shı).
3. At — er... (-ge, -di, -den, -dıń) joldası.
4. El qorıǵan saq... (-sız, -shı, -lı, -man) bolar, jaman adam tır (-sız, -lı, -shı, -la) bolar.
5. Námárt ata... (-ǵa, -nı, -sı, -dan) menen ayqasadı.

Tapsırma. «**Haywanlar — biziń dostımız**» degen temada tekst dúziń. Sózlerdi túbir hám qosımtalarǵa ajratıń.

1. Sózdiń qurılısı degen ne?
2. Sóz qanday mánili bóleklerden dúziledi?
3. Sózdiń qaysı bólegi túbir delinedi?
4. Qosımta degen ne?
5. Túbirdiń qosımtadan parqı qanday?

§28. Túbir hám sózdiń tiykarı

Tapsırma. Oqır. Berilgen sózlerdi qurılısına qaray neshe bólekten turatúǵının aytp beriń.

1. Oqiw qayda bolsa, ullılıq bolar,
Bilim qayda bolsa, biyiklik bolar.
2. Aqılı kámil, ilimi zor,
Bilimli el bolmaydı qor (Berdaq).
3. Bilmegenin sorap úyrengeñ — alım,
Arlanıp soramağan ózine zalım (Á.N.).
4. Bilim menen baxıt jolı ashılar (Y.H.H.).

127-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Onda qara hárip penen berilgen sózlerdiń neshe bólekten ibarat ekenin anıqlań. Sózlerdiń túbir hám tiykarların tawıp túsindiríń.

Qaraqalpaq xalqı dástanlarǵa bay. «Qırq qız», «Alpamis», «Qoblan», «Sháryar», «Máspatsha», «Bozuǵlan», «Er Ziywar», «Qurbanbek» hám basqa da dástanlar házir xalıq arasında aytıladı. Olardı jırawlar qobızda jırlaydı. Bul dástanlar neshshe ásirlerden beri xalıq tárepinen saqlanıp kiyatırǵan miyras. Olarda batır jigitler hám qızlar, olardıń watandı, xalıqtı súyiwshiligi jırlanadı. Máselen, «Qırq qız» dástanındaǵı Gúlayım sulıw, aqıllı hám batır boladı. Ol qırq qızdı áskeriy shınıǵıwǵa úyretedi. Qızlar joqta eline jaw tiyedi: eldegi adamlardıń kimisin óltiredi, kimisin aydap ketedi, qalanı órteydi, malların, dúnyaların basıp aladı.

Gúlayım kelse eli talanǵan. Ol qızları menen birge dushpannıń eline baradı. Jawız xanın óltiredi. Jaqsı adamlardan basshı qoyadı. Anasın hám basqa da jerleslerin azat etedi. Eline olar menen birge qaytıp keledi. Xalıqlardı doslastıradı.

Túbir sózler — bunnan arı qaray mánili bóleklerge bóliwge bolmaytuǵın leksikalıq birlik. Ol erkin túrde bólek turıp ta, qosımtalardı qabıl etip te mání ańlatadı. Mısalı: ustaz, shákirt sózleri jeke turıp ta

leksikalıq máni bildirip tur. *Ustazğa, shákirtten* sózleri qurılısına qaray eki bólekten ibarat: *ustaz, shákirt* — sózdiń túbiri, -ğa, -ten — qosımtaları. Bul qosımtalar basqa sózler menen baylanıstırıp keledi. *Ustazlıq, shákirtlik* sózlerinde *ustaz, shákirt* sózleri — túbir, al -lıq, -lik — jańa mánili sózdi jasawshı qosımta.

Tilde *sózdiń tiykar* túsinigi de ushırasadı. *Tiykar* da túbir sıyaqlı leksikalıq máni ańlatadı, lekin olar tek dórendi hám qospa sózlerdiń qurılısında bolatuǵın leksikalıq máni ańlatıwshı bólek.

Dórendi hám qospa sózdiń jalǵawlırsız bólegi *sózdiń tiykarı* delinedi. Mısalı: *As, qabaq* — eki leksikalıq máni bildiretuǵın sóz: túbir sózler. Eki túbir sóz birikse, *asqabaq* sózi jasaladı. *As* sózi menen *qabaq* sózleriniń *tiykarǵı* mánisi ózgeredi. *Asqabaq* jańa máni ańlattı, yaǵnıy *asqabaq* — palız egininiń bir túri. Demek, *asqabaq* — *sózdiń tiykarı*.

Salıstırıń: *aqıl* — túbir sóz; *aqıllı* (dórendi sóz), *aqıl-es* (qospa sóz);

Túbir	Tiykar
aqıl	aqıl-lı, aqıl-sız, aqıl-lı-lıq, aqıl-góy, biyaqıl (dórendi sóz); aqıl-es, aqıl-oy (qospa sóz)
temir	Temirshi, temirsiz (dórendi sóz) Temir jol vokzalı, temir-tirsek, temir jol (qospa sóz)

128-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birinshi topardaǵı sózlerdiń túbir bolıw sebebin, al ekinshi topardaǵı sózlerdiń tiykar bolıwın túsindirip beriń.

1. Kók, kúl, kún, qabırǵa, qayǵı, qamshı, qara, qısqa.
2. Qarashańaraq, qonaǵa, qonaq ası, miy-mandoslıq, nan-pan, matfak.

Tapsırma. Tómendegi súwret kórinisi tiykarında tekst duziń. Oǵan tema tańlań. Qollanǵan dórendi hám qospa sózlerdiń tiykarların anıqlań.

§29. Qosımtalardıń túrleri

129-shıńıǵıw. Oqırń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń túbir hám qosımtaların anıqlań. Olardı dápterinińizge jazırń hám túsindirirń.

1. Aynaxan **orınliqtiń** qasına otırdı. 2. **Olardı ata-anaları** kútip aldı. 3. Joldasları **Erpolattıń** aldınan shıqtı. 4. Kóp jıllarǵa shekem **Súwenli** máwjirep aǵıp turdı. 5. **Jamannan** qash, **jaqsıǵa** jantas. 6. **Aqdáryalılar** baliqtıń bir qalashın da zayalamay zavodqa tapsırıp, awılǵa qayttı. 7. **Oqıwshılardıń kópshiligi** ustazın qorshap aldı.

Qosımtalar atqaratuǵın xızmetine qaray 3 ke bólinedi:

1. Sóz jasawshı qosımtalar jańa mánili sóz jasaydı: *toǵay-lıq, kitap-xana-shı, pille-kesh, zeyin-li, teń-e, qaraqalpaq-sha t.b.*

2. Sóz túrlewshı qosımtalar sózlerdi baylanıstıradı: *awıl-ım, dúkánshı-nıń, salıkesh-ti, teńey-men, bar-maqshı-man, bel-ler t.b.*

3. Forma jasawshı qosımtalar sózdiń tek formasın jasaydı. Máselen, kitaplar sózinde -lar, kitaptıń kópligin bildiredi, al kitapsha sózinde -sha kitaptıń kishkeneligin bildiredi. Misalı: bel-she, qutı-sha.

130-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń. Qosımtalardıń astın sızıń.

1. Bizler sharwa... penen shuǵıllanamız. 2. Edige mektep... erte keldi. 3. Hawa rayı jaqsı bol... 4. Aysánem qala... keldi. 5. Ilim... kóp miynet etti. 6. Balıq... kólden oljalı oraldı.

131-shınıǵıw. Tiyisli sózdiń keynine qosımtalardı jalǵap, sózlerdi baylanıstırıp, gáp qurań.

1. Búrtik, terek, shıǵar, japıraq.
2. Jámaát, men, xojalıǵında, paxta, aǵam.
3. Jumıs, ilim, isleydi, ilimiy.
4. Qus, biziń xojalıǵımız, ferma, bar, jámaát.
5. Ferma, boldı, mektep, oqıw, qus, sayaxatta.

§30. Sóz jasawshı qosımtalar hám olardıń túrleri

132-shınıǵıw. Oqıń. Sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıń. Dáslepki hám sońǵı mánilerin salıstırń.

Joldas, sawınshı, suwlı, shaqqanlat, qozğa, tezles, pillekesh, xızmetker, boylas, etikshi, bólme, kespe, sawınlıq, úyrekli, eginlik, ónerpaz, uqıpsız, bawla.

-shı, -shi, -la, -le, -let, -las, -lı, -li, -sız, -ma, -me, -pa, -pe, -lıq, -lik, -xana, -kesh, -paz, -ker, -sha, -she qosımtaları sóz túbirine qosılıp, ekinshi jańa mánili sózdi jasap tur: *esap-shı, bas-la, bir-lik, as-xana, óner-paz, eski-she*.

Túbir sózlerdiń keynine qosılıp jańa mánili sózler jasaytuǵın qosımtalar sóz **jasawshı qosımtalar** dep ataladı.

Sóz jasawshı qosımtalar túbir sózlerdiń keynine tikkeley jalǵanadı, soń sóz túrlewshı qosımtalar jalǵanadı. Mısalı: **balıq** (ne? zat)—**balıqshı** (kim? adam), **bir** (san)—**birle** (ne qıl? háreket), **uqıp** (ne?)—**uqıplı** (qanday? belgi), **xızmet** (ne? jumıs)—**xızmetker** (kim? adam) **t.b.**

Sóz jasawshı qosımtalar qanday máni-degi sózlerdi jasawına qaray 4 ke bólinedi:

1. Atlıq jasawshı qosımtalar: *bala-lıq, esap-shı, jar-ma, dári-xana, saya-man, oymaq t.b.*

2. Kelbetlik jasawshı qosımtalar: *sawatlı, maza-sız, azan-ǵı, kewil-shek, sın-shıl, talap-shañ, atız-las, óner-paz t.b.*

3. Feyil jasawshı qosımtalar: *aw-la, kómek-les, tars-ılda, qıs-ta, órt-e, tún-er, bas-qar t.b.*

4. Ráwish jasawshı qosımtalar: *búgin-she, qurǵaq-lay, jaz-in, qıs-in, rus-sha t.b.*

133-shinig'w. S'zlerge tiyisli s'z jasawshı qosımtalardı qosıp k'oshirip jazır. Olardıń m'ánilerin salıstırır.

Miynet, oqıw, miywe, egin, is, k'óp, xızmet, óner, kitap, júrek, kes, ómir, ót, qalıń, balıq, suw, bilim, ruwx, kerek, ek, ser, kem, ana, Watan, awıl.

134-shinig'w. K'óp noqattır ornına kerekli s'z jasawshı qosımtaların qoyıp k'oshirip jazır hám m'ánilerin túsindirir.

1. Awılıımızda usta... islep tur. 3. Anam aldınğı paxta... 4. Ol qaraqalpaq... jaqsı sóyleydi. 5. Bizler búgin ádebiyattan shıǵ... jazdıq. 6. Rayonımızda ónim... jerler k'óp. 7. Ilim... Aral mashqalası menen bánt. 8. Bizde óner... jaslar k'óp.

S'z jasawshı qosımtalar s'z jasaw uqıplılıǵına qaray ónimli hám ónimsiz qosımtalar bolıp ekige bólinedi:

1. Jańa m'ánili s'zlerdi jasawǵa uqıplı qosımtalar *ónimli qosımtalar* delinedi. Máselen, atlıq jasawshı *-shı, -shi* qosımtası atlıq hám feyillerden k'óplep dórendi atlıq s'zlerdi jasay aladı, sonlıqtan ónimli qosımta boladı: *moynaqshı, súwretshı, kitapxanashı, esapshı.*

2. Jańa m'ánidegi s'zlerdi az jasaytuǵın qosımtalar *ónimsiz qosımtalar* delinedi. Máselen, atlıq jasawshı *-zat* qosımtası tek atlıqtan az sanlı atlıq jasaydı: *adam-zat, periy-zat.*

135-shinig'w. Oqır. Teksttiń mazmunınan kelip shıǵıp, oǵan tema tańlań. **Ádep** sózinen jasalǵan jańa m'ánili s'zlerdiń qurılısın anıqlań. Ónimli qosımtalardıń s'z jasaw uqıplılıǵın úyreniń.

Bir kisi Luqmani Hákimnen:

— **Ádeplilikti** kimnen úyrengensiz? — dep sorapti.

— Ádeplilikti **ádepsizden** úyrendim, — dep juwap beripti.

Ol kisi hayran bolıp jáne sorapti:

— Haw, ádeplilikti qalayınsha ádepsizden úyreniwge boladı? — deпти.

— Hárdayım insanlardıń qılğan islerine hám aytqan sózlerine dıqqat penen qarap júrdım. Kimnen jaman sóz esitsem, ol sózdi hesh aytpadım. Kimniń bir jaman isti islep atırğanın kórsem, ol isti heshqashan islemedim hám **ádepli** boldım, — dep juwap beripti.

136-shınıǵw. Kóshirip jazıń. Teksttegi sóz jasawshı qosımta arqalı jasalǵan sózlerdiń astın sızıń. Qanday sózler jasalǵanın anıqlań.

USTAZ HÁM SHÁKIRT

Ustazlıq hám shákirtlik qatnasıqları bul — adamlardıń eń joqarǵı ájayıp páziyletleriniń biri. Hákim Ulıqpan: «Ustazdı atańday áziz bil» dep biykarǵa aytpaǵan. Adam tuwıladı, tárbiyalanadı, sawat ashadı, óner úyrenedi, kásip iyeleydi, ilimli boladı. Bunıń hámмесin ustaz úyreтеди. Dáslepki ustazıń — mekteptegi baslawısh klasta saǵan birinshi ret qálem uslatqan, xat tanıtqan muǵallımıń. Óner úyretken insan da ustaz sanaladı. «Ustazı jaqsınıń ustamı jaqsı» degendey insan ushın ustazı qádirli sanaladı.

1. Sóz jasawshı qosımtalar degenimiz ne?
2. Qanday qosımtalar sóz jasaydı? Mısallar keltiriń.
3. Sóz jasawshı qosımtalar sóz túbirlerine qalay jalǵanadı?

§31. Sóz túrlewshi qosımtalar hám olardıń túrleri

137-shınıǵıw. Oqırń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıp kóshirip jazırń. Teksttiń sońında berilgen sorawlarǵa awızsha juwap berirń.

Tóresh **kátiniń** ústinde otırıp kóp oylandı. Qoy-nındaǵı **nandı** qalay **apasına** aparıp beriwdiń jolın iz-ledi. Qalay aparıp beriwdiń **esabın** tabıw qıyın boldı. **Nandı** uslap turıp taǵı oylandı. Aq sút bergen **anań** qanday qádirlı! Nan Tóreshtiń **tamaǵınan** ótpedi. Qaytadan **qoyına** iyterip qoyıp, qolın tez tartıp aldı. Ayaǵın ǵaz-ǵaz basıp esikke keldi. **Esikten** sıǵalap dárwazaǵa qaradı. Dárwaza qawsırıwlı. Dárwazanıń kishkene **qapısınıń** aldında birew kórindi. Ótip bara-tırǵan bir jolawshı eken.

Esikke shıǵatuǵın kisidey, dárwazaǵa kelip, qapısınan basın shıǵarıp qaradı. Heshkim kórinbedi. **Dárwazadan** shıǵa juwırdı. Bir qolı menen qoy-nındaǵı **nandı** sırtınan basıp kiyatır.

Jaman **tamǵa** juwırıp barıp kirgenshe, birew kórip qalar-aw dep, Tóreshtiń zárresi qalmadı.

Tóreshtiń mańlayınan aqqan teri betine sorǵalap, esikten kirip keldi. Azıraq turıp, suwıq **demin** aldı.

Azdan soń **nandı** apasına berip, qaytıp keldi.

—Qayda **bardiń**?—dedi Sapar. Heshqayda bar-ǵanım joq, dalaǵa **shıqtım**,—dedi. (N.D.)

1. Tóreshte ne ushın bunshelli qorqınısh bar edi?
2. Nandı ózi jep qoysa da bolmas pa edi?
3. Siz Tóreshtiń ornında bolǵanıńızda ne qılar edıńız?

Sóz túrlewshi qosımtalar jańa mánili sóz jasamaydı. Olar ǵáptegi sózlerdi bir-biri menen baylanıstıradı. Mısalı: Men

qalağa bardim. Bunda qalağa degen sózdiñ qala — túbiri, -ğa — qosımta, bardim degen sózde bar — túbiri, -dim — qosımta. Sóz túrlewshi qosımtalar qala-ğa bar-dim degen eki sózdi baylanıstırıp tur.

Sóz túrlewshi qosımtalar sóz jasawshi qosımtalardan soñ jalğanadı. Mısalı: Pax-takeshler paxta terip júr. Balıqshınıñ kemesi tolı kórinedi.

Sóz túrlewshi qosımtalardı jalğawlar dep ataymız. Jalğawlar 4 túrli boladı: kóplik jalğaw, tartım jalğaw, betlik jalğaw, seplik jalğaw.

138-shıñıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli qosımtaların qoyıp jazırn. Olardıñ atqarıp turğan xızmetin túsindirirñ.

1. Men... ağam zavod... isleydi. 2. Oqıwshı... mektep... kel... 3. Azat... xat jaz... 4. Biz... sayaxat... bar... 5. Turdimurat... Tashken... kór... 6. Biz... qus... uya dúzettik. 7. Sánem gúl... suw quydi. 8. Ómirbek qala... kel... 9. Marat ustaxana... jumıs isle... 10. Bizler mektep... ishin taza...

139-shıñıw. Berilgen sózlerdi baylanıstırıp, gáp qurañ.

1. Men, mektep, kesh, kel. 2. Biz, jaz, lager, bar. 3. Oqıw, soraw, durıs, juwap, ber. 4. Men, bala, súwret, túsir. 5. Biz, klass, oqıwshı, jámiyet, jumıs, belsene, qatnasadı. 6. Gúlzar, bes, klass, oqı. 7. Kitapxana, qızıqlı, kitap, al. 8. Búgin, kún, rayı, buzıl, tur. 9. Men, N.Dáwqaraev, «Internatta», gúrriñ, oqı, shıq. 10. Biz, ol, kitap, qaharman, Tóresh, ómir, menen tanıs.

Tapsirma. Ájiniyaz shayırdıń «**Bozataw**» qosıǵın tawıp kórkemlep oqırń. Onıń hár bir qatarındaǵı sózlerdiń óz ara baylanısıwına dıqqat awdarıń.

1. Sóz túrlewshi qosımtalar degenimiz ne?
2. Olar gápte qanday xızmet atqaradı? Mısallar keltiriń.
3. Sóz túrlewshi qosımtalar dı ne dep ataymız?
5. Sóz túrlewshi qosımtalar qanday túrlerge bólinedi?

§32. Sóz qurılısındaǵı orın tártip

Sózdiń mánili bólekleri belgili bir tártipke iye. Olardıń jaylasıwı tómendegishe boladı:

Sózdiń mánili bólekleriniń jaylasıw tártibi						
Túbir	+	Sóz jasawshı qosımta	+	Forma jasawshı qosımta	+	Sóz túrlewshi qosımta

Sóz túrlewshi qosımtalar izbe-izlik penen tómendegi tártipte jalǵanadı:

Sózdiń mánili bólekleriniń jaylasıw tártibi								
Túbir yaki tiykar	+	kóplik	+	tartım	+	seplik	+	betlik

140-shınıǵıw. Kóp noqat ornına qawıs ishinde berilgen qosımtalardıń sáykesin tártip penen jaylastırıń.

Kitap... (-ǵa, -lar, -xana, -qa, -shılıq, -tan), ón... (-ge, -i -er, -ment, -ler,), joldas... (-tı, -lıq, -ıń, -dı, -lar), miynet (-ti, -kesh, -im, -ler, -pen).

141-shınıǵıw. Berilgen qosıqtı dawam etiń, onı kórkemlep oqırń. Onda qara hárıp penen berilgen sózlerdi túbir hám qosımtalarǵa ajratıń. Qosımtalardıń jaylasıw tártibine itibar beriń. Qosıqtı yadlap alıń.

Otirikti iras etip aytpagan,
Tuwri joldan bas ketse de **qaytpagan**,
Námáhrámdi hasla joldas tutpagan,
Ati qaraqalpaq ellerim **bardi**. (Ájiniyaz)

Tapsırma. Berilgen sózlerdiń qurılısın anıqlań.

Úlgi: bas + shı + lar + ımız + dan.

Klasımızdı, sabaqlıqlarınızğa, mekteptiń, baǵmanınan, aspazlarına, suwlarınıń, sebepshilerin.

142-shınıǵıw. «**Ana tilim — arım meniń**» degen temada tekst dúziń. Onda qollanılǵan sózlerdiń qurılısındaǵı qosımtalardıń jaylasıw tártibine itibar beriń.

1. Qosımtalardıń qaysı biri túbirge birinshi bolıp jalǵanadı?
2. Sóz jasawshı qosımtalar túbirdiń qaysı tárepine jalǵanadı?
3. Sóz túrlewshı qosımtalar túbirge qáytip jalǵanadı?

§33. Kóplik jalǵaw

143-shınıǵıw. Oqırń. Mánilerin salıstırmalı túsindirirń.

Palapan - palapanlar, shóje - shójeler, biz - bizler, ol - olar, kitap - kitaplar, jol - jollar, bul - bular, qız - qızlar, toǵay - toǵaylar, kewil - kewiller, taw - tawlar.

Kóplik jalǵawı — sóz túrlewshı qosımtalardıń bir túri. Olar -lar, -ler túrinde qollanıladı.

Sóz túbirine jalǵanıp, zattıń kópligin bildiredi. Mısalı: ertek — ertekler, bala — balalar.

Sanlıq, kelbetlik, ráwish, feyil sózlerge jalǵansa, olar zatlıq mánige iye boladı. Mısalı: Bes — besler (klasımızda besler

kóp), *bilgish* — *bilgishler* (*bilgishler kóbeydi*), *kórgenler*.

-lar, -ler jalgawı almasıqlarğa jalğan-ğanda baslawış penen bayanlawıştı baylanıştırıp keledi. **Bizler** bardıq. **Olar** keldi. **Bular** jetkinsheklerimiz.

Kóplik jalgawları sóz jasawshı qosımtalardan keyin jalğanadı. Basqa sóz túrlewshı qosımtalar kóplik jalgawınan soń jalğanadı. Sózdiń keyingi buwını juwan bolsa juwan, jıńışke bolsa, jıńışke túri jalğanadı: *egin-ler-di, oqıw-shı-lar-ımız*.

144-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına kóplik jalgawların jalǵap, gáplerdi kóshirip jazırn. Mánilerin túsindirirñ.

1. Siz... qanday pikirdesiz? 2. ... bolǵan wa-qıyanırn hámмесin birim-birim aytıp berdi. 3. Siz... qorıqpańlar. Menirñ káramatlı duwtarım bar (*ertek-ten*). 4. Biz... — Watan qorǵawshılarımız. 5. Biz... lagerge bardıq, ... barmadı. 6. ...—keleshek áwladlarımız.

145-shınıǵıw. Sózlerge **-lar, -ler** jalgawların jalǵap, gáp qurap jazırn. Mánilerin salıstırırñ.

Bul, ol, siz, usı, sol.

Úlgi: Olar qarańǵıda adasqan. Adasqanlar keldi.

Tapsırma. Oqıǵan ertek kitaplarıńızdan kóplik jalgawı bar sózlerdi tawıp jazırn.

146-shınıǵıw. Qosıqtan kóplik jalgawlı sózlerdi tabırñ.

Olarğa hár kúni jolıqsań payda,
Olar kóp, ushırassań kewliń pitedi,

Jumista ya jolda, quwanish-qayg'ida,
Mushkil isleri'ndi an'sat etedi.

Olar hesh waqitta seni satpaydi,
Otirispada orin alip yadlaydi,
Tolqinda qayig'in suwga batpaydi,
Jaqsı adamlarğa joliqqan kuni. (I.Yu.)

1. Kóplik jalgawları degenimiz ne?
2. Olar qanday xizmet atqaradi?
3. Kóplik jalgawları qanday sózlerge jalğanadi?

§34. Tartim jalgaw

147-shinıǵıw. Salıstırıń. Qanday ózgeristi anıaysız?

Dápter, dápterim, dápteriń, dápteri, qálemler,
qálemlerimiz, qálemlerińiz, qálemleri, bala, balam,
balańiz, balası, kitap, kitaplarım, kitaplarıń, kitapları.

Tartim jalgawları -m, -ń, -sı, -si, -ım, -im, -m, -ıń, -iń -ı, -i, -ımız, -imiz, -ińiz, -ińiz, -ları, -leri túrinde qollanıladi.

Zattıń kimge yamasa nege tiyisli ekenligin bildiretuǵın qosımtalar *tartim jalgaw* delinedi. Mısalı: *kitabım* (kitap meniki yamasa kitap maǵan tiyisli), *kitabıń* (kitap seniki yamasa saǵan tiyisli), *kitabı* (kitap oniki yamasa oǵan tiyisli).

Tartim jalgawı túbir sózlerge dórendi sózlerge hám qospa sózlerge de jalǵana beredi: *mektebim, qálemiń, dápteri, qusımız, úyregińiz, shójesi, balalıǵımız, kitapxana, bilezigimdi.*

Tartim jalgawı jaylasıw tártibi boyınsha kóplik jalgawınan keyin jalğanadi. Mısalı: *balalarım, balalarıń, balaları.*

Tartim jalgawı úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda qollanıladı.

Betler	Birlik san	Kóplik san
I bet.	Perzentim, qızım	perzentlerimiz, qızlarımız
II bet.	Perzentiń, qızıń	perzentlerińiz, qızlarıńiz
III bet.	Perzenti, qızı	perzentleri, qızları

148-shınıǵıw. Oqırń. Tartim jalgawların sıziqsha arqalı ajratıp jazırń, mánilerin salıstırırń.

Oramalım, kóylegiń, etigim, dostıń, joldası, eginimiz, kepterıńiz, partań, aǵası, skripkań, klasımız, muǵallimleri, jetekshińiz, basshısı, shashım.

149-shınıǵıw. Úlgige qarap berilgen sózlerge birlik hám kóplik sanlarda tartim jalgawın jalǵań.

Ómir, shıra, maqset, miynet, awıl, rayon.

Betler	Birlik san	Kóplik san
I bet.	qolım	dápterim
II bet.	kóziń	kitaplarıń
III bet.	beti	dosları

150-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Tartim jalgawlı sózlerdiń astın sıziń. Neshinshi bet, qaysı sanda turǵanın aytıp berıń.

1. Bulardıń sózi meni de otırǵan ornımnan turǵızdı.
2. Qoydıń sońında tayaǵın beline qıstırıp shopanı kiyatır. 3. Meniń qolımda belim boldı. 4. Tanısıńız, bul meniń dostım Sapar Kárimov boladı.

1. Tartim jalgawı degenimiz ne?
2. Tartim jalgawlı sózler qanday mánilerdi bildiredi?
3. Tartim jalgawları sózlerge qalay qosıladı?

§35. Seplik jalğaw

151-shinıǵıw. Miynet sózine qanday jalğawlar jalğan-ğanın anıqlań. Olardıń grammatikalıq xızmetine dıqqat awdarıń.

1. Miynet baxıt keltiredi. 2. Miynettiń túbi—ráhát. 3. Miynetke ıqlasıń ketedi. 4. Miynetti jaqsı kóremen. 5. Ol miynetten hesh zerikpeydi. 6. Hámme nár-seniń sırı — miynette. 7. Balalar, miynetińizden ka-mal tabıńlar!

Seplik jalğawları gáptegi sózlerdi bir-biri menen baylanıstıradı, túrli grammatikalıq mánilerdi ańlatıp keledi. Mısalı: Men qaladan keldim. Olar mektepke ketti. Azattıń kitabı bar.

Tilimizde altı seplik bar:

Ataw	jalğawı joq.
Iyelik	-nıń, -niń, -dıń, -diń, -tıń, -tiń.
Barıs	-ǵa, -ge, -qa, -ke.
Tabıs	-nı, -ni, -dı, -di, -tı, -ti.
Shıǵıs	-dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen.
Orın	-da, -de, -ta, -te.

Seplik jalğawındaǵı sózler birlik hám kóplik sanlarda qollanıla beredi. Mısalı:

Seplik	birlik	kóplik
A.	Mektep, bala	mektepler, balalar
I.	Mekteptiń, balanıń	mekteplerdiń, balalardıń
B.	Mektepke, balaǵa	mekteplerge, balalarǵa
T.	Mektepti, balanı	mekteplerdi, balalardı
Sh.	Mektepten, baladan	mekteplerden, balalardan
O.	Mektepte, balada	mekteplerde, balalarda

152-shinóiw. Oqır. Sózlerdiń qaysı seplikte turǵanlıǵın aytıp berıń.

Teńizde, Raziya, samolyottan, mashinaniń, oqıwshılar, Mehribannan, muǵallimdi, Rayanıń, jetekshige, tórtten, jetige, sabaqtı, sabaq kestesinen.

Tapsırma. Berilgen sózlerdi joqarıda berilgen kestege qarap birlik hám kópik sanlarda sepleń.

Kitap, bes, dos, biz, awılım, eliw.

1. Seplik jalǵawları degenimiz ne?
2. Olar qanday xızmet atqaradı?
3. Neshe seplik bar?

§36. Betlik jalǵaw

153-shinóiw. Oqır. Qara hárıp penen jazılǵan sózler qaysı bette, qanday sanda qollanılıp turǵanın anıqlań.

Bilip alıp, úyrenip,
Shınıǵaman, ósemen. (X. T.)

Kitaplar **oqıdıq**,
Qol bos waqtında. (T. Q.)

Áy ana, bilemen **tilegimdesen**,
Sen mudamı meniń **júregimdesen**,
Bóbek **boldım**, **bala boldım**, **erjettim**,
Adam etip seniń óziń **dórettiń**. (T. J.)

Betlik jalǵawları zattıń kim, ne ekenligin, is-hárekettiń kim tárepinen islengenligin ya islenetuǵınlıǵın bildiredi.

Betlik jalǵawları: -man, -men, -sań, -seń, -mız, -miz, -sız, -siz, -dı, -di.

Betlik jalǵawları feyil sózlerge jalǵanadı.
Mısalı: *Men bardım. Sen oqıdıń. Olar jazdı.*

Betlik jalǵawları atlıq, kelbetlik, sanlıq sózlerge jalǵansa, onda ol bayanlawısh xızmetinde qollanıladı. Mısalı: *Men oqıw-shıman. Sen jaqsısań. Olar—ziyrekler.*

Betlik jalǵawları úsh bette, birlik hám kópik sanlarda qollanıladı:

Bet	birlik	kópik
I	Balaman, oqıdım	balalarmız, oqıdıq
II	Balasań, oqıdıń	balalarsız, oqıdıńız
III	Bala, oqıdı	balalar, oqıdı

154-shınıǵıw. Sózlerdi oqır. Betlik jalǵawların tabır.

Jazaman, oqıysań, ekti, aqlıǵıman, baǵmansań, sharwa, aytadı, oynadıq, oylastı, úyrendińız, ektim, sóylediń, jazdı, áwladımız, keleshegisiz, súyenishi.

155-shınıǵıw. Kóp noqattır ornına tiyisli betlik jalǵawların qoyıp gáplerdi kóshirip jazır.

1. Men bahalı zatlar menen sıyıqlan... 2. Bizler awılда jasay... 3. Sizler paxtadan mol zúraát jetistiriw ushın pidákerlik penen miynet ettiń... 4. Jumanıyaz futbol dógeresine aǵza bol... 5. Men balalıq dáwirimdi usı jerde ótker... 6. Muǵallimniń aytqanın tırlap otır... 7. Bizler kinoǵa bar... 8. Sizler koncertke bardı...

156-shınıǵıw. Sózlerdi birlik hám kópik sanlarda betleń.

Jas, oqı, baxıtlı, on úsh, oyna, kel, jaqsı.

Tapsırma. Tekstti kóshirip jazıń. Betlik jalǵawlı sózlerdi tawıp qalay betlengenin anıqlań. Siz de tekst mazmunına sáykes bir kúnińizdiń tártibin jazıń. Onda betlik jalǵawlarınń barlıǵın qollanıń.

MENIŇ BIR KÚNIM

Men hár kúni azanda saat 7 de turaman. Dene shınıqtırıwshı shınıǵıwların isleymen, juwinaman, awqatlanaman, **soń** kiyinip mektepke oqıwǵa ketemen.

Sabaqtan **soń** úyge qaytaman. **Túslik** awqatımdı **jep** bolıp, úy jumısların isleymen: tawıqlarıma **dán** salaman, qoy-eshkilerime **jem hám suw** beremen, iytımdı awqatlandıraman. Barlıq jumıslarımdı bolıp sabaq tayarlayman.

Hápteniń **taq** kúnlerinde muzıka mektebine **duwtar saz** ásbabın shertiwdı úyreniw ushın baraman. Al, **jup** kúnlerinde **sport** mektebine sporttıń **milliy** gúres túrin úyreniw ushın tayarlıqqa baraman.

Men keleshekte el-xalqıma xızmet etetuǵın perzent bolıwǵa háreket etemen.

Balalar, sizler de óz **kún** tártibińizdi belgilep alırıń.

1. Betlik jalǵawlar degenimiz ne? Olar qanday?
2. Betlik jalǵawları qanday sózlerge jalǵanadı?
3. Betlik jalǵawları qanday sanlarda qollanıladı?

§37. Forma jasawshı qosımtalar

157-shınıǵıw. Tekstti oqır. Qara hárip penen jazılǵan forma jasawshı qosımtaları menen kelgen sózlerdi terip jazır hám túsindirir.

Qaraqalpaqstan tariy-xiy **orinlarğa** bay úlke. Bul aymaqta erte **dáwirler-di esletetuğın** minaday arxitekturalıq **qurılıslar** bar: Qoyqırılğan qala, Topıraqqala, Tókqala, Kúyikqala, Jampıqqala, Gúldirsın, Gáwirqala, Haywanqala h.t.b.

Qoyqırılğan qala dúnyada siyrek **ushirasatuğın** dóńgelek qurılıs. Ol astronomiyalıq **baqlawlar** orni **bolğan degen boljawlar** bar. Qala házirgi Tórtkúl rayonu átirapında **jaylasqan**.

Topıraqqala tórtmúyesh formasındağı úlken **gerbishlerden órilgen**. Arqa bóliminde patsha sarayı, otqa sıyınıw hám **bazar maydanshası** bar.

Kúyikqala Qusxana tawdıń eteginde **jaylasqan**, xalqı ónerment, diyqan hám balıqshı **bolğan**.

Tókqala, Haywanqala házirgi Nókis rayonu, Gáwirqala Xojeli hám Jampıqqala Beruniyde **jaylasqan**.

Forma jasawshı qosımtalar jańa mánili sóz jasamaydı, olar tek sózdiń formasın jasadı. Máselen, gilemshe sózindegi -she qosımtası arqalı kishireytiwshı máni, qoshantay sózindegi -tay qosımtası arqalı erkeletiwshı máni, aǵajan sózindegi -jan qosımtası arqalı húrmet, sıylasıq mánileri ańlatıladı.

-lar, -ler qosımtası baslawısh hám bayanlawıshtı baylanıstırıp keledi.

Bunda sóz túrlewshi qosimta xizmetinde kelgen. Al, kitapxanağa jańa *kitaplar* keldi degen gápte kitaplar sózi kóplik mánini bildirip forma jasaydı.

158-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. **-lar, -ler** qosimtasınıń qanday xizmette qollanılıp turǵanın anıqlań.

1. Kólde bizler úlken hám kishkene úyreklerdi kórdik. Olar bizlerden qorqıp ushıp ketti. Bizler jáne qurbaqalardı da kórdik. (*M.Kar.*)

2. Qoy-eshkiler awıl arasında sayalı jerlerdi iyelep alǵan. Ádette, olar jaylawğa kún awǵannan soń shıǵadı. (*Ǵ.S.*)

3. Balıq bazarı jańa qıza baslaǵan waqıt. Bazardıń bergi shetindegi qarabaraqlardıń ishinde quwırdaqshılar bar. Olar qazanların juwıp, oshaqların shıǵarıp, balıq quwırwğa tayarlanıp otır. (*N.D.*)

Tapsırma. Kórkem shıǵarmalardan **-lar, -ler** qosimtasınıń sóz túrlewshi qosimta xizmetinde keliwine 5 gáp, forma jasawshi qosimta bolıp qollanıwına 5 gáp jazıń. Xızmetin túsindirıń.

Sózlerge qosılıp erkeletiw, kishireytiw, húrmetlew, shegaralaw, arttırıw, kemitiw, kúsheytiw, gúman, shama hám t.b. qosımsha mání bildiretuǵın qosımtalarǵa forma jasawshı qosımtalar delinedi.

Forma jasawshı qosımtalar derlik kóp-legen sóz shaqaplarında bar. Olar sózdıń leksikalıq mánisine qosımsha túr beredi, formasın ózgertedi.

Forma jasawshı qosımtalar tómendegishe:

1) atliqtin kishireytiwshi mani bildiriwshi **-sha, -she, -shiq, -shik, -shaq, -shek, -alaq, -laq** qosimtalari, erkeletiwshi mani bildiriwshi **-tay** qosimtası, hurmet manisin bildiriwshi **-jan** qosimtalari kiredi: *kitap-sha, ogiz-she, tobe-shik, qulin-shaq, qiz-alaq, tay-laq, boke-tay, aga-y, aga-jan* t.b.

2) kelbetliktin ham rawishtin dareje qosimtalari bolgan **-gish, -gish, -ildir, -law, -lew, -is, -gilt, -giltim** qosimtalari kiredi: *qiz-gish, kog-ildir, aq-law, kog-is, sur-gilt, qara-ltim, tez-lew, qara-law* t.b.

3) sanliqtin **-inshi, -inshi, -lanshi, -lenshi, -aw, -ew, -lağan, -legen, -lap, -lep** qosimtalari kiredi: *bes-inshi, jigirma-lanshi, bes-ew, on-lağan, otiz-lap* t.b.

4) feyildin **-ma, -me** bolimsiz formasi, meyil, dareje, kelbetlik feyil, hal feyil ham hareket ati formaları kiredi: *bar-ma, bar-ayiq, kor-set, sora-n-dı, kel-is-ti, kiy-in-dir, ayt-qız, ot-ker, ayt-ayın, bar-gay, ayt-paqshi, oqi-gan, ayt-ajaq, bar-ıwga, ayt-ip, bar-gansha, ayt-qanda* t.b.

5) eliklewishtin **-ır, -gir, -gir** qosimtalari kiredi: *taq-taq—taqır-taqır* t.b.

159-shinigiw. Berilgen sozlerge forma jasawshi qosimtalardi jalgap koshirip jazir. O'zgesheligin tusindirir.

Sal, alti, min, kók, ashshi, áste, bota, úke, quda, jeńge, oqi, bala, kel, tutik, mazali, bes, qal.

160-shinigiw. Kóp noqattin ornina forma jasawshi qosimtalardi qoyip koshirip jazir. O'zgesheligin tusindirir.

1. Júriń, qız... , suw boyına bar... .
2. Qapta qal... , tapta qal... .
3. Áwlad... ádiw... júrek tórinde.
4. Jas tayın... shawıp oynap.
5. Ağash ek... sayasında jat... .
6. Alarmanğa altı... az.
7. Aqıl kópke jet... , öner kókke jet... .
8. Ozıp kelgen kók... , bermeyseń be bayraqın.
9. Kóp oyna... bir jila... .
10. Baqıldıń bağı kóger... , kóger... de miywe ber...

Tapsırma. Ádebiyat sabaqlıǵıńızdan hárbir forma jasaw-shı qosımtalarǵa mısallar tabırń.

SÓZ JASALÍW HÁM IMLA

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı sóz jasaw usılları arqalı jasalǵan jańa mánidegi sózler menen de bayıdı. Bul sózler sóz *jasalıw* tarawında úyreniledi.

Tildegi sóz jasaw usılları arqalı jasalǵan jańa mánidegi sózlerdi úyrenetuǵın til biliminiń bir tarawı sóz *jasalıw* dep ataladı.

§38. Sóz jasaw usılları

161-shınıǵıw. Berilgen tekstti oqırń. Ondaǵı dórendi sózler menen qospa sózlerdi tabırń. Qanday usıl menen hám qalay jasalǵanın túsindirirń.

Báhár kúnleriniń biri edi. Nurnazar menen Quwanış mektepten qayıp kiyatır. Ekewi de bir klasta oqıydı. Úyleri de qońsı turadı. Quwanıştıń kózi bir-den Aman atanırń úyiniń aldındaǵı erte azan menen egilgen ağash shúllikshelerine tústi:

— Anağan qara, Nurnazar, roqatkağa toġanaq etiwge qayım eken,—dep suwırmaqshi bolıp juwırıp-aq bardı.

— Quwanış, suwırma onı. Aman atam kórip qalsa ne deymiz? Ol bul aġashlardı bizlerge saya, kóshege kórik berip tursın, dep egip qoyğan joq pa? — dedi Nurnazar.

Óziniń naduris háreketine uyalıp qalğan Quwanış kósheni boylap juwırıp ketti. (Q.M.).

Til iliminde dórendi hám qospa sózlerdiń jasalıw jolları *sóz jasaw usılları* dep ataladı. Olardıń harbiriniń ózgeshelikleri bar.

Qaraqalpaq tilinde jańa mánidegi sózler eki túrli usıl menen jasaladı:

1. *Sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıw usılı.* Bul usılda sóz túbiri yaki sóz tiykarına sóz jasawshı qosımtalar qosılıp, dórendi sózler jasaladı: *kitap-xana, aqıl-lı, waqıt-sha, san-a, tis-le, teń-e* t.b.

2. *Sózlerdiń qosılıw usılı.* Bul usılda sózlerdiń bir-birine qosılıwı arqalı qospa sózler jasaladı: *bilezik, esersoq, el-xalıq, matematika páni, medkolledj, mıń-mıń, belbew, Moynaq, ómirbayan.*

162-shınıǵıw. Berilgen sózlerdegi dórendi sózdi óz aldına, qospa sózlerdi óz aldına kóshirip jazıń hám olardıń qalay jasalǵanın aytıp beriń.

Taxtakópir, oyshıl, túyin, aqbas, aq quba, oyınshıq, ańshı, jaslıq, bilimpaz, «Bozataw» poeması, oraqsı, qazan-tabaq, kózbe-kóz, Aysánem, oraq, kórpeshe, tógin, adımla, Jiyrenshe sheshen,

alabuğa, súilmek, jap-shel, asqabaq, baspasóz, xızmetker, egis, azadalıq, qızıl shıraylı, aybalta, qoljazba, taw-tas, kúsh-quwat, ot-jem, QR, kórkem óner, aq terek, heshkim, húrmet-izzet.

Tapsırma. Sóz jasaw usılları menen jasalğan sózlerdi keltirip, «**Tórt máwsim**» degen temada dóretiwshilik diktant jazıń.

§39. Sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwı arqalı jasalıwı

Túbir yaki tiykarǵı sóz jasawshı qosımtanıń qosılıp jańa mánidegi sózlerdiń jasalıwına sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıw usılı dep ataladı.

Bul usıl házirgi qaraqalpaq tilinde eń ónimli usıl bolıp, ol arqalı atlıq, kelbetlik, ráwish hám feyil sózler jasaladı. Olardıń hárbiriniń arnawlı sóz jasawshı qosımtaları bar. Mısalı:

atlıqta: súwret — súwret-**shı**, ból — ból-**me**, músin — músin-**shilik**.

kelbetlikte: sút — sút-**lı**, ádep — ádep-**siz**, ar — ar-**shıl**, baqır — baqır-**awıq**.

feyilde: gúl — gúl-**le**, tez — tez-**let**, dúsir — dúsir-**le**, teń — teń-**e**, bas — bas-**qar**, gúrs — gúrs-**ilde**.

ráwishte: jup — jup-**lap**, jaz — jaz-**ın**, asıq — ası-**ǵ-ıs**, kók — kók-**ley**.

Túbir sózge bir yaki onnan da kóp sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwınan dórendi sóz jasaladı.

163-shiníqıw. Oqırń. Onda ne aytılp turǵanın klasırızda talqılań hám tekstti dawam etiń. Onda sóz jasawshı qosımta menen jasalǵan dórendi sózlerdi tabırń hám mánilerin anıqlań.

Insan tuwılıp dúnya júzin kórer eken, ol úlkeyip, bilim aladı. Sol alǵan bilimi arqalı ol dúnyanı tanıydı, ne jaqsı hám jaman degen nárselerge itibar bere baslaydı, usı sorawlarǵa ómirden ózi juwap tabıwǵa umtıladı.

Dúnyada jaqsı nárseler de, jaman nárseler de júdá kóp. Mısal ushın dúnyadaǵı eń jaqsı nárselerge, Watanǵa, tuwǵan jerge sadıqlıq, mehir-muhabbatta bolıw, doslıq, kemtarlıq, miynetsúygishlik, múláyimlik, miymandoslıq, sabırlılıq, saqıylıq, qolınan kelgenshe adamlarǵa jaqsılıq etiw, tuwrı sózlilik sıyaqlı pazıyetlerdi kirgiziwimiz múmkin. Al, jawızlıq, ǵıybatshılıq, bir-birewdi kóre almawshılıq, jamanlıq islew, bir-birewge gáp tasıw, jası úlkenlerdi sıylamaw, orınsız sóyley beriw, óz tuwılıp ósken ana jurtına, ana — Watanına qıyanet islew sıyaqlı nárselerdi, túsınıklar di biz dúnyadaǵı eń jaman nárseler toparına kirgizemiz.

164-shiníqıw. Berilgen naqıl-maqallardaǵı sóz jasawshı qosımtalardıń sáykesin qoyıp kóshirip jazırń.

1. Bala (-sız, -shılıq, -lıq) shaǵı — patshanıń taǵı.
2. Kewil quwan (-a, -ish)ı — lala, turmıs quwan (-a, -ish)ı — bala.
3. Erinshek (-sız, -lik) basqa bále.
4. Qorq (-shı, -aq) tırń kózi úlken, aqmaqırń sózi úlken.
5. Orın (-lı, -sız) jerge talaspa.
6. Awıl (-lı, -sız, -las) tırń atı ozǵansha, ata (-lıq, -las) tırń tayı ozsın.
7. Sabaq (-lıq, -lı) is sáti menen.
8. Erin (-gish, -shek) ke is buyırsań, ózińe aqıl úyretedi.
9. Baǵ (-shı, -sız, -man) miywesı menen maqtanadı.
10. Er bala —

ata-anağa tayaw, qız bala — úyge jaqqan boyaw.
(*naqıl.*).

Tapsırma. Berilgen súwretke qarap, tekst dúziń. Onda sóz jasawshı qosımtalar menen dórendi sózlerdi kóbirek paydalanıń. Mánilerin túsindirıń.

§40. Dórendi sózler

165-shınıǵıw. Oqırń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń túbiri hám sońǵı mánilerin salıstırń.

1. **Qurılısshılar** jay salıp atır. 2. Meniń klasımńıń **oqıwshıları** mektepte de, úyde de taza júredi. 3. Biziń mektebimizde **kitapxana** bar. 4. **Temirshi** óz jumısın qumbıl bolıp islep atır. 5. Bizler **ustaxanağa** bardıq. 6. **Ustashılıq** — jaqsı óner.

Túbir sózdiń keynine sóz jasawshı qosımtalar qosılıp ekinshi mánili sóz payda boladı.

Túbiri yaki sóz tiykarına sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwınan jasalǵan sózler dórendi sózler dep ataladı. Mısalı: ból—bólme, ilim—ilimpaz. balıq—balıqshı, salı—salıkesh, bas—basla.

-shi, -shi, -la, -le, -las, -les, -liq, -lik, -gi, -gi, -ma, -me, -shiliq, -shilik qosimtalari sóz jasawshi ónimli qosimtlar bolip esaplanadi. Al **-xor, -paz, -kesh, -das, -ment** usaǵan qosimtalar bolsa siyrek ushirasadi, ayırım sózlerge ǵana qosılıp dórendi sózler jasadı. **Mısalı: óner-paz, jol-das, óner-ment, miyzam-kesh, jala-xor t.b.**

166-shinǵıw. Oqırn. Sózlerdi túbir hám qosimtalarǵa ajiratiń. Jańa mánilerin túsindiriń.

Ayipker, bilimli, basqarma, miynetkesh, qurılısshı, ǵamxorlıq, pikirles, jemxor, ónerpaz, jarǵı, súrgi, kespe, ótkerme, joldas, sawatlı, etikshi, baylıq.

Úlgi: Bas-shı-liq.

Tapsırma. Tekstti oqırn. Mazmunın úyrenip shıǵırn. Dórendi sózlerdi tawıp, túbir hám qosımtaǵa ajiratiń. Qanday dórendi sóz jasalǵanına itibar beriń.

HAQÍYQATLÍQQA AYLANǴAN ÁPSANA

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń paytaxtı Nókis qalasında I.V. Savickiy atındaǵı mámleketlik kórkem óner muzeyi bar. Bul muzey respublikamızdaǵı tiykarǵı turistik oraydırn biri bolıp, dúnya arenasında óz statusın bekkemledi.

2003-jılı 12-sentyabrde muzeydiń jańa imaratı ashılıp, oǵan elimizdiń Birinshi Prezidenti I.A.Karimov qatnastı hám muzeydi joqarı bahaladı. 2013-jılı muzeydiń ekinshi gezektegi kompleks qurılısı baslanıp, 2015-jılı juwmaqlandı. Onda kórgizbe sarayı hám muzeydiń ekinshi imaratı qurıldı.

Muzey rus avangardi boyinsha Orta Aziyada ekinshi orındı iyeleydi. Bul dúnıya júzinde eń jaqsı kórkem óner muzeyleri qatarında arnawlı ornı bar degeni. Muzeydi «Sahradağı gáwhar» dep te ataydı. Ol boyinsha internet tarmaǵınan kóp ǵana maǵlıwmatlar alıwǵa boladı.

Muzey—qaraqalpaq xalqınıń úlken maqtanıshı.

167-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Dórendi sózlerdi tabıń. Olardıń qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıp berıń.

1. Muǵallım kelgende barlıq oqıwshılar ornınan turdı. 2. Balıqshılıq xojalıǵına bunnan bir saat on minuttay burın kelgen edim. (S.S.) 3. Azanda úshew ara kemesine minip, balıqshılar qazasın qarawǵa ketti. (K.S.) 4. Kúndelikli tártip boyınsha hár klastırn náwbetshileri bekkem tártipti saqlaydı. (Á.T.) 5. Paxtanıń zúraátli sortları egilip atır. 6. Jaslıǵına qaramay qılǵan xızmeti kewil tolarlıqtay. (J.S.) 7. Tekseriwshiler tárepinen balıqshınıń usınısına, qoyǵan talabına heshqanday qarsılıq bolǵan joq. (A.B.)

168-shınıǵıw. Berilgen túbir sózlerden dórendi sózlerdi jasap kóshirip jazıń.

Bas, jumıs, taza, is, qala, jaz, kitap, jar, oy, pille, suw, egin, baǵ, kóp, abadan, mákke, qamıs, jol, at, bol, oqı, qorq, il, tas, jut, qaq.

Úlgi: Bas—basshı—baslıq—basqarma.

Tapsırma. Berilgen sózlerden «**Bizler salı atızın araladıq. Meniń aǵam salıkesh**» sıyaqlı gápler qurap jazıń. Olardıń mánilerin túsindirıń.

Salı — salıkesh, bil — bilim, fermer — fermerlik, diyqan — diyqanshılıq, xızmet — xızmetker, tájiri-

be — tájiriybeli, bar — barla, as — asxana, dawis — dawisla.

Tapsırma. «Nanniń usağı da — nan» degen temada kishi tekst dúziń. Dórendi sózlerdi qollanıń.

§41. Túbirles sózler

169-shınıǵıw. Oqırń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıp, mánilerin túsindirıń.

1. Mektebimizdiń qasında úlken **baǵ** bar. Oǵan biz de doslarımız benen miywe tereklerin ektik. Meniń atam **baǵman** bolǵanlıqtan, bizge **baǵshılıq** sırların úyretedi. 2. Mektepte **ustaxana** bar. Onda bizler **ustashılıq** kásibin úyrenemiz. 3. Xojalıǵımız **salı** egedi. Meniń aǵam **salıkesh**. Biziń rayon **salıgershilikke** beyimlesken.

Mısallarda *baǵ — baǵman — baǵshılıq, usta — ustaxana — ustashılıq, salı — salıkesh — salıgershilik* **sózleri berilgen. Bul sózlerde** *baǵ, usta salı — túbirler, al usı túbirleri* **ortaq sózler túbirles sózler sanaladı.**

Túbir sózdiń keynine sóz jasawshı qosımtalardıń jalǵanıwı arqalı túbirles sózler jasaladı. Mısalı: *ustaz — túbir sóz. Ustazlıq, ustazsız, ustazlı* **sózleriniń barlıǵında** *ustaz* **sózi bolıp, oǵan sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwı arqalı jańa mánili sózler jasalǵan.**

Túbirleri ortaq, bir túbirden sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwınan jasalǵan dórendi sózler **túbirles sózler delinedi. Mısalı:** *Miynet — miynetkesh — miynetkeshlik, toqı — toqıwshı — toqıma — toqımashılıq.*

170-shinóiw. Túbir sózlerden «**Bil — bilim — bilim-li — bilgish — bil — dir**» úlgisindey túbirles sózler dóretiń.

Suw, balıq, ónim, is, miynet, talap, baxıt.

171-shinóiw. Gáplerden kóshirip jazır. Túbirles sózlerden tawıp mánilerin túsindirir.

1. Egislik jerler suwǵarıldı. 2. Suwshılar kanal boylap shel shawdı. 3. Elsiz jerdiń qádiri bolmaydı. 4. Oylanbaǵannıń túbi wayran. 5. Dossız basım, duzsız asım 6. Doslıq—ullı baxıt.

Tapsırma. Qosıqtı tásirli etip oqır. Dórendi sózlerdiń qalay jasalǵanına itibar berir. «**Tuwılǵan jer — altın besik**» degen temada kishigirim tekst dúzir.

Ne qızıqlı bala kúndey,
Zamanımız lala gúldey,
Bolıp Titov, Gagarindey,
Is qılamız Watan ushın.
Maqsetimiz doslıq isler,
Kúshke kúshti qostıq bizler,
Jáne ullı, zor jerisler,
Dóretemiz Watan ushın. (S.N.)

1. Túbirles sózler degenimiz ne?
2. Túbirles sózler qalay jasaladı? Mısallar keltirir.
3. Túbirles sóz benen dórendi sózdiń parqı qanday?

§42. Sózlerdiń qosılıwı arqalı jasalıwı

172-shinóiw. Gáplerden kóshirip jazır. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar berir hám jasalıwın túsindirir.

1. Biziń elimizde **atqulaqti** dári ushın paydalanadı. 2. Eger qısta qar jawmasa, ósimliklerdiń tamırın **suwıq urıp**, kógermesten qalıwı múmkin. 3. Keshqurın balalar **úyli-úyine** tarqadı. Marat úyine kelip **dem alıp**, **bet-qolın** juwıp, sabağın tayarladı. 4. Ol óziniń **qayğı-uwayımın** umıtıp, meniń menen **emin-erkin** sóylese basladı. (A.X.)

Eki yamasa birneshe sózdiń qosılıwı arqalı qospa sózler jasaladı: *túyetawıq, úsh qabatlı, aq quba, biyday reń hám t.b.*

Qospa sózlerdiń kópshiligi zattıń atın (*aqqutan, bilezik, temir jol t.b.*) **bildirse, geyparaları háreketti** (*qosıq aytıw, húrmet etiw, dem alıw t.b.*), **al ayırımları zattıń túrtúsın** (*uzın shashaqlı, keń jawırınlı, bes qabatlı*) **ańlatadı.**

173-shınıǵıw. Tómenдеgi qospa sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Olardıń qanday máni bildirip turǵanın aytıp berıń.

Tilxat, jolbasshı, on birinshi, júzbe-júz, jılma-jıl, shay-pay, uzınlı-qısqa, kórsetip jiber.

174-shınıǵıw. Oqıń. Mazmunın sóylep berıń. Qospa sózlerdi tawıp, olardıń qalay jasalǵanın aytıń.

Ján-jaǵıma kózimniń qıyıǵın jibersem, aǵam saqqa júginip birnemelerdi aytıp otır. Allaniyaz atam ústi-basın sheship atır. Olardan jası kishi Sabır tikke qatıp, jolbarıstı ańlıp tur. Men bolsam qorqa-qorqa, aqırı batır boldım ba, ya balalıǵım ba, bolmasa esten ayırılıp qaldım ba, onsha qorqıp ta turǵanım joq. Qorqqan menen ne qılamın. Házir bas ayaǵımız aman. Alısıp ya topılıp atırǵan jolbarıs joq. Onıń

ústine men sirá tuwdı-pitti jolbarıstı kórippen be? Biraq, úyge kelgen adamlardıń jolbarıs haqqında talay áńgime aytıp otırǵanın esitkenmen. (K.S.)

§43. Qospa sózler hám olardıń jasalıwı

175-shınıǵıw. Oqırń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń neshe sózden quralǵanın anıqlań.

1. **Ámiwdáryanıń** boyında **Badaytoǵay** dep atalatuǵın qorıqxana bar. Ol qorıq jerge aylandı. Túrli ańlar, quslar bar. Biraq olardı awlawǵa ruqsat etilmeydi. 2. **Qızketken** kanalı **Taqıyatastan** saǵa aladı. **Súwenli kanalınıń** saǵası da **Taqıyatasta**. 3. **Ámiwdáryada** úlken kópir bar. Kópirden **avtomashinalar** ótedi. 4. Nókiste úlken **temir jol** stanciyası ashıldı. 5. **Qızketken Shaǵalkópirden** sál órrekte **Kegeyli** kanalı hám **Quwanishjarma** kanalı bolıp ekige bólinedi.

Qaraqalpaq tilindegi sózler birigip (*tasbaqa, bilezik*), **dizbeklesip** (*jol qáde, temir jol*), **juplasıp** (*ata-ana, bes-altı*) hám **de qısqarıp** (*AQSh, medkolledj*) **jasaladı. Bul sózlerdiń barlıǵı birneshe sózlerden quralǵanı menen qospalı bir mánini ańlata beredi. Olar sóylewde bir pát penen aytıladı, gápte bir gáp aǵza xızmetinde jumsaladı.**

Eki yamasa birneshe sózdiń qosılıwınan dúzilip, bir qospalı mánini ańlatatuǵın sózler qospa sózler delinedi. Mısalı: atqulaq, keń peylli, sarı sınılı, beles-beles, jaqsı-jaman, MRT, yurfak.

Qospa sózler qaraqalpaq tilinde sózlerdiń qosılıw usılı arqalı jasaladı. Onıń jasalıw ózgesheligine qaray 4 túri bar.

Qospa sózler *birigip* (*baspasóz, qarabay, atqulaq, asqabaq, bıyl, aybalta hám t.b.*), ***bólek*** (*sarı may, sarı ala, qara torı, bıyday reń, besten bir hám t.b.*), ***aralarına defis qoyılıp*** (*jeti-segiz, jaza-jaza, qazan-tabaq, qurt-qumırsqa, taw-tas hám t.b.*) **hám *qıs qarǵan bólekleri birigip*** (*QR, NMPI, QMU t.b.*) **jazıladı.**

176-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qospa sózlerdi tawıp astın sızırń. Neshe sózden quralǵanın túsindirirń.

1. Aynaxan poezddan tuskende kútip turǵan adamlar qayta-qayta qaradı. (*L.S.*) 2. Kempirǵarrılar asıǵılıq penen gúrrińniń baslanıwın kútip otır. 3. Bir kúni Seydan ǵarrı ádetten tis erte oyandı. (*I. Yu.*) 4. Ne degen baylıq. Jaylawı úyir-úyir mal. Maqpal kólleri—qus bazarı. (*K.S.*) 5. Usı waqıtqa shekem Ámiwdáryanıń tómengi jaǵası—Ózbekstannıń Xorezm wálayatı, Qaraqalpaqstan, Túrkmennstannıń arqa rayonları Taqiyatas GRES iniń elektr quwatınan paydalanıp keledi.

177-shınıǵıw. Oqırń. Mısallardaǵı qospa sózlerdi jasalıw ózgesheligine qaray toparlarǵa ajratıp kóshirip jazırń.

Qısqa kún, Ana — Watan, Baxıtjan, «Jetkinshek» gazetası, Berdaq shayır, uzın boyılı, qara jorǵa, qaraqulaq, aq altın, bas kiyim, bala-shaǵa, xoshhawaz, Doslıq kanalı, pedinstitut, sóyley-sóyley.

1	2	3	4

1. Qospa sózler degenimiz ne?
2. Qospa sózler neshege bólinedi?
3. Qospa sózler qalay jaziladi?

Tapsırma. Tekstti oqıp shıǵıp, túsingenińiz boyınsha dóretiwshilik bayan jazıń. Onda qospa sózlerdiń qollanılıwına dıqqat awdarıń.

Qaraqalpaq xalqı saz súygish, kewil dúnyası muzıkaǵa umtılwshı xalıq. Olardıń hár bir shańaraǵı milliy yaki basqa da saz ásbabın shertiwdi biledi. Sol ushın da úyiniń tórine duwtardı ildirip qoyadı.

Qaraqalpaq xalqınıń maqtanıshı Ájiniyaz hám shayır, hám sázende bolǵan. Ol «Bozataw» poemasını jazǵan hám oǵan baylanıslı «Bozataw» namasını da jazadı. Usı «Bozataw»dı el basshısı Allayar Dosnazarov uran etken. Allayar babamız, hátte Moskvaǵa barǵanda da bárha duwtarın alıp júrgen sázende bolǵan desedi.

§44. Birikken qospa sózler

178-shınıǵıw. Oqır. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń jazılıwına dıqqat awdarıń. Mánilerin túsendiriń. Olardıń jasalıwında qanday ózgeshelik barın anıqlań.

1. Men **Sabırbaydı** jaqsı bilemen, sebebi bala-lıq dáwirdi birge ótkerdim. (N.D.) 2. Olardıń kásibi Qazalı menen **Taxtakópir** aralıǵındaǵı sharwashılıqqa keń órisli jaylawdı suwlandırıw edi. (K.S.) 3. **Qaraqumniń** ústinde kún eńterilip turǵanday. Báhardıń taza samalı esedi. (S.S.) 4. Házir biziń **Qaraqalpaqstan** gúllengen respublikalardıń birine aynaldı. (J.S.)

Eki yamasa birneshe sózlerdiń birigip, bir mánini ańlatıp keliwinen jasalǵan sózler *birikken qospa sózler* dep ataladı. Birikken qospa sózler birikken túrinde qosılıp jazıladı. Mısalı: *Xojeli* (*xojalar-eli*), *videokamera* (*video-kamera*), *janiwar* (*jani bar*), *qolǵap* (*qol qap*).

179-shınıǵıw. Birikken qospa sózlerdi gáptiń ishinde keltirip jazıń. Qalay jazılıp turǵanlıǵın hám onıń sebebin aytıp beriń.

Qarataw, Qońırat, bıyl, Jampıqqala, shashbaw, qatıqlaq, ashkóz, qaraqus, ayǵabaǵar, qarabaraq.

180-shınıǵıw. Sózlerdi oqıń. Birikken sózlerdi tawıp, kóshirip jazıń.

Baǵ, miywe, palız, palawqabaq, ǵarbiz, shimshıq, jawshimshıq, qus, qaraqus, baqa, qurbaqa, tawıq, suw, dári, kenedári, alma, suwqabaq, júweri, boy júweri, qońır, qara qońır, qızıl qońır, qara, qarabaraq, torı, qara torı, boyshań, uzın boylı, tabaq-qasıq, qatıq, asqatıq, taqta, astaqtı, oy, oyli-shuqır.

181-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Birikken qospa sózlerdi terip jazıń. Olardıń qanday sózlerden birikkenligin anıqlań.

1. Ámiwdárya Qaratawdıń qoltıǵınan qasha shıqqanday Taqıyatastıń qoltıǵına qaray zıtqıydı. Taqıyatastıń tumsıǵın jaypaǵan tolqınlı Qızketken-niń qaq mańlayın jalap ótedi. (J.A.) 2. Aqdáryanıń jaǵası sıǵasqan keme. Dáryadan súwen awlaw máwsimi. Miyzan ayınıń tamıljıǵan ıssı kúni. (K.S.)

182-shinóiw. Birikken qospa sózlerdi mánilik toparlarga ajratıp kóshirip jazır. Neni bildiretuǵınlıǵın aytıp berıń hám olardı gáp ishinde keltirip, gáp qurań.

Qasqaldaq, qolǵanat, suwshigin, aqbas, Qarajar, dáwseben, ayǵabaǵar, asqabaq, Sarıqamıs, Ay-búyir, Qızılqum, Qazanketken, túyetawıq, shaymiy, bilegóre, Ellikqala, Qońırat, Uzınqayır, Jambasqala.

1. Birikken qospa sózler degenimiz ne?
2. Olar qalay jasaladı hám jazıladı?
3. Birikken sózden jasalǵan **ósimlik, qala, kól, dárya, taw, qus** atamaların jazır.

§45. Dizbekli qospa sózler

183-shinóiw. Sózlerdi oqır. Qospa sózlerdiń jasalıwına itibar berıń hám túsindirıń.

Azat ata, baǵshılıq xojalıǵı, Ájiniyaz mektebi, jılı júzli, qızıl shıraylı, on bes, payda bolıw, tárbiya orayı, «Qaraqalpaq qızı» romanı, Berdaq shayır, miywe baǵı, saltanatlı keshe, saratan ıssı, qaqaman suwıq, basın iydi, simbatı kelisken, boz torǵay, Jas tábiyattı qorǵawshılar orayı, usı jılı, kesh piser, kók ala.

Eki yamasa onnan da kóp sózlerdiń dizbeklesip, bir mání ańlatıp keliwinen jasalǵan sózler *dizbekli qospa sózler* dep ataladı.

Dizbekli qospa sózler bir-birinen bólek jazıladı, biraq barlıǵı bir mánini ańlata beredi. Mısalı: *eki mıń, Ózbekstan Qaharmanı, qaraqalpaq tili, sabaq kestesi, Erkinbay Qutibaev, jáhán chempioni, temir jol stanciyası, «Jetkinshek» gazetası, biyday reń.*

Olar zattiń atın, háreketin, sanın, son-day-aq *mákeme*, *jer-suw*, *gazeta-jurnal-lardıń atların* bildirip keledi. Mısalı: *Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, qara tor-ğay, shad etiw, qızıl shıraylı, jigirma bes, islep taslaw hám t.b.*

! **Dizbekli sózi ilimde birikpegen sóz, sostavlı sóz, qurama sóz, quramlı sóz dep te qol-lanıladi.**

184-shınıǵıw. Dizbekli qospa sózlerge gáp qurap jazır.

Mektep baǵı, pán aylıǵı, oqıwshılar sarayı.

185-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına dizbekli qospa sózlerdiń tiyislin qoyıp kóshirip jazır.

1. Bizler ... jasaymız. 2. ... Qaraqalpaqstan bir bólimi. 3. ... balıqtıń káni edi. 4. Bizler ... oqıymız. 5. Oqıwshılar ... qatnasadı. 6. Biziń klasta ... oqıwshı bar. 7. Óristen ... baspaǵımdı alıp keldim. 8. Meniń aǵam ... 9. ... menen gúrrińlestik.

Kerekli sózler: Seydan ata, Oraylıq Aziyanıń, Aral teńizi, sport dógeresine, otız altı, sarı ala, ádebiy kitaplar, urıs qatnasıwshısı, Qaraqalpaqstan Respublikasında.

? 1. Dizbekli qospa sózler degenimiz ne?
2. Olar qalay jasaladı hám jazıladı?
3. Qanday mánilerdi bildiredi?
4. Dizbekli qospa sózlerge ózińiz mısallar keltiriń.

§46. Jup sózler

186-shınıǵıw. Oqır. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánisi hám jazılıwına diqqat awdarır.

1. Ol **ata-anadan, úy-úskeneden, dúnya-maldan**, birge ósken **jora-joldaslarinan, qurbı-qurdaslarinan**, eń qımbatlı zaman **dáwiri-dáwranlardan** ayrılgan edi. (J.A.) 2. Birese qalağa ketedi, birese mektepke **kerek-jaraqlar** ushın Nókiske ketip qaladı. 3. Eger perzent aqıllı bolsa, **ata-ananıń mehir-muhabbatı** ushın hesh nár-seden bas tartpaydı. («*Qabusnama*»)

Eki sózdiń juplasıp yaki tákirarlanıp juplasıwı arqalı jasalgan sózler *jup* sózler dep ataladı. Olar hár túrli máni ańlatadı. Mısalı: *el-xalıq, qazan-tabaq, kórpe-tósek, kúni-túni* degen *jup* sózler *jıynaqlaw hám jamlew* mánisin bildiredi. Al, *taw-taw, mıń-mıńlap, ózli-ózi, shay-pay, nan-pan* degen sózler *ulıwmalıq* máni bildiredi.

Sózler tómendegishe juplasıp jasaladı:

1) bir formadağı *jup* sózler: *tar-tar, úlken-úlken, ózinen-ózi, barıp-barıp, qurray-qurray;*

2) hár túrli formadağı *jup* sózler: *qazan-tabaq, aqıl-oy, gáp-sóz, bastan-ayaq, kóz-qulaq, keli-kelsap, dos-dushpan, oyaq-buyaq, el-xalıq, er-jüwen;*

3) bir sıńarı mánili, ekinshi sıńarı mánissiz *jup* sózler: *qońsı-qoba, jón-josaq, was-wayran;*

4) eki sıńarı da mánissiz *jup* sózler: *ara-tura, meń-zeń, lám-lim, pıt-shıt;*

Jup sózler geyde úsh sózdiń juplasıwınan da jasaladı: *bir-eki-úsh, gelle-bas-sıyraq.*

Jup sózler qosımtalar menen kelse, qosımtaların saqlap yaki izindegi bólekke jalğanıp ta qollanıladı: *irip-shirip, ishpege-jemege, óytip-búytip, oyılı-bálentli, arjaq-berjaq.*

187-shiníqıw. Kóshirip jazıń. Sózlerdiń qalay juplasıp jasalǵanın aytıp berıń.

Qız-jigitler, azıq-awqat, kúni-túni, erteli-kesh, jan-táni, kúyip-pisip, azı-kem, ári-beri, ústi-bası, qazan-tabaq, joq-juqa, tumlı-tusqa, bireń-sarań, qoy-qozılar, hayal-qızlar, áne-mine, anaw-mınaw, áste-aqırın, izbe-iz, dos-dushpan, gidir-budır, sál-pál, qol-ayaq.

188-shiníqıw. Berilgen gáplerdegi jup sózlerdi tawıp, olardıń jasalıwına itibar berıń.

1. Kóre-kóre kósem bolarsań, sóyley-sóyley sheshen bolarsań. (*naqıl*) 2. Beles-beles tawlarda, bel mayrılǵan sol jaman. (*terme*) 3. Hár jerde topar-topar adamlar. (*G.I.*)

4. Tórt bólinip on-onnan,
Jaw bolıp baǵqa kiredi. («*Qırq qız*»)

Tákirarlanıw arqalı jasalǵan jup sózler barlıq mánili sóz shaqaplarınan, eliklewish hám tańlaqlardan da jasala beredi. Mısalı: *taw-taw, sulıw-sulıw, mıń-mıńlap, ózli-ózi, tartınıp-tartınıp, tóte-tóte.*

Geyde bunday jup sózlerdiń eki sıñarında da birdey sóz tákirarlanbay, ayırımlarında birdey emes sózlerden de keliwi arqalı jasalıwı múmkin. Mısalı: *kózbe-kóz, bostan-bosqa, bolar-bolmas, úyme-úy, ústi-üstine, ornılı-orınsız.*

Jup sózler defis (-) arqalı jazıladı.

189-shiníqıw. Berilgen sózlerdi oqır. Jup sózlerdiń qalay jasalıp turǵanlıǵın bilip alır.

El-jurt, bala-shağa, ata-ana, tórt-bes, shóp-shar, shay-pay, jaqsı-jaman, dos-yar, qońsı-qoba, qurt-qumırsqa, qısı-jazı, qıyın-qıstaw, shań-tozań, ókpe-giyne, jıyın-terim, shala-pala, shań-pań, júre-júre, sap-sarı, úyme-úy, birme-bir, ayta-ayta, tum-tustan, biliner-bilinbes, shıj-bij, sup-sulıw, soń-soń.

Tapsırma. Eki sıñarı mánili, bir sıñarı mánili, eki sıñarı da mánissiz sózlerdiń juplasıwınan jasalğan 5 jup sózden tawıp jazır.

1. Jup sózler degenimiz ne?
2. Jup sózler qanday mánilerdi ańlatadı?
3. Sózler qalay juplasıp jasaladı?
4. Olardıń qaytalanıp jasalıwı qanday boladı? Mısallar keltiriń.
5. Qanday sózler juplasadı?

§47. Qısqarğan sózler

190-shıńıw. Tómendegi sózlerdiń aytılwı hám jazılıwın bilip alır. Olardı tarqatıp kóshirip jazır.

BMSH, ATS, TashPI, KamAZ, UMS, QR.

Úlgi: BMSH—Birlesken milletler shólkemi.

Bir máni ańlatıwshı sózler dizbeginiń qısqarıwınan jasalğan sózler qısqarğan sózler delinedi.

Qısqarğan sózler tómendegishe boladı:

1. Hár bir sózdiń birinshi háripleri ǵana qısqaradı, olar bas háripler menen birigip jazıladı. Mısalı: NMPI (*Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı*), **QMU** (*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti*), **QR** (*Qaraqalpaqstan Respublikası*), **VKK** (*vrachlıq konsultaciya komissiyası*).

2. Birinshi sózdiń birinshi buwını, keyingi sózlerdiń birinshi háripleriniń qısqarıp birigiwinen jasaladı. Mısalı: ÓZR (*Ózbekstan Respublikası*), **TashMI** (*Tashkent medicinalıq institutı*).

Bunday sózlerde buwınıń birinshi háribi menen keyingi qısqarğan sózlerdiń dáslepki háripleri bas hárip penen jazıladı.

3. Sózlerdiń dáslepki buwınlarınıń qısqarıp birigiwinen jasaladı. Mısalı: pedfak (*pedagogikalıq fakultet*).

4. Birinshi sózdiń dáslepki buwınıń qısqarıp, keyingi sózlerdiń qısqarmay tolıq alınıp birigiwinen jasaladı. Mısalı: pedinstitut (*pedagogikalıq institut*), **multfilm** (*multiplikaciyalıq film*). **Bunday qısqarğan sózler kishi hárip penen jazıladı.**

Qaraqalpaq tilinde tek atlıq sózler qısqaradı.

191-shınıǵıw. Berilgen kestedegi sózlerdiń jasalıwına itibar berin, ózgesheliklerin túsindirin. Kesteniń izin dawam etin.

Qısqarğan sózler	Aytılıwı	Tarqatılıp jazılıwı
MPJ	em-pı-jı	Mákan puqaralar jıyını
KÓK	kók	kásip óner kolledji
ÓzLiDeP	Óz-liy-dep	Ózbekstan liberal demokratiyalıq partiyası
ShB	shı-bı	Shirketler birlespesi

Tapsırma. Ózlerińiz qısqarǵan atlıqlardıń hárbir túrine 5 sózden tawıp jazıń. Qalay qısqarıp turǵanlıǵın aytıp berıń.

192-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń jasalıw jolların anıqlań hám túsindirıń.

MAI, ÓzTV, VAZ, bioxim, MPJ, DFX, yurfak, GRES, XDP, APJ, MTP, ekonomfak, XBB.

Úlgi: ATS — Avtomatlasqan telefon stanciyası

193-shınıǵıw. Qısqarǵan sózlerdi keltirip gáp qurań. Olardı tarqatıp jazıń. Jasalıwın túsindirıń.

1. ZIL — Lixachev atındaǵı zavodtan shıqqan avtomobil markası.

2. Bıyl kóshemizdiń basına qońsı on úy birigip, GRP qurıp aldıq. GRP — gazdı regulirovkalaw punkti.

Úlgi: 1. Meniń aǵam KamAZ mashinasın aydaydı.

1. Qısqarǵan sózler degen ne?
2. Sózler qalay qısqartıladı hám jazıladı?
3. Qısqarǵan sózlerge qosımtalar qosılǵanda qalay jazıladı?

TÁKIRARLAW

194-shınıǵıw. Sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıp kóshirip jazıń. Jalǵawlardıń qaysı sózge qalay jalǵanıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. Qorǵandaǵılardıń barlıǵı da Isaevtıń úyine jıynaldı. 2. Kempir-ǵarrılar asıǵıslıq penen gúrrińniń baslanıwın kútip otırdı. 3. Olardıń kásibi, Qazalı menen Taxtakópir aralıǵındaǵı sharwashılıqqa keń órisli jerlerdi suwlandırıw edi. (K.S.) 4. Jaqsınıń kegi

jipek oramal kepkenshe, jamannırnı kegi bası gırge kirkenshe. 5. Atalar sózi—aqıl. (*naqıl*)

195-shınıǵıw. Tóمندegi sózlerdi kestege túsiriń.

Sharwashılıqta, erlik, sıziqlar, tórtinshiden, jipekshilikke, ustaxananıń, mektebimiz, ónimdi, tár-tiplimen, miynetkeshleri, miynetlerimizdiń, kew-illiseń.

Túbir	Qosımtalar		
	sóz jasawshı	forma jasawshı	sóz túrlewshı
ustaz	-lıq	-	-tırń
bar	-	-a	-man
kitap	xana	-lar	-dıń
tiri	-shilik	-	-im

Tapsırma. *-shı (-shi), -lıq (-lik), -ma (-me), -pa (-pe), -ba (-be), -ǵı (-gi), -qı (-ki), -im (-im), -xana, -kesh, -shıq (-shik)* qosımtaları qosılǵan birneshe sózler jazırń. Olardıń dáslepki hám sońǵı mánilerin salıstırırń.

196-shınıǵıw. Berilgen sózlerge kóplik jalǵawın jalǵap kóshirip jazırń. Ózgesheligin túsindirirń.

Sal, altı, mıń, kók, ashshı, áste, bota, úke, quda, jeńge, oqı, bala, kel, tútik, mazalı, bes, qal.

197-shınıǵıw. Kóp noqattırń ornına tiyisli qosımtaların qoyıp kóshirip jazırń.

1. Sharwa... biziń respublikamızda keń rawajlanbaqta. 2. Paxta... bıyl mol tabıslardı qolǵa kirkizdi. 3. Balıq... teńizge jónep ketti. 4. Traktor... súrimge puqta tayarlanıp atır. 5. Kitap... ádebiy kitaplar kóp.

Úlgi: Etik - etikshi, jas - jaslıq, ból - bólme t.b.

198-shınıǵıw. Tartım jalǵawlı sózlerdiń mánilerin anıqlań.

1. Ol qálemin qattı qısıp usladı, biraq kózin ayıra almadı. (*K.P.*) 2. Meniń tuwılǵan kúnim edi, balalarım jıynaldı. 3. Meni qostıń tórine ılaqtırıp urdı. Balası maǵan kelip, iyiskelep, hár jerimnen tislep, tartıp, oynay basladı. Jolbarıs balasın eki-úsh jaladı da, maǵan qarap ırldap qoydı. (*A.Sh.*).

199-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı qoyıp kóshirip jazıń. Qaysı seplikte turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Kino... kóp qızıq waqıyalar kórdim. 2. Qamıs... túrli gezlemeler, spirt hám basqa da zatlar islenedi. 3. S.Nurımbetov... qanday shıǵarmaları bar? 4. Ğarrı... jası júz... asıp ketti. 5. Bilegi kúshli bir... jıǵadı, bilimi kúshli mıń... jıǵadı (*naqıl*). 6. Jaqsı sóz pal... tatlı. 7. Óneri joq kisi... mazası joq isi... (*naqıl*).

200-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi sóz qurılısı boyınsha tallaw tártibi menen tallań.

1. Xalıq sózi—teńiz tolqını. 2. Watansız adam—baxıtsız búlbúl. 3. Baǵman miywesi menen maqtanadı. 4. Balıqshınıń úyine barsań qarma jeyseń, diyqannıń úyine barsań jarma isheseń. 5. Aqıllı sózdi sıılaydı, aqmaq kúshti sıılaydı.

1. Sózler qurılısı jaǵınan qanday bóleklerge bólinedi?
2. Qosımtalar qanday túrlerge bólinedi?
3. Sózlerdiń jasalıw usılları qanday?
4. Qospa sózler qanday túrlerge bólinedi?

SÓZDÍŇ QURÍLÍSÍ BOYÍNSHA TALLAW TÁRTIBI

1. Sózdi tańlap alıń.
2. Túbir hám qosımtaǵa ajratıń.
3. Qosımtanıń xızmetine qaray túrin anıqlań:
 - 1) sóz jasawshı qosımta;
 - 2) sóz túrlewshı qosımta;
 - 3) forma jasawshı qosımta;
4. Dórendi sóz bolsa, qaysı sóz shaqabınan qaysı sóz shaqabınıń jasalǵanın anıqlań.
5. Túbirles sózlerdi tabıń.
6. Qospa sóz bolsa, qalay jasalǵanın hám onıń qaysı túrine kiretuǵının anıqlań.

MORFOLOGIYA

! **Morfologiya** — sóz shaqapları, olardıń belgilerin úyretetuǵın til biliminiń bir tarawı.

Morfologiya menen sintaksis — grammatikanıń tarawları. **Morfologiya** grek tilinen alınǵan sóz bolıp, «*morfo*» — forma, «*logos*» — ilim degen mánilerdi bildiredi. Bul tarawda úyreniletuǵın til birliği — **sóz**.

Sózdiń mánisi hám leksika-grammatikalıq belgileri morfologiyada úyreniledi.

§48. Sóz shaqapları haqqında túsiniq

Sózler mánisine qaray birneshe toparlarǵa bólinedi:

- Abat, kitap, jer, suw, terek*—**zattıń atın**;
- qızıl, sarı, sulıw, aq*—**zattıń túr-túsin**;
- bes, on, otız bes, onnan bir*—**zattıń sanın**;

-*keldi, aytti, otirdi, aldı*—**is-háreketti**;
 -*tez, jildam, burn, búgin*—**is-hárekettiń jaǵdayın**;

-*menen, da, de, ma, me, ǵoy, aw*—**óz aldına bólek turǵanda mánige iye emes sózler**;

-*pah, way, hay-hay, óybey, yapırmay*—**adamnıń hár qıylı sezimlerin bildiredi**.

Ayırım sózler toparı bir-birinen qurılısı, qosımtalardı qabıl etiw uqıplılıǵı menen de ózgeshelikke iye boladı. Máselen, zattı ańlatatuǵın adam, terek sózleri adamlar, adamlardı, terekler, terekti t.b. túrinde kóp-lik, seplik jalǵawların qabıl etedi. Al, is-háreketti bildiretuǵın al, ber usaǵan sózlerge aldı, berdi, alıw, beriw túrinde qosımtalardı qosıwǵa boladı.

Baylanıslı sóylewde sózler ǵáptegi sintaksislik xızmeti menen pariq qıladı.

Mánisi, leksika-grammatikalıq belgileri hám ǵáptegi xızmetine qaray bir-biri menen ajralatuǵın toparlar sóz shaqapları dep ataladı.

Qaraqalpaq tilinde 13 sóz shaqabı bar:
Atlıq. Sanlıq. Kelbetlik. Almasıq. Feyil. Ráwish. Bayanlawıshlıq sóz shaqabı. Dáneker. Tirkewish. Janapay. Modal sóz. Tańlaq sóz. Eliklewish sózler.

201-shınıǵıw. Oqır. Hárbir sózdıń qanday máni ańlatıp turǵanlıǵın anıqlań.

Aydana mingen samolyot Moskva dógereginiń bir aylanıp tómen qarap ushtı. Tógende kók maysaǵa bólingen jerler, sulıw jaylar, biyik qaraǵaylar kórinedi.

202-shinigiw. Berilgen sózlerdi mánilerine qaray toparlarǵa ajratırń.

Aral, burın, on eki, keshe, suw, kók, men, menen, ushin, olar, mektep, kitap, sulıw, otız bes, qız, da, de, -ǵoy, haw, jazdı, oqıdı, azanda, keshte, sarı, pay, ma, me, ayǵabaǵar, ǵaz, túye, olaq.

Úlgi: Zattırń atın bildiretuǵın sózler—jol, taw, tas, parta.
Zattırń is-háreketin bildiretuǵın sózler—keldi, bardı.

Tapsırma. Tekstti kóshirip jazırń. Sózlerdiń tóbesine sorawların jazıp, qaysı sóz shaqapı bolatuǵının anıqlań. Duwtar namasına salınatuǵın bir qosıqtı tawıp jazırń. Onı da sóz shaqaplarına tallań.

Muwsa Turım ulı oǵada jas waqıtlarınan baslap saz shertiwge, qosıq aytıwǵa qızıqqan. Ol ustazı Aqimbetten barlıq dástanlardı jazıp alıp, kún-tún yadlap ózlestirgen. Dástanlarda ayılıp júrgen mırılǵan namalardı úyrenip, olardıń kópshiligin qayta islegen hám jańa namalar dóretken. Baqsıǵa arnap Berdaq shayır da qosıq jazǵan.

Muwsa baqsı jarqın talantqa, ózgeshe jolǵa, ózinshe usılǵa, ayırıqsha atqarıw stiline iye insan bolǵan. Onıń «Qara jorǵa», «Muxalles», «Keńes naması», «Muwsa naması», «Nazlı», «Dembermes», «Ǵulpaq», «Xoja bala», «Alaqayıs», «Qılqalı» hám t.b. jazǵan namaların házirgi waqıtta xalqımız súyip tırılardı.

§49. Sóz shaqaplarınıń bóliniwi

203-shinigiw. Oqırń. Teksttegi mánili sózlerdi tawıp tiyisli sorawların qoyırń.

Házirgi jaslar júdá erkin ósken, olargá barlıq múmkinshilikler bar. Texnika rawajlangan. Hámme xabarlardı oqımay-aq, solar arqalı bilip otıradı. Ele de miynet etiwge, óz betinshe kitap oqıwǵa úyretiw kerek. Paydalı istıń qasında bolǵanı abzal. Bilim beriw menen birge ata-babamızdıń basıp ótken tariyxı menen tanıstırıw, dini, úrp-ádetin úyretiw lazım. (I. Yu.)

Sóz shaqapları mánisi, leksika-grammatikalıq belgileri hám gáptegi xızmeti boyınsha 5 topargá bólinedi:

1. Mánili sóz shaqapları óz aldına bólek turǵanda mání ańlatadı, bir sorawǵa juwap beredi, gáp aǵzası bola aladı. Usı sıpatlarına qaray atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil, ráwish hám bayanlawıshlıq sóz shaqabın *mánili sóz shaqapları* dep úyrenemiz. Mısalı: *Azat* (kim?) *oqıdı* (ne qıldı?). *Azat*—baslawısh, *oqıdı*—bayanlawısh.

2. Kómekshi sózler bólek turǵanda mání ańlatpaydı, belgili bir sorawǵa juwap bermeydi, gáp aǵzası bola almaydı (*menen, ushın, da, de, ba, be, -goy, -aq, -aw, t. b.*). Olar sóz benen sózdi, gáp penen gápti baylanıstıradı, hár qıylı qosımsha mání beredi. Kómekshi sózlerge dáneker, tirkewish hám janapay kiredi.

3. Modal sózler.

4. Tańlaq sózler.

5. Eliklewish sózler.

204-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Sóz shaqaplarına ajratıń. Mánilerin anıqlań.

Dilbar besinshi klasta oqıydı. Jámiyla jazğan bayanın oqıdı. Rustem qızıl, sarı boyawlar menen óziniń súwretlerin boyadı. Muǵallimimiz tárbiya saati waqtında «Watan topıraǵı» qosıǵınıń tariyxı haqqında aytıp berdi. Mansur skripkası menen nama shertip berdi.

205-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sózlerdiń qaysı sóz shaqabınan ekenligin anıqlań.

1. Baslıq bir hápte egis basında boldı. 2. Janım-dagılar úndemey otırdı. (*D.F.*) 3. Ol kúnler álleqashan ótip ketti. (*N.D.*) 4. Ol buzawdı anasına kórsetpey saqladı. 5. Qubla jaqtan jaǵımlı samal esip tur. (*A.B.*) 6. Hawa rayı ózgerip ketti. Uytqıǵan samal endi ayazǵa aylandı. Qıstıń boranı baslandı.

1. Sóz shaqapları neshe toparǵa bólinedi? Ne ushın? Ózgesheligi qanday? Mısallar arqalı túsindir.
2. Mánili sóz shaqapları qaysılar?
3. Kómekshi sóz shaqapları qaysı?
4. Basqa qanday sóz shaqapları bar?

§50. Atlıq

206-shınıǵıw. Tekstti oqıń. **Kim?**, **ne?** sorawlarına juwap beretuǵın sózlerdi terip jazıń.

ERNAZAR — XALÍQ BATÍRÍ

Maman biy, Aydos biy, Ernazar alakóz— qaraqalpaq xalqınıń ǵárezsizligi ushın gúresken xalıq qaharmanları.

Ernazar alakóz sonday túr-túsi kelisken, palwan adam bolǵan. Ańızlarda kórsetiliwinshe onıń názerinen, aybatınan patsha da qorqatuǵın bolǵan.

Ernazar—ismi, al, alakóz—onıń laqabı. Alakóz dep kóziniń janıp turıwı hám onıń ótkirligi ushın ayılğan.

Zattıń atın bildirip, kim?, ne? sorawlarına juwap beretuǵın sóz shaqabına atlıq delinedi.

Kim? sorawı adamlarǵa, al adamlardan basqa zatlarǵa ne? sorawları qoyıladı.

Mısalı:

Maman biy, Aydos biy, Ernazar biy — kimler?

Moynaq, Ámiwdárya, Qanlıkól, suw — neler?

Atlıq sózler kóplik (bala-lar, gúl-ler); seplik (jol-dır, jol-da); tartım (watan-ım, ini-ń bala-sı); betlik (shayır-man, oqıwshı-sań) sıyaqlı hár qıylı jalǵawlardı qabıllaydı.

207-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń **kóplik, seplik, betlik** qosımtaların tabırń. Qalay jalǵanǵanın aytıp berirń.

Ustazlar, sayaxatqa, ákesi, kitaptı, eginleri, Nókisim, mámleketimizge, kárxanalar, Ámiwdáryanı, jaslar, Aralǵa, anam, Shomanayda, qoylardı, watanımız, watanlaslarımızdıń, sayaxatshılardan, nókisshilerge, kitapxanamızda, nızamshılıqta.

208-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Atlıq sózlerdi tabırń.

1. Quyash, hawa, suw—hámmesi tirishiliktıń tiykarı. 2. «Jetkinshek»—balalar gazetası. 3. Ibrayım Yusupov—«Ózbekstan Qaharmanı». 4. Asaka qalasınan «Neksiya», «Matiz», «Damas» avtomashinaları shıǵarıladı. 5. Shiraylı gúller paytaxtıımızdı bezep tur.

§51. Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlar, olardıń jazılıwı

209-shınıǵıw. Oqır. Adam, qala, jer-suw atların bil-diretuǵın sózlerdi anıqlań.

1. Jámiyla menen Jumabay Nókisten asıǵıp qaytıp, rayon orayınan Sapardıń kelgen xabarın esitti. 2. Sibirdiń tek ǵana qayır toǵayları—Franciya, Belgiya, Italiya mámleketleriniń birgeliktegi jer maydanınan kóp. 3. Olardıń kásibi Qazalı menen Taxtakópir aralıǵındaǵı sharwashılıqqa keń órisli jaylawdı suwlandırıw edi. 4. Eki dos Túrktanǵa da qayırılmaı tuwrı Edil boyındaǵı Samaraǵa kelip tústi. (Á. T.)

210-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Atlıq sózlerdiń astın sızır. Tiyisli sorawların qoyır.

Qıs keldi hám kún suwıttı. Qar jawdı. Átıraptı appaq qar qapladı. Suwlarǵa muz qatıp, balalar sırǵanaq tepti, shana aydadı. Hámmeniń ústinde palto, kurtka, basında malaqay, toppı, qolında qolǵap, ayaǵında etik. Ádil sırǵanaq tewip júr. Qızlar ayaz baba islep atır. Tábiyat adamlardı súysındırdı.

Atlıq sózler leksika-grammatikalıq ózgesheligine qaray menshikli hám ǵalabalıq atlıq bolıp 2 ge bólinedi.

Basqalardan ajratıw ushın jeke birewge yamasa ayırım zatlar menen hádiyselerge arnap qoyılǵan shártli atamanı *menshikli atlıq* dep ataymız.

Menshikli atlıqlar barlıq jerde bas hárip penen jazıladı. Mısalı: *Shortanbay sortı*,

«Jetkinshek» gazetasi, «Damas» markalı jeñil avtomobil, Aral teñizi, Ámiwdárya, Nókis qalası, I.Yusupov kóshesi, Gúlzar, Aydos t.b.

Kitaplardıń, gazeta-jurnallardıń, ádebiy shıǵarmalardıń menshikli atların bildiruǵın sózler tırnaqshaǵa alınıp, bas hárip penen jazıladı. Mısalı: «Balıqshınıń qızı» romanı, «Eki dos» ertegi, «Jetkinshek» gazetasi, «Ámiwdárya» jurnalı.

Tariyxıy waqıyalar, belgili bayramlardıń atları, súrenler, shaqırıqlardıń birinshi sózi bas hárip penen jazıladı. Mısalı: Bilimler kúni, Nawrız bayramı, Balalardı qorǵaw kúni hám t.b.

211-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Menshikli atlıqlarǵa dıqqat awdarıń. Ayırmashılıqların túsindirıń.

1. Men «Alpamıs» dástanın oqıp shıqtım. 2. Bizler klasımız benen «Jetkinshek» gazetasına jazıldıq. 3. Ájiniyaz shayır házirgi Moynaq rayonınıń átirapında tuwılǵan. 4. Murat Á. Shamuratovtıń «Biz jaslar» qosıǵın yadtan aytıp berdi. 5. Biziń kóshe «Ózbekstan Qaharmanı» Tólepbergen Qayıpbergenovtıń atı menen ataldı. 6. Moynaq rayonında Aral teñizi qasınan jańadan «Aral tariyxı muzeyi» ashıldı. 7. Mektebimizden «Ibrayımınıń izbasarları» dógeregi dúzildi.

212-shınıǵıw. «Sóz-jumbaq». Berilgen sózden neshe ǵalabalıq atlıq shıǵarıwǵa bolatuǵının anıqlań. Kim kóp atlıq sóz tabadı?

Qaraqalpaqstan

Dawam etıń: qar, qal, qalpaq...

Birgelkili zat, qubilis, waqiya, túsiniqler-diń ulıwmalasqan atların bildiretuǵın sózler *ǵalabalıq atlıq* dep ataladı.

Ǵalabalıq atlıqlar adamlarǵa, zatlarǵa, qubilis-hádiyselerge, tábiyatqa baylanıslı atamaların ǵalabalıq atın bildiredi. Son-day-aq, janlı hám jansız zatların atamaları kishi hárip penen jazıladı. Mısalı: *ilimpaz, ustaz, qus, shimshiq, kól, taw, qar, shóp hám t.b.*

Ǵalabalıq atlıqlar gáptiń basında kelse, bas hárip penen, al basqa jerlerde kishi hárip penen jazıladı. Mısalı: *Mektep alistan kórinip tur. Usı mektepte bizler oqıymız.*

Tapsırma. Tekstti kórkemlep oqır. Mazmunın úyreniń. Menshikli hám ǵalabalıq atlıq sózlerdi taxtaǵa jazır. Olardıń jazılıwın túsindirir.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq sazlı teatrı respublikamızdıń paytaxtı Nókiste jaylasqan. Teatr 1926-jılı «Tań nurı» qaraqalpaq milliy truppası bolıp ashılǵan. 2016-jılı 90 jasqa toldı.

Teatrdı tájiriybeli ustaz Nájimatdin Ańsatbaev basqarıp kelmekte. Ol «Berdaq», «Otello», «Maman biy», «Áke táǵdiri» spektakllerinde baslı rollerdi atqarǵan hám el súygen aktyor dárejesine jetisti. Ustazdıń bassılıǵında Nájimatdin Muxammeddinov jazǵan «Ájiniyaz» operası birinshi opera sıpatında teatr saxnasında qoyıldı.

Milliy teatrımız jańadan zamanagóy túrde qayta remottan shıǵıp, házirgi waqıtta da bay repertuarǵa iye hám xalıq xızmetinde.

Teatr—xalıqtıń ómiri, tili, dástúri, sonlıqtan ol millet maqtanıshı.

213-shinig'w. Kóshirip jazırń. Menshikli atlıqlardıń astın sızırń. Tiyisli sorawların qoyırń.

1. Aynazar menen Jumanazar kópke shekem gúrrińlesip otırdı. (B.B.) 2. Mine, bizler Súwenliniń jaǵasında turıppız. (N.D.) 3. Ol óz oyınsha Alpamıs mingen Bayshubardan da tez júrip kiyatırǵan taqılette. 4. Kún batqannan keyin elektr nuri Ústirtti birden jaqtıǵa bólep jiberdi. (J.S.) 5. Serimbet «Shóǵirkól»ge sáskede keldi. (T.Q.)

Tapsırma. Berilgen tapsırmalardı orınlap bolıp, ǵalabalıq atlıqlardıń astın bir, menshikli atlıqlardıń astın eki sızırń.

1. Ózińizdiń jasaytuǵın jerińizdegi 5 jer-suw atamaların gáp ishinde keltiriń.

2. Jazıwshı-shayırlardıń atların keltirip, 3 gáp dúziń.

§52. Atlıqtıń betleniwi

214-shinig'w. Berilgen sózlerdi oqırń. Onda atlıqlardıń qaysı betke tiyisli ekenligin anıqlań, qosımtalarına dıqqat awdarıń.

1. Oqıwshıman, studentsız, balalarmız, óspirimsız, Quwatsız, traktorshısań, shofyormız, fermerimiz.

2. Baǵmanman, baǵmansań, baǵman, baǵman-larmız, baǵmanlarsız, baǵmanlar.

Atlıq sózler betlenedi. Betlik jalǵawı qosılıwı arqalı olar zattıń kim yamasa ne ekenligin anılatadı. Mısalı: Bizler injenermiz, olar oqıwshı, sen shayırsań.

Atlıq sózler úsh bette qollanıladı. Birlik hám kóplik sanlarda sáykes betlik jalǵawların qabıl etedi. Betlik máni anılatıwshı qosımtanıń túrleri kóp:

Bet	Birlik	Kóplik	Birlik	Kóplik
I	-man, -men	-miz, -miz	balaman	balalarmiz
II	-sań, -seń	-siz, -siz	balasań	balalarsiz
III	jalǵawı joq		bala	balalar

215-shinıǵıw. Tekstti oqırń. Betlik jalǵawlı atlıq sózlerdi tabırń. Qaysı bette turǵanlıǵın anıqlań.

—Balalarım, sizler qaydan kiyatırsız?

—Bizler—oqıwshılarmız. Teńiz boylap sayaxatqa baratırmız.

—Atlarıńız kim?

—Men Azatpan, bul dostım—Amangeldi.

—Bizler—balıqshımız. Anaw—Aral. Sizler—baxıtlı jaslersız. Tábiyattı úyreniń, onı saqlań!

216-shinıǵıw. Berilgen sózlerdi birlik hám kóplik sanlar-da betlep kóshirip jazırń.

Sharwa, qaharman, shıpkaker, Sultan, Gúlnaz, ustaz.

217-shinıǵıw. Kóp noqattırń ornına betlik jalǵawlarınırń tiyislin qoyıp jazırń.

1. Bizler pán olimpiadasına tayarlanıp atırǵan oqıwshılar... 2. Men—Tólepbergen.... 3. Sizler el saqshısı ásker.... 4. Biz Ózbekstan Respublikasınıń keleshegi bolǵan jaslar... 5. Sen qádirdan ana tilim... 6. Sen erteńgi kúngi ilimpaz....

7. Qus jolında nurlı galaktikanırń,

Bir jaqtı juldızı— qaraqalpaq... (I.Yu.)

Kerekli jalǵawlar: -miz, -pan, -siz, -men, -sań -miz, -seń.

218-shinóiw. Tóمندegi sózlerdi birlik hám kóplik sanda betleń hám gáp qurap jazıń.

Diyqan, Ziywar, xızmetker, Esen, etikshi.

Betlik jalǵawlı atlıq sóz bolımlı mánide de, bolımsız mánide de qollanıladı. Atlıq sózde bolımsız máni *emes* sóziniń qollanılwı arqalı bildiriledi. Mısalı: *Oqıwshı (oqıwshı emes)*. Bunday jaǵdayda betlik jalǵawı *emes* sózinen keyin jalǵanadı: *emessız, emespiz*—*bala emespen, bala emessız* t.b.

Tapsırma. Berilgen atlıq sózlerdi bolımlı hám bolımsız mánide birlik sanda betleń.

Tigiwshi, esapshı, qurılıshı.

§53. Atlıqtıń birlik hám kóplik sanda qollanılwı

219-shinóiw. Oqır. Qara hárıp penen jazılǵan atlıq sózlerdiń birlik hám kóplik sanlarda qollanılwına itibar berir. Teksttiń mazmunı haqqında pikirlesir hám tekst tómeninde berilgen sorawlarǵa juwap berir.

Jaqın aralarda kúnniń suwıtuǵının sezgen **qarlıǵashlar** ushıp ketken edi. Olardıń tamnır pátigine salǵan bos turǵan uyasın gúzdiń **kúnleri** balanır buzıp taslaǵısı keldi.

—Uyaǵa tiyme,— dedi balanır ákesi.—Báhárde **qarlıǵashlar** taǵı qaytıp kelgen waqıtta, ózleriniń úyrenisken uyasın tawıp alıw olarǵa da qolaylı boladı, aqırı. Bala ákesiniń aytqanın tırladı. **Uyaǵa** tiymedi.

Qıs ótti. **Aprel** ayınıń aqırına taman **qanatları** qıyqashlanǵan, sup-sulıw, kewilli hám sayraǵısh bir

jup **qarlıgash** kelip, ótken jilgı uyasınıń átirapında pármána bolıp usha basladı. Qarlıgashlar jaqın jerdegi **jap-salmalardan** tumsıgı menen saz ılay tasıp, jumıstı janlandırıp jiberdi...

Aradan birneshe kúnler ótkennen keyin, bala uyadan tek bir **qarlıgashtıń** ushıp ketip, al qalğan birewiniń tırp etpey jatırğanın ańladı.

«Shaması, ol endi máyek tuwıp, qurıq basıp atırğan qusaydı»,—dep oyladı **bala**.

Aytqanıday úsh **hápteden** keyin uyadan qızıl shaqa kishkene **palapanlardıń** basları kórindi.

Bala uyanı buzbağanına qattı **quwandı**. (K.U.)

1. Qarlıgashlardıń adamlar menen doslıgı qanday?
2. Bala ákesiniń másláhátine qulaq salıp durıs qıldı ma?
3. Balanıń ornında siz bolğanıńızda ne qılar ediniz?

Atlıq sózler birlik hám kóplik sanlarda qollanıladı. Atlıq birlik sanda qollanılganda zattıń birew ekenligin bildiredi. Mısalı: Abat, kitap, taw, terek.

Atlıqtıń kóplik túri -lar, -ler qosımtalarınıń jalğanıwı arqalı jasaladı. Mısalı: bala-lar, gúl-ler, oqıwshı-lar.

Atlıq sózlerdiń keyingi buwını juwan bolsa -lar, eger jıńışke bolsa -ler jalğanadı: kitap-lar, etik-ler.

Bazıbir atlıq sózler kóplik qosımtalarsız-aq kóplik mánide qollanıladı: tarı ektim, biyday aldım. Usılay qollanıw tilimizde qalıplesken: tarılar ektim, biydaylar aldım demeymiz. Solay bolsa da, geyde sóylewdiń talabına qaray bunday atlıq sózlerdiń de -lar, -ler qosımtaların qabıl etetuğın orınları bar: biydaylar ırğalıp tur, tarılar dizege keldi.

Eger sanaq sanlar atlıq sózlerdi anıqlap, bir sóz dizbeginde kelse, atlıqlardıń kóplik mánisi sanaq san arqalı ańlatıladı da, kóplik jalǵawı qosılmaydı: *bes eshki, mır adam, eki ilaq.*

Sonday-aq, kóplik mánige iye birqansha, kóp, sonsha, birneshe, bijnaǵan, ızǵıǵan usaǵan sózler dizbeklesken atlıq sózlerdiń de kóplik mánisi, ádette, sol kóplik mánige iye sózler arqalı ańlatıladı, solay da olar sóylew talabına qaray birde kóplik jalǵawlı, birde kóplik jalǵawsız qollanıla beredi.

220-shınıǵıw. Tómenдеgi gáplerde atlıq sózlerdiń qalay kóplik máni ańlatıp turǵanın anıqlań.

1. Bilimliler bellesiwine segiz júz toǵız oqıwshı qatnastı. 2. Saray tolǵan adam. 3. Dáryada túrli balıq bar, olar oynap aspanǵa sekiredi. 4. Mektep sarayına kóp adam sıyadı. 5. Oqıwshılar mektep qaptalına geshir ekken edi. 6. Onnan ádewir geshir jıynap aldı. 7. Balıqshılar balıq awlawǵa shıqtı.

Tapsırma. «Mánzilge kim birinshi jetedi?» oyunın shólkemlestiriń. Bul ushın oqıwshılardı eki toparǵa bólip, klass taxtasına hárbir topardan bir adam shaqırıń. Olar birlik hám kóplik sandaǵı atlıq sózleri bar eki gáp dúzsın. Kim birinshi bolıp tapsırmanı durıs orınlasa, sol jeńimpaz boladı.

1-topar

2-topar

221-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına kóplik jalǵawların qoyıp kóshirip jazıń.

1. Otırǵan miyman... Sáliymaǵa súysinip qaradı.
2. Quwraǵan dala... jasardı. Kóp jıl... Súwenli

máwjirep ağıp turdı. 3. Násiyatshı jigit kempir-ğarrı... menen kóp waqıt gúrrińlesip otırdı. (K.S.) 4. Ol kún... álleqashan ótip ketti. (N.D.) 5. Nókis qalasınıń ornı burın úlken toǵaylıq bolǵan.

§54. Atlıqtıń tartımlanıwı

222-shınıǵıw. Oqırń, mánilerin salıstırıp kóriń.

1. Kitabım, kitabıń, kitabı.
2. Kitaplarım, kitaplarıń, kitapları.
3. Kitabımız, kitabıńız, kitapları.
4. Kitaplarımız, kitaplarıńız, kitapları.

Birlik hám kóplik sanlarda kitap sózine -ım, -ıń, -ı, -ımız, -ıńız -ı jalǵawları jalǵanıwı menen kitaptıń kimge tiyisli, yaǵnıy kimdiki ekenligi ańlatılıp tur.

1-bette -ım jalǵawı arqalı kitaptıń 1-betke (meniń kitabım), -ıń jalǵawı arqalı 2-betke (seniń kitabıń), -ı jalǵawı arqalı 3-betke (onıń kitabı) tiyisli ekenligi bildiriledi.

Al 2-bette -lar kóplik jalǵawınan soń jalǵanǵan -ıń, -ı jalǵawları birneshe kitaptıń meniki, seniki, onıki ekenligin bildiredi.

3-bette -ı, -sı jalǵawlarınıń jalǵanıwı arqalı zattıń III betke tiyisli ekenligi bildiriledi.

Al -lar jalǵawınan keyin jalǵanǵan -ımız (-ımız), -ıńız (-ıńız), -ı (-ı) jalǵawları arqalı kitaplardıń úsh betke tiyisiligin bildiredi.

Tapsırma. Oqırń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge itibar beriń. Olarda qosımtalardıń mánilik xızmetin túsindiririń.

1. —**Qaraqlarim**, nege ġarġıp minip almaysızlar?—dedi balalardıń aldınan shıqqan bir kisi ayanışlı sóylep.

—Há, **inim**, aldınğı bala! Toqtap tur, bir awız sóylesip qalayın!—dep dawısladı.

—Kimniń **balasısań... atıń** kim?

—**Atım** Bekman, ákemniń atı—Táji,— dedi de bala esheğine ġarġıp mindi de zıttı. (E.M.)

223-shınıǵıw. Sózlerdiń baylanısına qaray kóp noqattırn ornına tiyisli qosımtalardı jalǵap ǵáplerdi kóshirip jazır.

1. Meniń aǵa... shıpaker bolıp isleydi. 2. Bala... jaqsı oqıydi. 3. Úke... úshinshi klasta oqıydi. 4. Ini... ele jas. 5. Dostı... sabaqqa keldi me?

Atlıq sózlerdiń tartım jalǵawı menen ózgeriwi atlıqtıń tartımlanıwı dep ataladı.

Tartım jalǵawları atlıq sózlerge úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda jalǵanadı.

Atlıq sózdiń aqırı juwan yamasa jińishke buwınǵa yamasa dawıssız seske (dawıslı) pitse, únleslik nızamına sáykes tartım jalǵawlarınıń kereklisi jalǵanadı.

Dawıslı seske pitken sózden soń			Dawıssız seske pitken sózden soń	
Betler	Birlik sanda	kóplik sanda	Birlik sanda	kóplik sanda
I	-m	-mız, -miz	-ım, -im, -m	-ımız, -imiz
II	-ń	-ńız, -ñiz	-ıń, -iń, -ń	-ıńız, -ińiz
III	-sı, -si	-ı, -i	-ı, -i	-ı, -i

224-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Tartım jalǵawlarınıń astın sızır. Olardıń qaysı betke tiyisli ekenligin túsindirir.

1. Geyde qulağıma Abattır dawısı esitilgendey boladı. 2. Kempir apamnır usı áńgimesi esime tústi. 3. Baspadan meniń eki kitabım, qosıqlar toplamım basılıp shıqtı. (J.A.)

225-shıńıǵw. Oqırń. Tartım jalǵawlı atlıq sózlerdi tabırń.

1. Meniń inim úshinshi klasta oqıydı. 2. Onıń salǵan súwretleri kópshiligimizge unaydı. 3. Seniń aytqan qosıǵırń kútá jaǵımlı. 4. Bizlerdiń ekken náshelerimiz kógerip shıǵıp atır. 5. Kepterleri kókke kóterilip ushıp júr. 6. Quslar adamlardıń dostısı.

226-shıńıǵw. Atlıq sózlerge birlik hám kóplik sanlarda tartım jalǵawların jalǵań. Olardı gáp ishinde keltiriń.

Eshki, qoy, sıyr.

Tartım jalǵawları atlıq sózlerge jalǵanıp, zattır kimgе, nege, kimlerge, nelerge tiyisli ekenligin bildiredi.

I bet	-ım,	-im,	-m,	-ımız,	-imiz,	-mız,	-miz
II bet	-ıń,	-iń,	-ń,	-ıńız,	-ińiz,	-ńız,	-ńiz
III bet	-ı,	-i,	-sı,	-ı	-si	-ı	-si

Tartım jalǵawları tómendegi jaǵdaylarda jalǵanadı:

1. Zat ta, onıń iyesi de birlik túrinde keledi:

I.	Meniń	<i>qálemim</i>	<i>ájapam</i>
II.	Seniń	<i>qálemiń</i>	<i>ájapań</i>
III.	Onıń	<i>qálemi</i>	<i>ájapası</i>

2. Zat birlik sanda, iyesi kóplik sanda keledi:

I.	Bizlerdiń	<i>Watanımız</i>	<i>ákemiz</i>
II.	Sizlerdiń	<i>Watanıńız</i>	<i>ákeńiz</i>
III.	Olardıń	<i>Watanı</i>	<i>ákesi</i>

3. Zat kóplik sanda, al iyesi birlik sanda keledi:

I.	Meniń	<i>kitaplarım</i>	<i>úkelerim</i>
II.	Seniń	<i>kitaplarıń</i>	<i>úkeleriń</i>
III.	Onıń	<i>kitapları</i>	<i>úkeleri</i>

4. Zat ta, iyesi de kóplik sanda keledi:

I.	Bizlerdiń	<i>dápterlerimiz</i>	<i>ağalarımız</i>
II.	Sizlerdiń	<i>dápterlerińız</i>	<i>ağalarıńız</i>
III.	Olardıń	<i>dápterleri</i>	<i>ağaları</i>

227-shınıǵıw. *Zaman, úlke* atlıq sózlerin birlik hám kóplik sanda tartımlap kóshirip jazıń.

228-shınıǵıw. Tartım jalǵawlı atlıq sózlerdi tabıń. Túbir menen qosımtaǵa ajratıń.

1. Meniń apam fermer xojalıǵında isleydi.
2. Seniń kitabıń bar ma?
3. Olardıń bólimi alǵa shıqtı.
4. Bizlerdiń klasımız pán olimpiadasına jaqsı tayarlıqlar kórip atır.
5. Sizlerdiń mektebińız jolǵa jaqın jaylasqan.
6. Olardıń úyrekleri qolǵa úyrenip ketti.
7. Siziń xojalıǵıńız egisti erte tamamladı.
8. Mektebimiz olimpiadadan respublika boyınsha birinshi turadı.

Túbiri *p, q, k* seslerine pitken atlıq sózlerge tartım jalǵawları jalǵanǵanda *p-b, q-ǵ, k-g* bolıp jazıladı. Mısalı: *mek-tep-mektebi, qosıq-qosıǵı, etik-etigi, te-rek-teregi.*

229-shınıǵıw. Tiyisli tartım jalǵawların jalǵap kóshirip jazıń. Qalay jalǵanıp turǵanlıǵın aytıp berıń.

1. Jámaát... jıllıq ónim tapsırıw jobasın artıǵına orınlap shıqtı. 2. Gúlayımnıń ana... aldıńǵı fermerler qatarında tilge aldı. 3. Ol meniń ana... menen birge tańlawǵa qatnastı. 4. Biziń klas... bayramnıń jaqsı ótiwine óz úlesin qostı. 5. Ustazlardıń xızmet... salmaqılı boldı.

230-shınıǵıw. Tómendegi sózlerge tartım jalǵawların hár qıylı jaǵdaylarda jalǵap tartımlań.

Kitap, ertek, erik, xalıq, shadlıq, kásip.

§55. Atlıqtıń seplenıwi

231-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń jalǵawların túsindirip berıń.

Ana—tábiyatımız gózzallıq máwsimi **báhárdiń** keliwi menen shıray ashadı. Tirishilik dúnyası oyanadı. **Tallar** búrtik jarıp, átiraptı kók maysalar bezeydi. Tábiyat sulıw túske enedi.

Quslar óz **Ana—Watanına** kelgen insan sıyaqlı quwana-quwana ushıp keledi. Basqa jan-janıwarlar da uyqısınan oyanıp, ózleriniń tirishilik **dúnyasındaǵı** ómirin dawam ettiredi.

Baba diyqanlarımız bolsa **egiske** tayarlanadı.

Sepken **tuqimlariniń** gúzde mıń bolıp, mol ónim beriwin tileydi. Jerge hám tikken eginine jaqsı islew beredi.

Demek, **báhár** oyanıw pasılı eken.

Atlıq sózler ayılajaq oy-pikirdiń má-nisine qaray gáp ishinde basqa sózler menen grammatikalıq baylanısqa túsip, sáykes jalǵawlardı qabil etedi.

Atlıqtıń seplik jalǵawları menen túrlenip keliwi sepleniw delinedi. Mısalı: *Mektepke bardı. Bekimbet awılda isleydi. Ol Nókisten keldi.*

232-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli jalǵawların qoyıp kóshirip jazırń. Jalǵanǵan jalǵawlardırn xızmetin túsindirirń.

1. Palman jaǵa... kelip, Qızıljar... keteyin dep otırǵan kemeshi menen sóylesti. Kemedede taqat etip otıra almadı. Jaǵa... shıǵıp saldaw tarttı. Erteńine kún awa Palman awılı... túsı... túsip qaldı. 2. Kárwan kóshe aylanbasınan kórinbey ketti. Qala... kósheleri bos edi.

Tapsırma. Nókis, dayı, shóje sózlerin kestege qarap altı seplikte sepleń. Tiyisli sorawların qoyırń.

§56. Seplikler. Ataw sepligi

Qaraqalpaq tilinde 6 seplik bar. Olar arnawlı jalǵawlarǵa iye. Seplik jalǵawları kóplik hám tartım jalǵawlarınan keyin jalǵanadı.

Atlıq sózler altı seplikte seplenedi:

Sep-likler	Sorawlar	Jalğawları	Sepleniwdiń túrleri	
			Jay seplew	Tartımlı seplew
Ataw	Kim?, ne?, kimler?, neler?	jalğawı joq	Mektep, bala	Mektebi, balası
Iyelik	Kimniń?, neniń?, kimlerdiń?	-niń, -niń, -dıń, -dıń, -tıń, -tıń	Mektep-tiń balanıń	Mektebiniń, balasınıń
Barıs	Kimge?, nege?, qayda?, qayaqqa?	-ğa, -ge, -qa, -ke, -na, -ne, -a, -e	Mektep-ke balağa	Mektebine, balasına
Tabıs	Kimdi?, neni?	-dı, -dı, -tı, -tı, -nı, -nı	Mektepti balanı	Mektebin, balasın
Shıǵıs	Kimnen?, neden?, qaydan?, qayaqtan?	-dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen	Mektepten baladan	Mektebinen balasınan
Orın	Kimde?, nede?, qayaqta?, qayda?, qayerde?	-da, -de, -ta, -te, -nda, -nde	Mektepte balada	Mektebinde, balasında

233-shınıǵıw. Oqıń. Ataw sepligindegi sózlerdi tabıń. Sorawların qoyıń. Qaysı sózge qatnaslı ekenligin anıqlań.

1. Zayırov adamlar menen ishke kirdi. Úlken teris áywan. Astı ekige bólingen sıpa. Bir jaǵına gilemler, onıń ústine kórpesheler tóselgen, tap-taza. 2.Sabaq dawam etti. Erterine Jámiyla sabaqqa keshlew keldi. (Ó.X.) 3.Men Nókiske kelgende geolog Sháden Shapatov keńsesinde joq eken. (J.S.)

Ataw sepligindeki atlıq sózler zatti atap kórsetedi, *kim? ne? kimler? neler?* degen sorawlarǵa juwap beredi hám tómendegishe gáp aǵzaları xızmetinde qollanıladı:

1. Gápte is-hárekettiń iyesin bildirip, *kim?, ne?, kimler?, neler?* degen sorawlarǵa juwap berip, kóbinese baslawısh xızmetinde keledi. Mısalı: *Abat (kim?) mektepte oqıydı. Gúl (ne?) ashıldı.*

2. Ataw sepligindeki atlıq sózler kim?, ne? sorawlarına juwap berip, gáptiń aqırında kelse, bayanlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: *Bul—mektep (ne?). Berdaq—shayır (kim?).*

3. Eki atlıq sóz qatar kelip, birinshisi *qanday?, qaysı?* sorawlarına juwap berip, ekinshi atlıq sózdiń sın-sımbatın, túr-túsin bildirip anıqlawısh xızmetinde qollanıladı. Mısalı: *Altın (qanday?) saat sıylıqqa berildi. Polat (qanday?) oraǵı qolında. (Kúnxoja)*

4. Ataw sepligindeki atlıq sózler qaratpa sóz xızmetinde keledi. Mısalı: *Írazı bol, xosh endi, Gúlsarı! (Sh.A.). Balalar, sizler ash bolǵan shıǵarsız? (N.D.).*

234-shınıǵıw. Ataw sepligindeki atlıq sózlerdiń sorawların qoyıp kóshirip jazıń. Qanday gáp aǵzası xızmetinde qollanılap turǵanlıǵın anıqlań.

1. Ayzada mektepke erte keldi. 2. Bizler Ernazardıń atızına kómekke bardıq. 3. Olar—ıntalı oqıwshılar. 4. Ózbekstan Respublikası ǵárezsizliginiń jigirma jıllıǵına óz úlesimizdi qosayıq. 5. Awılımız qaladan alısta jaylasqan. 6. Nókisim—gózzal qalam.

235-shinóiw. Kóshirip jazırń. Ataw sepligindegi atlıq sózlerdi tawıp, qaysı gáp aǵzası xızmetinde kelgenin anıqlań.

1. Berdaq—sahra búlbúli. 2. Kitap—bilim bulaǵı.
3. Erkin altın medal aldı. 4. Watanım—janım anam.
5. Teatr—mádeniyat oshaǵı.
6. Ana tilim, sen—basqadan ayırmam,
Sen turǵanda men de ádewir shayırman. (I.Yu.)

§57. Iyelik sepligi

236-shinóiw. Oqırń. Iyelik sepligindegi atlıq sózlerdi tabırń. Ashıq hám jasırın jalǵawların anıqlań.

1. Men muǵallimniń gápine itibar berip otırdım.
2. Klass oqıwshıları qızıqlı sorawlar berdi. 3. Ol atamızdıń wásiyatların eslerimizge túsirdi. 4. Soń basshımızdıń usınısın qabılladıq. 5. Bizlerge Berdaq shıǵarmaların oqıwdı tapsırdı.

Iyelik sepligindegi atlıq sóz zattıń iyesin bildirip, kimniń?, neniń? sorawlarına juwap beredi. Mısalı: Meńlimurattıń (*kimniń?*) kitabı. Búlbúldiń (*neniń?*) sayrawı.

Iyelik sepligindegi atlıq sózler gápte anıqlawısh xızmetinde qollanıladı. Mısalı: Bizler Ámiwdáryanıń suwın ishemiz.

Bunda Ámiwdáryanıń, kóldiń sózleri neniń? degen sorawǵa juwap berip, anıqlawısh aǵza bolıp tur. Iyelik sepligindegi atlıq sóz tartım jalǵawlı sóz benen dizbeklesip kelgende, iyelik sepliginiń jalǵawı ashıq hám jasırın túrinde jalǵanadı. Mısalı: Xojalıqtıń jeri—xojalıq jeri, Berdaqtıń shıǵarması—Berdaq shıǵarması, mekteptiń jayı—mektep jayı.

237-shinig'w. Kóshirip jazırń. Iyelik sepliginde turǵan sózlerdiń astın sızırń. Jalǵawlardıń qalay jalǵanıp turǵanın túsindirirń.

1. Atalar sózi — aqıldıń kózi. 2. El qádirin er biler, zer qádirin zerger biler. 3. Adam kórki—miynet, bala kórki—ziynet. 4. Baylıqtırń anası—jer, atası—miynet. 5. Miynet túbi—ráhát.

238-shinig'w. Berilgen kóp noqattırń ornına iyelik sepligi jalǵawınıń qoyılıw yaki qoyılmaw kerekligin anıqlań.

1. Miynet... nanı mazalı, miynetsiz pal da ızalı. 2. Miynet... ziyneti qasında. 3. Miynet... jolı qattı, nanı tatlı. 4. Er... dańqın eńbek shıǵaradı. 5. Kóp... tilegi qabil. 6. Salı... arqasında, shigin suw ishedı. 7. Muzıka mektebi—balalar... kórkem óner mektebi.

§58. Baris sepligi

239-shinig'w. *Kimge?, nege?, qayda?* sorawlarına juwap beretuǵın sózlerdi tabırń. Jalǵawlarına itibar berirń.

1. Jigit Ğaniy palwanǵa sálem berip, qolınan aldı. (J.A.) 2. Dostıma ishki sırmıdı, bolǵan waqıyanı aytpadım. (A.B.) 3. Abatqa ketpeytuǵınlıǵın bildirdi. (X.S.) 4. Ataǵa qarap ul óser, anaǵa qarap qız óser. 5. Dosqa opadarlıq jaqsı qásiyet.

Baris sepligindegi atlıq sózler zattırń, is-hárekettiń baǵdarlanǵan jerin (adamdı, orındı, zattı) bildiredi. Baris sepligindegi atlıq sózler *kimge?, nege?* sorawlarına juwap berip, gápte tolıqlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: *Muǵallım oqıwshıǵa (kimge?) túsindirdi.*

Sunday-aq, baris sepligindagi atlıqlar qayda?, qayaqqa? degen sorawlarğa juwap berip, pısıqlawısh xızmetinde de keledi. Mısalı: Bizler qalağa (qayda?) bardıq. Olar awılğa (qayaqqa?) ketti.

240-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına baris sepliginiń tiyisli qosımtaların qoyıp kóshirip jazırn.

1. Nargiza kitapxana... bardı. 2. Ol kóbirek dıqqatın kerekli kitapları... qarattı. 3. Kitabın dostısı... berip turdı. 4. Ol kóbinese Jupar... oqıǵan kitapları haqqında aytıp beredi. 5. Qaharmanlardırn táǵdır... júdá qızıǵadı.

241-shınıǵıw. Kóshirip jazırn. Baris sepligindagi atlıq sózlerdi tawıp astın sızırn. Qaysı aǵza xızmetin atqarıp turǵanın túsindirir.

1. Ernazar «Gúlbaǵ»qa ketti. 2. Ol «Gúlbaǵ»ta kewilli dem aladı. 3. Sulıw tábiyattı tamashaladı. 4. Doslarına óz mektebi tuwralı aytıp berdi. 5. Bizler xojalıq fermasına járdemge baramız. 6. Ata-analarımızǵa kómek beremiz. 7. Olar teńizge sayaxatqa shıǵadı. 8. Erinshekke is buyırsań, ózińe aql úyretedi.

Tapsırma. T. Jumamuratovtırn «Kiyiktiń eki ılaǵı» poemasınıan mısalılar alıp, baris sepliginde seplengen sózlerdi tawıp astın sızırn. Sorawların qoyırn. Qaysı aǵza xızmetinde ekenligin túsindirir.

§59. Tabıs sepligi

242-shınıǵıw. Kimdi?, neni? sorawlarına juwap bere-tuǵın atlıq sózlerdi tabırn. Jalǵawların anıqlań.

1. Keńseniń qarawlı Palmandı shaqırıp keldi. (N.D.) 2. Murap atın qattı aydap keldi de, qazılğan salmanı kórip, asıqpay Pirnazardı sóz benen tóbeledi. (B.B.) 3. Men Sabırdı jaqsı bilemen, sebebi balalıq dáwirdi birge ótkerdik. (N.D.)

Tabıs sepligindegi atlıq sózler gápte feyil sózler menen kelip, is-hárekettiń tikkeley obyektin bildiredi. Kimdi?, neni? sorawlarına juwap beredi, gápte tolıqlawısh wazıypasın atqaradı. Mısalı: *Olar Gúlsaranı (kimdi?) izledi. Qoydı (neni?) baqtı. Bul súwretti (neni?) men saldı.*

Eger zat sóylewshige de, tınlawshıǵa da anıq bolsa, sol zattı ańlatıwshı tabıs sepliginiń jalǵawı atlıq sózlerge jalǵanadı. Mısalı: Sen ol kitaptı maǵan ber. Qıyn esaptı sen shıǵardıń.

Eger zat sóylewshige de, tınlawshıǵa da anıq bolmay ulıwma aytılsa, onda tabıs sepliginiń jalǵawı jasırın jalǵanadı. Mısalı: Gúl (gúldi) terdim. Ertek (ertehti) tırladım.

243-shınıǵıw. Gáp ishindegi sózlerge tabıs sepliginiń jalǵawların ashıq hám jasırın túrde jalǵap gáp qurań hám sorawların qoyıń.

Gazeta, adamzat, besik, búrkit, jipek, xalıq, dástúr.

Úlgi: Bizler haywanat baǵında barlıq haywanlardı (nelerdi?) kórdik. Men pil (neni?) kórdim.

244-shınıǵıw. Tabıs sepliginiń tiyisli jalǵawların qoyıp kóshirip jazıń.

1. Búgingi is... erteńge qoyma. 2. Jaman joldas... jamanlar. 3. Kóplegen qonaq... atqaradı. 4. Jigit... maydanda sına. 5. Qoyan... qamıs óltirer, er... namıs óltirer. 6. Kóp... jamanlağan kómiwsiz qaladı.

Tapsırma. «Men súygen ertek qaharmanı» degen temada tekst dúziń. Tabıs sepligindegi sózlerdiń astın sızıń.

§60. Shıǵıs sepligi

245-shıńıw. Oqıp shıǵıń. Qara hárip penen jazılğan atlıq sózlerge sorawların qoyıń.

1. Ayǵabaǵar gúlindey sarǵayıp, quyash shıǵa bergen gezinde olar **Kegeyliden** ótti. (T.Q.)
2. Aynaxan **poezddan** túskende kútip turǵan adamlar qayta-qayta qaradı. (X.S.) 3. Jálmen **qaltasınan** qol oramalıń alıp, ol kishkene murnıń qayta-qayta sıpırdı. 4. Dostıńnan janırdı ayama. (J.A.) 5. **Qubla jaqtan** ıssı jel esip tur. (A.B.)

Shıǵıs sepligindegi atlıq sózler kimnen?, neden?, qaydan? degen sorawlarǵa juwap beredi, zattıń, is-hárekettiń shıǵısın bildiridi. Gápte tolıqlawısh xızmetin atqaradı. **Mısalı:** Azattan (**kimnen?**) esitkenlerimdi aytıp otırman. Aǵashtan (**neden?**) islengen zatlar kóp. Balıqlar saǵaǵınan (**neden?**) dem aladı.

Eger shıǵıs sepligindegi atlıq sózler is-hárekettiń shıǵısın bildirip, qaydan? degen sorawǵa juwap berse, gápte pısıqlawısh xızmetin atqaradı. **Mısalı:** Men qaladan (**qaydan?**) keldim. Gúlziyba izlegen kitapların kitapxanadan taptı.

246-shinig'w. Kóp noqattir' ornina shig'is sepligini' tiyisli jalgawların qoyıp kóshirip jazir'. Sorawların qoyir'.

1. Sara mektep... erte keldi. 2. Men bul kitapti Aygúl... aldım. 3. Ol anası... búgingi jumısların bilip aldı. 4. Kitap... úyge berilgen tapsırmaların jazdı. 5. Búgin elektron pochtam... dostımnır' xatın izledim. 6. İnsan kóp nárseni ustazı... úyrenedi.

Tapsırma. Kóshirip jazir'. Shig'is sepliginde turg'an atlıq sózlerdi' astın sizir'. Tiyisli sorawların qoyir'. Qaysı aǵzanır' xızmetin atqarıp turg'anın túsindirir'.

1. Óshi'ndi al dushpanır'nan,
Kúshi'ndi jıyna jası'nnan.
2. Ata'nnan pándi-násiyat,
Hámmeden de usı zıyat. (*Berdaq*)

§61. Orin sepligi

247-shinig'w. Oqır'. **Kimde?, nede?, qayda?** degen sorawlarǵa juwap beretuǵın sózlerdi tabir'. Mánilerin anıqlar'.

1. Kóldir' ultaninan pishen aralas urıq tabılıp edi. Toyınaǵoysın dep edim. 2. Atızda miynet qaynadı. 3. Arqashta dástelewli jatqan pishen bar edi,—dedi Axmet. (*K.E.*) 4. Kózinde, bet-álpetinde quwanıştir' nuri jaynadı. (*M.D.*)

Orin sepligindeki atlıq sózler *kimde?, nede?, qayda?, qay jerde?* degen sorawlarǵa juwap beredi. Mánisi boyınsha zattır', is-háreketti' ornın bildiredi. Mısalı: Úyde (*qayda?*) kitap oqıdım. Ayparshada (*kimde?*) shıraylı súwret kórdım.

Orin sepligindagi atliq sózler *kimde?*, *nede?* sorawlarına juwap berip, toliqlawish xizmetin atqaradi. Misali: Sarada (*kimde?*) qiziqli kitaplar bar. Almada (*nede?*) qurt joq.

Eger orin sepligindagi atliq sózler *qayda?*, *qay jerde?* degen sorawlarğa juwap berip kelse, pısıqlawish xizmetinde qollaniladi. Misali: Bizler sayaxatta (*qayda?*) boldiq. Olar awilda (*qay jerde?*) jasaydi.

248-shinıǵıw. Kóshirip jazır. ***Kimde?*, *nede?*, *qayda?*, *qay jerde?*** degen sorawlarğa juwap beretuǵın sózlerdi tabır. Qaysı gáp aǵzası ekenligin anıqlar.

1. Mektebimizde doslıq sarayı bar. 2. Mektep qaptalında hár túrli terekler, miywe aǵashları ósip tur. 3. Biz quslarğa ǵamxorlıq etemiz. 4. Uyada dán salatuǵın orın ajratılǵan.

249-shinıǵıw. Hár bir gápte úsh sózden bar. Eger tiyisli sózlerdi ornı-ornına qoyсаñız, naqıl-maqallar payda boladı. Seplik jalǵawlı sózlerdiń astın sızıp túsindirıń.

Jaqsınıń	nur	mazalı.
Talaplıǵa	sózi	jawar.
Jaqsılıq	ráhát	júzedi.
Til	bazarda	úndeme.
Aqıl	jerde	qalmas.
Ónerli	órge	satılmaydı.
Miynetsiz	bilmesen	keskir.
Dim	qılıstın	joq.

250-shinıǵıw. Berilgen sózlerdi birlik hám kóplik sanlarda sepleń.

Isbilermen, ilimpaz, saray, dos, shıǵarma.

251-shinig'w. Kóshirip jazırń. Seplik jalǵawlı sózlerdi tawıp sorawların qoyırń.

1. Sarayda adamlar tolıq jıynalǵan edi. 2. Cextan jumısshılar shıǵıp kiyatır. 3. Joldasovtıń xojalıǵı qalada jasadı. 4. Bayramda jalawlar qıstırıladi. 5. Ornında bar ońalar.

§62. Atlıqtıń jay hám tartımlı seplewleri

252-shinig'w. Qosıqtı tásirli etip oqırń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń qalay seplenip turǵanın túsindirirń.

Táǵdir inam etken seni **babama**,
Áwladıńnıń payı Watan topıraǵı.
 Sennen demin alǵan Adam ataǵa,
Júregimniń qanı Watan topıraǵı.

Maman **biyiń** eldi jıynap saldı jar,
Janın berdi batır tuwǵan Ernazar,
 «**Bozataw**»dı uran etip Allayar,
 Sen ushın gúresken **Watan topıraǵı.** (Ú.Á)

Atlıqlardıń sóz dizbeginde yamasa gáp ishinde seplik jalǵawları arqalı ózgeriwi sepleniw delinedi.

Atlıq sózler jay hám tartımlı túrde seplenedi. Misali: *Isenimdi—isenimimdi aqla.*

Eger seplik jalǵawları túbir sózge tikkeley jalǵansa jay seplew dep ataladı. Misali: *qala-nıń, qala-ǵa, qala-nı, qala-da.*

Seplik jalǵawları tartım jalǵawlı sózlerge jalǵanıp seplense tartımlı seplew delinedi. Misali: *aǵam-nıń, aǵam-a, aǵam-dı, aǵam-da.*

Seplik-ler	Jay seplew		Tartımlı seplew	
	Birlik	Kóplik	Birlik	Kóplik
Ataw	kitap, dos	kitaplar, doslar	Awıl-ıń	awıl-lar-ı, awıl-ımız
Iyelik	kitaptıń, dostıń	kitaplardıń, doslardıń	Awıl-ıń-nıń	awıl-lar-ı-nıń, awıl-ımız-dıń
Barıs	kitapqa, dosqa	kitaplarǵa, doslarǵa	Awıl-ıń-a	awıl-lar-ı-na, awıl-ımız-ǵa
Tabıs	kitaptı, dostı	kitaplardı, doslardı	Awıl-ıń-dı	awıl-lar-ı-n, awıl-ımız-dı
Shıǵıs	kitaptan, dostan	kitaplardan, doslardan	Awıl-ıń-nan	awıl-lar-ı-nan, awıl-ımız-dan
Orın	kitapta, dosqa	kitaplarda, doslarda	Awıl-ıń-da	awıl-lar-ı-nda, awıl-ımız-da

253-shıńıǵıw. Berilgen sózlerdi jay hám tartımlı túrde birlik hám kóplik sanlarda sepleń.

Perzent, sharwa, miynet, dápter, ziynet, úmit.

254-shıńıǵıw. Gáplerdiń mánisine qaray kóp noqattırn ornına tiyisli jalǵawlar jalǵap kóshirip jazırń. Túsindirirń.

1. Jalqaw... is buyırsań, ózi... aqıl úyretedi.
 2. Jaqsı... sózi tatlı, jaman... sózi qattı. 3. Kól... suw... kórgensiz qızǵanadı. 4. Jaman jegen... aytar, jaqsı bilgen... aytar. 5. Jaman adam is... olaq, óz úyi... ózi qonaq. 6. Qız..., saǵan aytaman, kelin..., sen tırńla. 7. Aqıl... bolsa aqılǵa er, aqıl... bolmasa naqıl... er. 8. Úydegi sawda... bazardaǵı nırq buzar.

255-shıńıǵıw. Joqarıda berilgen kestege qarap sózlerdi jay hám tartımlı sepleń.

Bala, oqıwshılar, balıq, paxta, doslıq.

256-shinig'w. Seplik jalğawlı atlıq sózlerdi tabırń. Seplik jalğawların sızıqsha menen bólek jazırń. Sorawların qoyırń.

1. Bizler mektepke erte keldik. 2. Oqıwshılar muğallimdi kútip turğan eken. 3. Gúlsaranı klasqa tazalıq etip sayladı. 4. Kórgenlerimizdi dáptergerge jazıp júriwdi tapsırdı. 5. Keyingi sabaqta jazğanlarımızdı soradı. 6. Alğan tásirlerimizdi ayttıq.

257-shinig'w. Berilgen sózlerdi jay hám tartımlı túrde birlik hám kóplik sanlarda sepleń.

Sabaqlıq, awılım, cexı, elektron pochtań, gúl.

258-shinig'w. Kóshirip jazırń. Seplik hám tartım jalğawlı atlıq sózlerdi tabırń. Qanday jalğaw ekenin túsindirıń.

—Awa, qızım, shıpakermen. Qay jeriń awıradı? Qáne, bermanıraq kelip, mına gúrsige otır!

—Meniń hesh jerim awırmaydı, ağa! Jańaraqta mına «Gúmis»imniń ayağın iyt tislep, sonı ákeldim!—dedi Ziynep bawırına qısıp, ústin oramal menen jawıp kelgen qoyanın kórsetip. (A.B.)

Tapsırma. Úyińizde «**Hákke qayda?**» yamasa «**Túlki-shek**» qosıgın jazırń. Ondağı seplik jalğawlı sózlerdiń astın sızıń.

§63. Atlıq sózlerdiń sintaksislik xızmeti **Atlıqtıń gápte bas aǵza xızmetinde keliwi**

259-shinig'w. Oqırń. Atlıqlardı tabırń hám qanday gáp aǵzasında kelgenin anıqlań.

2008-jılı 17—20-may kúnleri paytaxtımız Nókiste «Náwqıran áwlad—2008» sport oyunları bolıp ótti. Paytaxt xalqı, náwqıran jaslar bul kúnlerdi úlken

kóterińki ruwxta ótkizdi. Bul oyınlarda sporttıń 12 túrinen jarıslar boldı. Respublikamızdıń jas sportshıları komandalıq esapta birinshi orındı iyeledi. Olar «Náwqıran áwlad —2008» sport oyınlarınıń chempionı dep tabılıp, altın medaldı jeńip aldı. Sportshılarımızdıń bul jeńisi hámmemizge sheksiz quwanış baǵısladı.

Keleshekte men de sportshı bolıp, elimdi dúnyanıń tanıwına óz úlesimdi qosaman.

Atlıq sózler *kim?*, *ne?* sorawlarına juwap berip, gáptiń basında hám ortasında kelse baslawısh, al gáp aqırında kelse bayanlawısh xızmetinde qollanıladi. Mısalı: Ernazar (*kim?*)—bilgir oqıwshı. Barlıq sabaqlardan bes bahasın alǵan Qoblan (*kim?*) ustazınıń alǵısın aldı.

Atlıq sózler baslawısh xızmetinde kelgende is-hárekettiń iyesin bildiredi. Eger gáptiń keyninde atawısh sóz shaqaplarınıń biri sıpatında bayanlawısh xızmetinde kelse, atlıq sózlerdiń aldına sızıqsha qoyıladı. Mısalı: Mádeniyat aynası—til (*ne?*). İnsanniń asqar tawı—ata-anası (*kim?*).

260-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıp jazıń. Atlıqtıń qaysı gáp aǵzası xızmetinde kelgenin anıqlań.

1. ... maydanshaǵa tústi. (A.B) 2. ... artına jalt qaradı. (Q.A.) 3. Ámiwdárya menen ... altın baylıǵı menen atı shıǵıp kiyatır. (K.S.) 4. Densawlıq—tereń ... (naqıl). 5. Dúnyada eń kúshli—

Kerekli sózler: ilim, Aral teńizi, baylıq, Biybixan, samolyot.

261-shinóiw. Gáplerdi kóshirip jazırń. Baslawıshtırń astın bir, bayanlawıshtırń astın eki sızırń hám sorawların qoyırń.

1. Murat besinshi klasta oqıydı. Ol — oqıwshı. Jıynalıs kúni sıylıqqa kitap berildi. Qarındası úshinshi klasta. Olar birge sabaq tayarlaydı, qosıq aytadı. Ákesi muǵallım, al anası shıpaker. Murat klasındaǵı eń bilgir hám belsendi oqıwshılardıń biri. Ol ziyrekligi menen hár oqıw jılınıń aqırında mektep basshıları tárepinen «Maqtaw jarlıǵı»na miyasar bolıp júredi.

2. Qublası Xalqabad, arqası Taxta,
Ekkeni aq altın, tergeni paxta,
Watan qay iske shaqırǵan waqta,
Bárhama buwıwlı beli Shımbaydırń. (I.Yu.)

§64. Atlıqtırń gápte ekinshi dárejeli aǵza xızmetinde keliwi

262-shinóiw. Qosıqtı tásirli etip oqırń. Atlıqlardı tawıp, qaysı gáp aǵzaları xızmetinde kelgenin túsindirirń.

QOBÍZ

Jańla qobız—ásirlerdiń gúwası,
Qaraqalpaq sazlarınıń saǵası,
Qaytqan ǵazday ǵańqıladaǵan únińe,
Shadlıq quyǵan jańa zaman dúnyası.

Mángi baxıt ornap tuwǵan elinde,
Taza lapız aldı seniń úniń de,
Shadlıq jırın tolǵap Qıyas, Qurbanbay,
Jańa turmıs saxnasında kórindi.
(I. Yu.)

Atliq sózler kimdi?, neni?, kimge?, nege?, kimnen?, neden?, kimde?, nede? sorawlarına juwap berse, toliqlawish xizmetin atqaradi. Mısali: *Mağan Tumaristen (kimnen?) xat keldi.*

Atliq sózler gáptiń bir aǵzasın anıqlap, anıqlawish xizmetin atqaradi. Ol ózi anıqlaytuǵın aǵzanıń aldında turadi: *Apamniń (kimniń?) súwreti iliwli tur. Aq quwdıń palapanı júdá sulıw.*

Bul mısallarda aq quwdıń apamniń sózleri neniń?, kimniń? degen sorawlarǵa juwap berip, gáplerde anıqlawish xizmetinde qollanılıp tur.

Atliq sózler qayda?, qaydan?, qay jerde? degen sorawlarına juwap berip, pısıqlawish xizmetin atqaradi. Mısali: *Olar atızda (qayda?) isleydi. Aǵam awıldan (qaydan?) keldi.*

Bul gáplerde atızda, awıldan atliq sózleri gápte is-hárekettiń ornın ańlatıp, pısıqlawish xizmetin atqaradi.

263-shınıǵıw. Tómenдеgi tapsırmalardı orınlań:

1. Mektebińızдеgi sport dóğeregi haqqında tekst dúziń.
2. Sporttıń qanday túrleri bar ekenligin jazıń.
3. «Milliy oynılar» temasında gúrriń jazıń.
4. Siz qızıǵatuǵın sport túri haqqında jazıń.

264-shınıǵıw. Kestede berilgen sózlerdi ornı-ornına durıs qoyıp jazsańız, naqıl-maqallar payda boladı.

Dos	gáp	baxitsiz	qoyma
Atalar	baylıǵı	ot	basadı
Jamannan	kelse	deniniń	jantas
Teńi	shaqınan	zıyankes	tilinen
Watansız	qash	tegin	emes
Búgingi	adam	erteńge	búlbúl
Kóp	buzaw	aqıldıń	kózi
Jarlınıń	dosqa	jaqsıǵa	sawlıǵı
Oynaqlaǵan	sózi	adam	ber
Mal	isti	qulaqqa	jaqpas

ATLIQTÍ TÁKIRARLAW

265-shinigıw. Tekstti oqırń. Atlıq sózlerdi tabırń. Qalay qollanılǵanın túsindirirń.

Eki tarmaqtı baylanıstırıw menen úlken tarmaqlar payda boladı. Onı internet dep ataymız. Internet sózi inglís tilinen alınǵan. Tar mánide bul sóz eki yamasa onnan da kóp óz ara baylanısqa tarmaqlardan ibarat tarmaqtı ańlatadı.

Házirgi waqıtta dúnya júzinde mıńlaǵan úlken hám kishi tarmaqlar bar. Olardıń kópshiligi bir-biri menen bir tarmaqqa tutastırılǵan.

Internet arqalı heshqanday mashqalasız dúnya boylap jaǵımlı sayaxatqa shıǵamız, basqa mámleketlerdegi doslarımız penen pikir alısamız, dúnya jańalıqlarınan xabardar bolamız hám taǵı basqa múmkinshilikler bar.

Internettiń qolaylı tárepleriniń biri biz elektron pochtadan paydalana alamız. Ol arqalı xat jiberiw pocha arqalı xat jibergennen arzan hám tez ámelge asırıladı.

266-shinigıw. Kóshirip jazırń. Atlıqlardı tawıp, onı tallaw tártibine qaray tallań.

Polat demalista Nókiske dayısınıń úyine qıdırıp bardı. Dayısı gúres boyınsha sport ustası. Polattı ózi menen birge sport kompleksine alıp bardı. Ol jerde hár túrli sport túrleri menen shugıllanıp atırǵan balalardı kórip júdá qızıqtı. Dayısınıń alǵan medalların taǵıp kórdi hám oǵan háwes etti. Usı saparınan keyin Polattıń sportqa degen qızıǵıwshılıǵı oyanıp, awılına kelip, sport dógeresine aǵza boldı. Keleshekte chempion bolmaqshi.

ATLÍQ SÓZ SHAQABÍN TALLAW TÁRTIBI

1. Atlıq sózdi tabıń.
2. Onıń qalay jasalǵanın anıqlań.
3. Dáslepki túri (ataw sepligi, birlik san).
4. Leksika-grammatikalıq jaqtan túrin anıqlań (menshikli hám ǵalabalıq atlıq).
5. Betleniwi.
6. Sanda qollanılıwı.
7. Tartımlanıwı.
8. Seplenıwi.
9. Gápтеgi xızmeti.

KELBETLIK

§65. Kelbetliktiń mánisi hám belgileri

267-shıńǵıw. Oqır. **Qanday?**, **qaysı?** sorawlarına juwap beretuǵın sózlerdi tabıń.

1. Pirnazar aǵanıń júreginde quwanışlı sezim payda boldı.
2. Birden Gúljamaldıń júzi qızarıp, qara kózleri shoqtay janıp ketti. (A.B.)
3. Uzun boylı,

sımbatlı, er júrek hám ğayratlı jigit tez arada biziń bólimshedeǵı eń jaqsı barlawshı boldı. (M.D.)

Zattıń sının, sıpatın, qásiyetin, kólemin, túr-túsin bildiretuǵın sózler *kelbetlik* dep ataladı. Olar *qanday?*, *qaysı?* degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: *gózzal* qız, *qara boyaw*—*zattıń túr-túsin*; *góne* kiyim, *qattı aǵash*—*zattıń sapasın*; *úlken* júk, *awır* is, *jeńil* zat—*zattıń mólsherin* bildiredi.

Kelbetlik sózler kópshilik jaǵdaylarda ózi anıqlaytuǵın sózdiń aldında keledi. Mısalı: *sulıw* jay, *qızıl* kóylek, *qattı* temir, *úlken* jol.

Tapsırma. Qosıqtı tásirli etip oqırń. Kelbetliklerdiń qollanıwına diqqat awdarıń.

BEGLIGIÑDI BUZBA SEN

Bar bilgeni awzında, Kewili **keń maydanday**,
Sawdıraq qaraqalpaǵım. Tamǵa **juldız jayǵanday**,
 Jan sáwlesi kózinde, Pisip turǵan **naymanday**,
Jawdıraq qaraqalpaǵım. **Gewdirek** qaraqalpaǵım.
 (I.Yu.)

268-shınıǵıw. Keste sızırń. Túbir kelbetliklerdi bólek, dórendi kelbetliklerdi bólek jazırń. Dórendi kelbetliklerdiń qanday sóz shaqabınan jasalǵanın anıqlarń.

Báhárgi, jasıl, umıtshaq, biyik, qımbat, awıllas, jerles, qısqı, bilgish, jeńil, jas, iri, ólpeń, bilimsiz, taza, ókpeshil, epli, taqıwa, kewilshek, sarı, tapaltas, baqıl, ushqır, tolıq, qısqa.

269-shınıǵıw. Kóp noqattırń ornına kelbetlik sózlerdi qoyıp kóshirip jazırń. Zattırń qanday belgilerin bildirip turǵanlıǵın aytıp berirń.

1. Aspanda ... bult joq. 2. Bizler ... mekteptiń aldındaǵı maydanshaǵa jıynaldıq. 3. Azat ... kitaplar oqıydı. 4. Bizler ... toǵaydıń ishinen júrip kiyatırmız. 5. Baǵda ... gúller ashılıp tur.

Kerekli sózler: aq, sarı, qızıl, qızıqlı, qalıń, asıqtay.

Tapsırma. Berilgen kelbetlik sózler menen gáp qurap jazıń. Qaysı sózdi anıqlap hám qaysı orında turǵanın aytıń.

Kók, jaz, úlken, qońır, keń, ashshı, awır, biyik.

§66. Kelbetliktiń jasalıwı

270-shınıǵıw. Oqırń. Qara hárip penen jazılǵan kelbetlik sózlerdi tabırń. Olardıń qalay jasalǵanın túsindirip berıń.

1. Men — nart shıbıq, siz — **baǵmansız** muǵalim. (G.D.) 2. **Ótkir** pıshaq qıńǵa qas, **ótirik** sóz janǵa qas. (naqıl.) 3. Kún rayı **kewilsiz**, dımqıl, jer batpaq hám duman edi. (N.G.) 4. Biziń awılда padada júrgen kútá **súzewik** buǵa bar edi. (Á.Sh.)

Kelbetlik 2 túrli usıl menen jasaladı:

1. Sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıw usılı. Bul usılda kelbetlik jasawshı qosımtalar arqalı jańa mánidegi **dórendi kelbetlik** jasaladı: *aqıl-lı, bil-gir, oy-sız, talap-shań, shala-ǵay.*

2. Sóz qosılıw usılı. Bul usıl arqalı **qospa kelbetlik** jasaladı: *qara qoyıw qaslı, aq reńli, aq-qara, uzın boylı, túrli-túrli.*

Atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, ráwish—hámmesi juwmaqlastırılıp til biliminde atawısh sózler dep ataladı.

Kelbetliktiń jasalıwı

Dórendi kelbetlik		Qospa kelbetlik			
túbir	dórendi	birikken	dizbekli	jup	
sulıw gózzal sarı aq batır tayna- pır	aqıl-lı ep-shil sóz- sheń qorq- aq diywal-ı toń-ǵaq	ashkóz jelókpe esersoq kózashıq janashır qaqbas	aq kewil biyday reńli er júrek sarı ala toq reńli ala shubar	aq-qara uzınlı- kelteli ǵarrı-jas jeke- siyrek úlken- kishi saw- salamat	úlken- úlken beles- beles sulıw- sulıw keń-keń jańadan- jańa uzın-uzın

271-shınıǵıw. Berilgen dórendi hám qospa kelbetlik sózlerge gáp qurań.

Sulıwshıq, ádetli, biymáni, juwırǵış, uzın boylı, xosh hawazlı, uzınlı-kelteli, qumay kózli, er júrek, jipek minezli, qoy kózli, biyday reńli.

272-shınıǵıw. Kelbetliklerdi terip jazırń. Onırń qanday usılda jasalǵanına itibar berirń.

1. Sebebi, bul ǵarırınıń ózi ásker jigittiń ákesi, isenimli adam ekenligin Sultan sırttan biletuǵın edi.
2. Mektepten bir kilometrdey qashıqlaǵannan keyin, joldırń eki boyında qalıń toǵaylıq baslanıp ketedi.
3. Sárbinaz júdá aqıllı qız. 4. Kóptiń arasınan saqallı birew ornınan turdı. 5. Sapar jawırınılı, duǵıjımlaw bala.

273-shınıǵıw. Oqırń. Kelbetlik sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajiratiń.

1. Jumagúl qaltasına qolın suǵıp, qońır shúberekke túyılgen túyinshigin kempirine usındı. (*T.Q.*) 2. Aǵa, jaraqılı on adam kiyatır, atamannıń atılıları usaydı. 3. Qamıs qulaq, sulıw jal, kelte quyrıq, buwra san, qızıl, kók jorǵa janıwar bir tuwǵan jılqı edi. (*M.D.*) 4. Kim de-kim miynetten ayrılса, kózsiz adam.

§67. Kelbetlik jasawshı qosımtalar arqalı jasalıwı

274-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Kelbetlik sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıń. Túbirleriniń qanday sóz shaqabı ekenligin aytıp berıń.

1. Bizler terekli awıldır tusına keldik. 2. Átirapta patas zatlar kórinbeydi. 3. Salqın sayada dem alıw qanday jaqsı. 4. Jasil japıraqlar sıdırlap tur. 5. Haqıy-qıy bir juldız jarq etti. (*T.Q.*) 6. Mizdakxan — Xojeliniń eski ataması. 7. Órt — tilsiz jaw. 8. Ármansız adam bolmaydı. 9. Meniń burınǵı házillesh, oyınshıl minezimnen hesh belgi qalmadı. (*A.Á.*)

10. Atızlı jerde at ólmeydi,
Úyirli jerde el ólmeydi. (*naqıl.*)

Túbir sózlerge kelbetlik jasawshı qosımtalardıń jalǵanıwı arqalı jasalatuǵın kelbetliklerge dórendi kelbetlik deymiz.

Mısalı: *Baǵ* (atlıq) — *baǵlı* (kel-betlik), *til* (atlıq) — *tilsiz* (kelbetlik), *tap* (feyil) — *tapqır* (kelbetlik) hám t.b.

Kelbetlik jasawshı qosımtalar atawısh sózlerden kelbetlik jasawshı qosımtalar hám feyil sózlerden kelbetlik jasawshı qosımtalar bolıp 2 ge bólinedi.

Atawish sózlerden kelbetlik jasawshi qosımtalar

275-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Qara hárip penen jazılǵan kelbetlik sózlerdi tabırń. Onırń jasalıwına itibar berırń.

1. Bul **jaslıq** shaǵım edi. (Ó.A.) 2. **Haqıyqıy** bir juldız jarq etti. (T.Q.) 3. Keń kiyim tozbas, **keńesli** el azbas. 4. Qızǵısh qusqa kól pana, **jetim** ulǵa el pana. 5. Watan kúnnen **sulıw**, altınnan **qımbat**. 6. **Watansız** adam — **baxıtsız** búlbúl. 7. **Óli** arıslannan **tiri** tishqan artıq. 8. **Jaqsı** dos is túskende biliner. 9. **Jaman** dos jawdan artıq.

Atawish sózlerge kelbetlik jasawshi -lı, -li, -sız, -siz, -qı, -ki, -ǵı, -gi, -shaq, -shek, -shik, -shıl, -shil, -lıq, -lik, -shań, -sheń, -las, -les, -góy, -dar, -xor, -ıy, -iy, -ı, -i qosımtalarınıń qosılıwı arqalı dórendi kelbetlik jasaladı.

Mısalı: aqıl-**lı**, dáwlet-**li**, bilim-**sız**, qol-**sız**, qıs-**qı**, tús-**ki**, jaz-**ǵı**, keshe-**gi**, ashıw-**shaq**, kewil-**shek**, tómén-**shik**, oy-**shıl**, kók-**shil**, awıl-**lıq**, erkin-**lik**, boy-**shań**, sóz-**sheń**, qońsı-**las**, irge-**les**, dáme-**góy**, jara-**dar**, jala-**xor**, tariyx-**ıy**, ádeb-**iy**, túrkmen-**i** (gilem).

Sonday-aq, biy-, na-, ná- qosımtaları atlıq sózlerdiń aldına qosılıp kelbetlik jasaydı: biymezgil, naqolay, námárt.

276-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Atlıq sózlerden kelbetlik jasawshi qosımtalar arqalı jasalǵan kelbetlik sózlerdi tawıp astın sızırń. Olardıń qanday sóz shaqabınan, qalay jasalıp turǵanlıǵın aytırń.

1. Ğayrı nağısılı lipas jamılğan qalanıñ kórki misli dala gúllerindey jaynap tur. («E.Q.») 2. Qıyametlik dos uğındı, qushaqlasıp jol soraǵlap. (Ájiniyaz). 3. Qorıq-qan adamday únsız turıp qaldı. (Ó.A.) 4. Eki qabaǵı qalqırnıqı, qıytarıq kózleriniñ nurı semip, jiyek etleri qantalasqan. (K.S.). 5. Atadan ayrıldı ğulpaqlı uǵlan. (Ájiniyaz). 6. Erkinlik jol ashqan dúnya júzine. (T.J.) 7. Massagetlerde Tumaris degen aqıllı, dana bir patsha hayal bolğan eken. (arızdan.) 8. Sorawsız jan ba edi? (K.S.) 9. Dógerekte sheksız qum menen aspannan basqa hesh náirse kórinbeydi. (N.T.) 10. Biziñ aǵam oǵırı gúrriñshil. 11. Aǵash miywe pitken sayın tómenshik.

§68. Feyilden kelbetlik jasawshı qosımtalar

277-shınıǵıw. Kóp noqat ornına tómende berilgen sózlerdi qoyıp kóshirip jazıñ.

1. ... isim bar sende. 2. ... túri menen: — Tu-tırızdan alıw múmkin be? — dep soradı. (Ó.A.) 3. Eki qabaǵı qalqırnıqı, ... kózleriniñ nurı semip, jiyek etleri qantalasqan. (K.S.) 4. Biziñ apam sennen de ... , quwıp jetedi. (Ó.A.)

Kerekli sózler: Qıyıq, juwırǵısh, qıstawlı, jalınıshlı

278-shınıǵıw. Kóshirip jazıñ. **Biy-, na-, -góy, -dar, -xor** jalǵawları arqalı kelbetliklerdiñ qanday sóz shaqabınan jasalǵanlıǵın túsindirñ.

1. Biraq naqolaylıq bir jaǵday budkamdı ornınan kóshiriwge májbúrledi. (T.Q.) 2. Námálim adamlar keshqurın awılǵa kelip ketipti. 3. Ketermiz be biz biynışan. (Berdaq) 4. Náúmit bendeler kelgenin

bilmes. (*Kúnxoja*) 5. Biygúna gelle kesildi. (*Berdaq*) 6. Siziń jer ónimdar. 7. Aqılǵóy adam tabılsa oylasatuǵın gápim bar edi.

279-shınıǵıw. Berilgen sózlerge **-sız, -siz, -shıl, -shıl, -ıy, -iy, -qı, -gı, -kı, -shań, -sheń, -xor, biy-, na-, ná-** qosımtalarınıń tiyislinin jalǵap gáp qurań. Qalay jasalǵanlıǵın, mánisin túsindiriy.

Ter, sawat, suw, japıraq, ruqsat, bilim, til, tuwısqan, aǵayın, qayǵı, ásker, aqıl, xabar, jem, gúrriń, tún, ilim, siyasat, mádeniyat, oyın, ádep, qolay, gúman.

Tapsırma. Kórkem shıǵarmalardan **-lı, -lı, -lıq, -lik** qosımtaları arqalı jasalǵan kelbetlik sózlerge misallar keltiriy. Olardıń qanday sóz shaqabınan jasalǵanın túsindiriy.

Úlgi: ...Ámiw yańlı jaslıq jırı,
Tolqınlasa beredi. (*B.I.*)

280-shınıǵıw. Oqır. Qara hárip penen jazılǵan kelbetlik sózlerdi jazıp, túbir hám qosımtaǵa ajıratıy. Mánilerine dıqqat awdarıy.

1. **Baqırawıq** túyeniń barı jaqsı. (*naqıl*.) 2. Jası úlken **keshirimli** boladı. 3. Adamlar **aǵın** suwdı kórip, quwanısıp qaldı. 4. Muǵallimimiz búgin kewili **kóterińki** klasqa kirip keldi. 5. Aq boz at, aq boz at, **shapqır** aq boz at. (*xalıq qosıǵı*.) 6. Qaraqalpaq tilinde pát— **jıljımalı**. 8. Jawınnan keyin jer **tayǵaq** boldı.

Feyil sózlerge -malı, -meli, -palı, -peli, -balı, -beli -ındı, -ındı, -ndı, -ndı, -ǵısh, -gısh, -qısh, -kish, -ǵır, -gir, -qır, -kir, -qaq, -kek, -ǵaq, -gek, -aq, -ıq, -ik, -k,

-ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be, -awiq, -ewik qosimtlariniñ jalğanıwı arqalı dórendi kelbetlik jasaladı.

Mısalı: *awıs-palı, serp-peli, keshir-meli, sez-gish, ayt-qısh, juwir-ğışh, bil-gir, al-ğır, kes-kir, tay-ğaq, qorq-aq, úrk-ek, kes-ik, jar-ıq, búr-me (kóylek), tók-pe, jilit-pa (awqat), jıla-wıq, súz-ewik.*

281-shınıǵıw. Berilgen feyil sózlerge kelbetlik jasawshı qosimtalardı jalǵap, dórendi kelbetlik jasap kóshirip jazıń.

Ayt, ter, kór, sez, bil, ush, tasla, or, ót, al, kes.

282-shınıǵıw. **-malı, -meli, -palı, -peli, -balı, -beli, -ma, -me, -aq, -awıq, -ewik** qosimtların berilgen feyil sózlerge jalǵap gáp qurań. Mánilerin túsindirıń.

Aw, tók, qura, ból, qorq, qash, jıla, súz, shaqır, tisle, baqır, awıs, aylan.

283-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Berilgen naqıl-maqallardan kelbetlik sózlerdi tabıń. Olardıń qaysı sóz shaqabınan jasalǵanın túsindirıń.

1. Bıdım-bıdım bol, miyzamkesh bol. 2. Alǵıs alǵan arımas, biysabır bende jarımas. 3. Mineziń jatıq bolsa, ishkeniń qatıq boladı. 4. Jamannıń jaǵası jırtıq, onıń da bir qılıǵı artıq. 5. Kókiregi buzıqtır isı de buzıq. 6. Aqıllı adam azbaydı, jaǵalı kiyim tozbaydı. 7. Iygilikli istiń keshi joq. 8. Esi joq esirme boladı.

Tapsırma. Ózlerińiz yadtan yamasa kórkem shıǵarmalardan, naqıl-maqallardan feyil sózlerden kelbetlik jasawshı qosimtalardıń hárbirine bir gápten tawıp jazıń. Mánisin túsindirıń.

§69. Kelbetlikniń sóz qosılıw usılı arqalı jasalıwı

Qospa kelbetlik hám olardıń jazılıwı

284-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Kelbetlik sózlerdi tabıń. Olardıń ishinen qospa kelbetliklerdi tabıń.

1. Báhárdiń salqın samalı esip tur. 2. Aqlıǵı júdá tuyana. 3. Oqıwshılar sulıw, shıraylı tábiyatqa súysine qaraydı. 4. Qızıl, jasıl gúllerdiń arasında gúbelekler ushıp júr. 5. Átirap jap-jasıl lipasqa bólingen. 6. Júzimgúl sulıw simbatlı, jipek minezli, ashıq júzli qız boldı.

Eki yamasa birneshe sózlerden quralıp, bir máni ańlatatuǵın kelbetlikler *qospa kelbetlikler* dep ataladı. Mısalı: *qara qońır, ala shubar, aq quba.*

285-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan kelbetliklerdiń qalay jasalǵanın anıqlań.

1. Ayaǵında qıysıq taban, qonışlı **jiltırawıq** etigi bar. (Ó.A.) 2. Jumagúl **sulıw, aqıllı, qara torı, uzın boylı** qız edi. (A.B.) 3. **Baxıtlı, miyrim-shápáátli** perzentleriń kóp bolǵay. (S.S.) 4. **Esersoq** bolmay er bolmas. (*naqıl.*)

Qospa kelbetlik* bir yamasa hár qıylı sóz shaqabınıń dizbeklesiwinen jasalıp, sındı, sapanı bildiredi. Qospa kelbetlik jasalıwına qaray 4 ke bólinedi: 1) *birikken kelbetlik*: *jelókpe, piltaban, jelpárrik*; 2) *dizbekli kelbetlik*: *ala kóylekli, qara kózli, qara torı, biyday

*reʼhli, sarı ala; 3) **jup kelbetlik**: jaqsı-jaman, úlken-kishi, beles-beles, tuppa-tuwı, qızıq-qızıq, bala-shaǵalı.*

286-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan kelbetliklerdi kóshirip jazıń. Qalay jasalǵanlıǵına hám olardıń jazılıwına diqqat awdarıń.

1. Shaxsánem saldamlı, **awır minezli**, ádepli qız. 2. **Qara atlı, tolıq deneli** bir kisi shawıp shıqtı. (K.A.) 3. **Uzun boylı, at jaqlı** bir qız jetip keldi. 4. **Sarı sinlı, uzun boylı** kelinshék bop-boz bolıp ketti. 5. **Mayda-mayda** kók sharbı bultlar shoǵırlasıp tur.

287-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli kelbetliklerdi qoyıp kóshirip jazıń. Arasınan qospa kelbetlikti tabıń.

1. Taqannıń ... bılǵawı bar. 2. Kóz—..., qol—...
. 3. ... ómir—qara kómir. 4. Miynettiń jolı ..., nanı ...
... 5. ... qonaq úy iyesine mirát etedi. 6. ... dos ayırılmas. (*naqıl.*)

Tiyisli sózler: qorqaq, miynetsiz, qattı, aqlsız, túrli-túrli, tatlı, batır, esaplı.

§70. Birikken qospa kelbetlik

288-shınıǵıw. Oqırń. Qara hárip penen berilgen birikken kelbetliklerdiń jasalıwı hám jazılıwına itibar berıń.

1. **Qálemqas qarakóz**, qáwmeti raǵna (*Ájiniyaz*).
2. Qudaydan bermese, ákesindey **piltaban** diyqan boladıdaǵı. (*T.Q.*) 3. Sonıń ushın da, geypara **jel-ókpe, jelpárrik** adamlar pátlenip baratırsa, dos-yaranları: «Sen quynlandıń ba?» — deydi. (*T.Q.*)
4. Ol ǵarrı bir **kózashıq** adam eken. (*A.B.*)

5. Sumliq jaylap suwmañlağan **sırğıya**,
Salıp joldı baslap meni bir qıya. (I.Yu)

Eki sózden birigip, bir máni añlatıp ketken kelbetlik *birikken kelbetlikler* delinedi. Mısalı: *áwmeser* (awma+eser), *esersoq* (eser+soq), *jel-ókpe* (jel+ókpe), *piltaban* (pil+taban), *jelpárrik* (jel+párrik), *ashkóz* (ash+kóz), *jalañayaq* (jalañ+ ayaq), *sırğıya* (sur+qıyal), *shaymiy* (shayqal-ğan+miy), *qatıqulaq* (qattı+qulaq), *qálemqas* (qá-lem+qas), *qosjaqpas* (qosh+jaqpas), *gúdibuzar* (gú-di+buzatuğın), *janashır* (janı+ashıytuğın) hám t.b.

Birikken qospa kelbetlik jazıwda birigip jazıladı.

289-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birikken qospa kelbetliklerdi tabıń. Qalay jazılıwına itibar berıń.

1. Dawıtbay Qayıpov — qaraqalpaqtıń xoshhawaz búlbúli. 2. Keregeniń basında ildiriwli alamoynaq duwtardı aldı. («Ámiwdárya»). 3. Balam oqıwǵa júda ıqlaslı, qatıqulaq, esitkenin jazdırmaydı. (X.S.)

4. Toy bolsa bay balası qamqa kiyer,
Qarama ashkóz neme kóziń tiyer. (Ájiniyaz)

290-shınıǵıw. Berilgen sózlerden qollanıp gáp qurań.

Janashır, qosjaqpas, gúdibuzar, kózashıq, ta-maqsaw.

§71. Dizbekli qospa kelbetlik

291-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Dizbekli qospa kelbetliklerdiń jasalıwı hám jazılıwına itibar berıń.

1. Niq tartip aq boz úydiń úzik bawın... (I.Yu.) 2. Niyeti dúziw, haq kókirek bolsa da, kóterip soqpay ádetleri de bar. 3. Bala júdá shaqqan, til alǵış. 4. Ústirt qusaǵan oǵada keń kólemli jaylawlardan elimizdiń tawsılmas baylıǵı sıpatında paydalanamız. 5. Ol at jaqlı, uzın boylı adam edi. 6. Tırısqaq arıq, kúygen talday qara jigit hámmeniń aldına shıqtı.

Eki yamasa úsh sózdiń dizbeginen jasalıp, bir máni ańlatatuǵın kelbetlik dizbekli qospa kelbetlik delinedi. Jazıwda olardıń hárbir sózi bólek jazıladı. Mısalı: sarı ala, gúreń kók, qara ala, ay júzli, ala shubar, qara qoqshıl.

Dizbekli qospa kelbetlikler tómendegi sóz dizbeklerinen jasaladı:

1) Eki kelbetlik sózdiń dizbeklesiwinen:
qara ala, gúreń qızıl, ala qasqa, qara torı, aq quba, torı ala.

2) Kelbetlik hám atlıq sózdiń dizbeklesiwinen: *haq kewil, aq shash.*

3) Atlıq hám kelbetliktiń dizbeklesiwinen:
teri tonlı, biyday reńli.

4) Atlıq sózlerdiń dizbeklesip keliwinen:
arıslan júrek, qoyan júrek, tas bawır, piste murın t.b.;

5) Sanlıq, ráwish sózlerdiń dórendi kelbetlikler menen dizbeklesip keliwinen:
bes balalı, tórt tuyaqlı, kóp aǵzalı, úsh aynalı t.b.

292-shınıǵıw. Gáplerdi koshirip jazıń. Dizbekli qospa kelbetliklerdiń astın sızıń. Qanday sóz shaqaplarınıń dizbeklesiwinen jasalǵanlıǵın aytıp berıń.

1. Aspan da baġanaġiday qara kógis emes, aqshil kógis dónip ketipti. (*U.P.*) 2. Áynektiń oń tárepindegi diywalġa uzın aqshıl sáwle túsip tur. 3. Kókjaldıń reńi surġılt qum túsles bolıp, basınıń denesine qaraġanda úlkenligi onı aybatlandırıp kórsetedi. (*Ó.Ó.*)

293-shınıġıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıń.

.... murın, qabaq,
.... qushaqlı, tamaq,
.... tisli, túsli,
Dańqı túsken jáhánge. («*Qırq qız*»)

Kerekli sózler: badam, keń, piste, aq, hinji, peri.

Tapsırma. Berilgen sózlerge gáp qurap jazıń. Dizbekli qospa kelbetliklerdiń qalay jasalıp hám jazılıp turġanın túsindirıń.

Ala kók, gúreń qasqa, qırmızı qızıl, haq kewil, er júrek, shala jansar, aq saqallı.

§72. Jup kelbetlik

294-shınıġıw. Oqıń. Kelbetliklerdiń qalay jasalġanın túsindirıń.

1. Shınar—xalqımız túsiniginde ullılıq, miyrimlilik, qaharmanlıq tımsalı. El gezgen sayaxatshı da, turmıstan tarıqqan ġárip te, sırlas-muńlas doslar da shınar túbinde tınıġadı. (*S.P.*) 2. Onıń reńi qızġıshlaw qońır boladı. Japıraqları surlaw jasıl, tómengi beti kókshil aq túste boladı. Gúlleri sırttan aq kógis, ishten qızġılt sarı reńde, jaġımlı, xosh iyisli bolıp keledi.

3. Shad bolip dáwran súriwge,
Payanlı dúnya kóriwge,
Qatar-qurbı menen júriwge,
Ájiniyazğa zaman kerek. (Ájiniyaz)

Sózlerdiń juplasıp hám tákirarlanıp keliwinen jasalğan kelbetlikler *jup kelbetlik* delinedi. Mısalı: *Oyli-shuqırlı, mayda-shúyde, qatar-qurbı, ğarri-jas, uzunlı-kelteli, ashshı-dushshı.*

Jup kelbetliktiń arasına defis (-) qoyılıp jazıladı.

Jup kelbetlikler tómendegi jollar menen jasaladı:

1. Eki kelbetlik sózdiń juplasıp keliwinen jasaladı: *tawlı-taslı, saw-salamat.*

2. Mánileri bir-birine jaqın kelbetlikler juplasıp keledi: *sulıw-shıraylı, salaq-shalaǵay* hám t.b.

3. Mánileri bir-birine qarama-qarsı kelbetlikler juplasadı: *uzın-qısqa, úlken-kishi, oyli-bálentli.*

295-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Jup kelbetliklerdiń qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıp berıń.

1. Ketkenler kóp keshikpey saw-salamat elge aralastı. 2. Bizlerdiń aramızda jekke-siyrek adamlar — urıs qatnasıwshıları. 3. Jası úlkenler mayda-shúyde sózlerge qulaq salmaydı. 4. Baǵ-baǵshalı háremler jarasıp tur.

296-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Olardıń jasalıwın hám jazılıwın túsindirıń.

Oyli-bálentli, tawlı-taslı, shadı-qurram, uzınlı-qısqalı, baǵ-háremli.

Tapsırma. Jup kelbetliktiń jasalıw usılınıń hárbiri boyınsha mısallar tawıp, gáp ishinde keltiriń.

Jup kelbetlikler biri ekinshisin qaytalap kelip, zattıń sının, túr-túsin bildiredi.

Birdey kelbetlik sózlerdiń tákirarlanıp keliwinen jup kelbetlik jasaladı. Mısalı: álwan-álwan, sulıw-sulıw, beles-beles t.b. Bunday kelbetlikler kóbirek kórkem shıǵarmalarda ushırasadı:

**Qulan kiyikleri sekirip oynaǵan,
Qıya-qıya shóller qaraqalpaqta.**

(Ayapbergen).

297-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jup kelbetlik sózlerdiń astın sızıp, olardıń qalay jasalǵanın túsendiriń.

1. Awılımızdıń kórkine kórik qosıp, jańadan-jańa jaylar boy tikledi. 2. Aq saray imaratınıń aldında sulıw-sulıw gúller ashılıp tur. 3. Qalamızdıń keń-keń kósheleriniń boyına úlken-úlken arsha aǵashları egilgen. 4. Sportta da túrli-túrli usıl bar.

Hámmesi de el mápine qosılar. (X.S)

Tapsırma. A. Muwsaevtiń «**Táriyip**» qosıǵın tabıń. Onıń mazmunın aytıp beriń. Tómendegi sorawlar boyınsha tapsırmalardı orınlań.

1. A. Muwsaevtiń «Táriyip» qosıǵındaǵı jup kelbetliklerdiń qullanılıwına itibar beriń.

2. Qosıqtaǵı jup kelbetliklerdiń jasalıw ózgesheliklerin anıqlań.

2. Qosıqtı yadlap alıń. Mazmunı haqqında gúrriń jazıń.

§73. Kelbetliktiń atlıq ornına qollanıwı (zatlasıwı)

298-shınıǵıw. Oqır. Kelbetliklerdi tabır. Mánilerin anıqlar.

1. Nawqas qalay eken? — dep soradı Saburov Ulmekennen. (T.J.) 2. Jamannan qash, jaqsıǵa jantas. 3. Baqıldıń baǵı kógermes, kógerse de miy-we bermes. 4. Jamannan jartı qasıq. 5. Jamannıń sózi—ashshi.

Kelbetlikler belgili bir zattıń ataması xızmetinde de jumsaladı. Bunday jaǵdayda qollanıwǵa tiyisli atlıq sóz túsirilip ayıladı da, kelbetlik túsip qalǵan atlıq sózdiń xızmetine ótedi, yaǵnıy eki túrli xızmetti — birewi óziniń tiykarǵı xızmetin, ekinshisi atlıqqa tiyisli zatlıq xızmetti atqaradı. Mısalı: *Jaqsı isi menen jaqsı. Jalqawǵa is buyırsań, ózińe aqıl úyretedi. Soqırdıń tilegeni eki kózi.*

Keltirilgen mısallardaǵı kelbetlik sózlerdiń orınlarına olar ańlatatuǵın mánige baylanıslı sózlerdi qoyǵanda: *jaqsı (kim?) — adam, soqırdıń (kimniń?) — adamnıń, jaqsınıń (kimniń?) — adamnıń, jaman bolsa (kim?) — adam, jalqawǵa (kimge?) adamǵa mánilerinde atlıq ornına qollanılganlıǵın kóremiz.*

Eger olar tiyisli atlıq sózler túsirilmey qatar qollanılgan jaǵdayda (*jaqsı adam, soqır adamnıń, jaqsı adamnıń, jaman adam bolsa, jalqaw adamǵa*) tiykarǵı kelbetlik xızmetin ańlatadı.

299-shinig'w. Gáplerdi kóshirip jazırń. Kelbetlik sózlerdiń mánilik xızmetin túsindirıń.

1. **Baqıldıń** bağı kógermes, kógerse de miywe bermes.
2. **Jaqsı nama** — jan azıǵı.
3. **Bilegi juwan** birdi jıǵadı, **bilimi kúshli** mırdı jıǵadı.
4. **Bilimli, ilimli** jaslarımız házir sırt ellerde oqıp atır.
5. Eń **kúshli** palwanlar bellesti. Tájiriybe **júdá jaqsı** nátiyje berdi.
6. **Jamannıń** sózi ashshı. (*naqıl.*)
7. Densawlıqta bir kún **shadlıq** jaqsıraq. (*Berdaq.*)

Seplik, tartım, kóplik jalǵawları menen atlıqlasıp kelgen kelbetlikler atlıqlasqan kelbetlikler dep ataladı. Kóbinese, adamǵa qatnaslı kelbetlikler atlıqlasadı.

Mısalı: *Aqıllıǵa (kimge?) aytqan áńgime kóp keshikpey pitedi, aqmaqqa aytqan áńgime suw túbine ketedi. Talaplıǵa (kimge?) nur jawar. Qorqaq (qorqaq—kim?) uyattı bilmes. (naqıl). Námárt (kim?) basqa, márt (kim?) basqa, otqa túsip oynayın. (A.D.)*

Atlıqlasqan kelbetlikler atlıqlarǵa qoyılatuǵın sorawlarǵa juwap beredi. Olar atlıqlar sıyaqlı gáptiń bas hám ekinshi dárejeli aǵzalarınıń xızmetin atqaradı.
Mısalı: *1. Sabır túbi sarı altın, sabırlı (kim? — baslawish) jeter muratqa.*

300-shinig'w. Kóshirip jazırń. Atlıqlasqan kelbetliklerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıń. Ústine sorawın qoyıp, qaysı gáp aǵzası ekenligin aytıp berıń.

1. Aqıllı sózdi sıylaydı, aqmaq kúshti sıylaydı.
2. Kerbazdıń isi pitpeydi. (*naqıl.*)
3. Aqmaq bárha aqıllını kúydirer,
Pıshıq bolıp tırnaqların tiydirer,

Onıń ushın ókpelewge orın joq,
Jaqsıǵa da, jamanǵa da iyt úrer. (T.J.)

301-shınıǵıw. Tómente berilgen sózlerge gáp qurap jazıń. Kelbetliklerdiń atlıqlasıwın túsindirıń. Qaysı gáp aǵzası xızmetinde qollanılıp turǵanlıǵın anıqlań.

Úlkenler, kishige, jumsaqtı, batırǵa, gózzaldıń, jaqsıǵa, jamannan, qıysıqqa, keshegiler.

§74. Sinonim kelbetlik

302-shınıǵıw. Oqırń. Mánisi bir-birine jaqın kelbetliklerdi tabıń.

1. Olar úlken shabaqlardı, bizler náhán sazanlardı bólek shıǵardıq. 2. Oqıwshılar biyik jaylardıń, záwlim qurılıslardıń qasınan ótti. 3. Anwar jaqsı oqıwshı, úlgili shólkemlestiriwshi. 4. Gúlsánem shıraylı oramalı tartıp, sulıw kóylegin kiyip shıqtı.

303-shınıǵıw. Qawıstırń ishindegi kelbetlik sózlerden tiyislini qoyıp kóshirip jazıń.

1. Kanalǵa (úlken, náhán, gidiman) kópir salındı.
2. (Ziyrek, shaqqan) oqıwshılar dógereklerge tartıldı.
3. Onı hámme (batır, kúshli, ǵayratlı) jigit dep ataydı. 4. Qalamızda (jańa, taza) jaylar salınıp atır.

Kópshilik kelbetlik sózler mánilik jaqtan bir-birine jaqın bolıp keledi, lekin olardıń biri ekinshisinen qanday da ózgesheligi menen parıq qıladı. Mısalı: kúshli, mıqlı, qarıwlı, ǵayratlı degen kelbetlik sózler mánilik jaqtan bir-birine jaqın, biraq sóylewde biriniń ornına ekinshisi barlıq waqıtta qollanıla

bermeydi. *Kúshli jigit, mıqlı jigit, qarwlı jigit, ğayratlı jigit* **degen sóz dizbeklerinde olar jigit sózi menen baylanıadı, al xojalıq sózi menen biri baylanıssa, ekinshisi qansha mániles bolǵanı menen anıqlawshı kelbetlik sóz retinde qollanıla almaydı: kúshli xojalıq (qarwlı xojalıq, ğayratlı xojalıq emes).** **Sonlıqtan, olardı da orınlı qollana biliw gerek.**

Sırtqı forması hár túrli, biraq mánisi bir-birine jaqın kelbetliklerdi *sinonim kelbetlikler* deymiz. Mısalı: *Tártipli—ádepli, kórgenli, iybeli, ikramlı, dámli—mazalı.*

304-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń sinonimlerin tawıp jazıń. Olardı gáp ishinde keltiriń.

1. Shaqqan—... 2. Júzi—... 3. Mazalı—...

305-shınıǵıw. Berilgen atlıq sózlerge úylesimli kelbetlik sózlerdi tańlap gáp qurap jazıń.

... oqıwshı, ... dárya, ... terek, ... teńiz, ... paxta, ... gúl, ... atız, ... dawıl, ... salma, ... kitap, ... súwret.

306-shınıǵıw. Kelbetlik sózlerdiń sinonimlerin kórsetiń.

1. Bilayınsha parasatlı (...) kóringen Ağabek júdá kishi peyil (...), gúrrińshil (...), ishi-bawırıńa kirip baratırǵan, ápiwayı (...) adam eken. (A.B.) 2. Arqadan húwlegen izǵırıq (...) samal esip tur.

Tapsırma. Kórkem shıǵarmalardan sinonim kelbetliklerge misallar keltiriń. Olardıń qollanıwına itibar beriń.

§75. Antonim kelbetlik

307-shınıǵıw. Oqıń. Kelbetlik sózlerdiń antonimlerin tawıp mánisin túsindirıń.

1. Kelgen qonaqlar úlken stoldı dógereklep otır. 2. Stolda túrli awqatlar bar. 3. Búgingi kúnimiz keshegi kúnnen de kewilli. 4. Tún tastay qarańǵı. 5. Tanıǵan jerde boy sıylı, tanımaǵan jerde ton sıylı. (naqıl.)

Kelbetlik sózlerdiń kópshiligi ekinshi bir kelbetlik sózdiń mánisi menen qarama-qarsı keledi. Mısalı: *mazalı* qawın—*dámsız* qawın, *kúshli* adam—*ázzi* adam, *ashshi* suw—*dushshi* suw.

Mánileri bir-birine qarama-qarsı kelbetliklerdi *antonim kelbetlik* deymiz. Qarama-qarsı mánili kelbetlik sózler sóylewde ayılajaq oy-pikirdi kúsheytiwge sebepshi boladı. Mısalı: Kóz—*qorqaq*, qol—*batır*. *Jaqsı* adam sóz mánisin ańlaydı, *jaman* adam shiyrin jandı qıynaydı. (naqıl.)

308-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń antonimlerin tabıń. Antonimlik jubaylardıń hárbirine gáp qurap jazıń.

Juqa, qattı, tereń, siyrek, keń.

Tapsırma. Berilgen sózlerdiń ishinen antonim kelbetliklerdi terip jazıń. Olardıń ayırmashılıǵın túsindirín.

Jıllı, bilgish, keń, jaqtı, taza, sulıw, shadlı, jalqaw, qurttay, muzday, úlken, tar, genje, uzın, awır, jeńil.

Tapsırma. Kórkem shıǵarmalardan antonim kelbetliklerge mısallar tawıp jazıń. Olardıń qollanıwına itibar beriń.

§76. Kelbetliktiń dárejeleri hám olardıń jasalıwı

Kelbetlik tiykarınan, zattıń belgisin bildiredi. Gáp ishinde kelgende zattıń belgisin bildiriwi menen birge sol belginiń dárejesin de bildirip keledi. Dáreje mánisi arnawlı forma jasawshı qosımtalar arqalı ańlatıladı.

Kelbetliktiń dárejeleri 3 ke bólinedi: 1. Jay dáreje. 2. Arttırıw dárejesi. 3. Salıstırıw dárejesi.

Mısalı: Óziń *jas* qızsań. (K.Sh.) Bul *oğada úlken* quwanış boldı. (T.X.) Aspanda *aqshıl* bultlar kórinedi. Mısallardağı *jas sózi jay, oğada úlken sózi arttırıw, aqshıl sózi salıstırıw dárejeni* ańlatadı.

Kelbetliktiń jay dárejesi

309-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵırń. Kelbetlik sózlerdi tabırń. Olardıń mánilerin salıstırırń.

Anam búgin kókshil túsli kostyum kiygen. Qolındaǵı kitaplardıń túri de sarılaw bolıp kórinedi. Aydana menen Dúrdana qızıl kóylekleriniń sırtınan sulıw jeńsiz kiygen.

310-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Kelbetlik sózdiń astın sızırń. Jay dáreje kelbetliklerdiń jasalıwına itibar berirń.

Aq suńqar, aq tuyǵın biyik tawlarda,
Kók ǵarǵa, kógershin jarqabaqlarda,
Aq, sarı uyası shınar basında,
Búlbúldiń mákanı shámen baǵlarda.

(A.D)

Jay dáreje zattıń belgisin, túrin, túsin, simbatın t.b. hár qıylı sıpatların jay túrde túbir sóz halında bildiredi. Kelbetliktiń jay dárejesi zattıń anıq belgisin kórsetedi. Mısali: *úlken* jay, *aq* qaǵaz, *jaqsı* adam, *náhán* ilaqa, *kishkene* tay.

311-shınıǵıw. Oqırń. Qara hárip penen jazılǵan kelbetlik sózlerdi tawıp, olardı jay mánisi menen salıstırń.

1. Ğarrı birinshi ret jigittiń **qap-qara** tınıq kózlerin kórdi. (S.S.) 2. Ol **júdá aqıllı**, ashıq júzli, kútá házillesh, shaqqan bala edi. 3. Qaladaǵı **eń kúshli** táwiplerdiń bárin shaqırtıptı. 4. Qıs qarı menen **gózzal** máwsim. 5. Kók kóylek **sulıw** tariyxıy miyras.

312-shınıǵıw. Kelbetliklerdi gáp ishinde keltirip jazırń.

Kók, uzın, semiz, jańa, tereń, dúziw, jaqsı, sulıw.

Tapsırma. Balalarǵa arnalǵan shıǵarmalardan, naqıl-maqallardan jay dáreje kelbetlikke mısallar keltirip kóshirip jazırń. Kelbetlik sózlerdiń astın sızırń.

§77. Kelbetliktiń salıstırıw dárejesi

313-shınıǵıw. Oqırń. Kelbetliklerdi túbir hám qosımtaǵa ajratırń, olardıń mánilerin salıstırń.

1. Biraq túlkidey túrlengen Allan suwpı ala shapanın jamılıp, qolına quman uslap, qalıń sheńgeldiń tasasına kelip, bul sózlerdi tırlap úlgergen edi. (J.S.) 2. Saqalı súmpeklew, jaǵına júdá qonımlı. (T.Q.) 3. Házir onı xalıq sıylaydı, húrmetleydi, qayta mennen de sol abıraylıraq. (Ó.X.) 4. Bir kishirek posyolkaǵa kelip, avtobuslardan túse basladıq.

Zattin ápiwayı halındağı belgisin ekinshi zattin belgisine salıstırıw arqalı ańlatatuğın mánisine *kelbetliktiń salıstırıw dárejesi* delinedi.

Kelbetliktiń salıstırıw dárejesi mánilik jaqtan bir zattı ekinshi bir zatqa salıstırıw arqalı onıń belgisiniń artıq yamasa kemligin bildiredi.

314-shınıǵıw. Salıstırıw dáreje kelbetliklerin kóshirip jazıń. Olardıń qalay jasalǵanın túsindirıń.

Íǵallı, qolaylıraq, tereńirek, semizlew, qızıllaw, juwanıraq, bilgishlew, qızǵıltlaw, kókshil, sarǵılt, kógis, aqshıl, arıqlaw, semizirek, juwaslaw, jumsaqlaw.

Kelbetliktiń salıstırıw dárejesi tómendegishe jasaladı:

1) -raq, -rek, -ıraq, -irek qosımtaları túbir kelbetliklerge jalǵanadı: *úlkenirek, jaqsıraq, semizirek.*

2) -law, -lew: *aqıllılaw, juwanlaw, uzınlaw, semizlew, tereńlew, tazalaw, jaqsılaw, kóklew.*

3) -shıl, -shil, -ǵısh, -gish, -is, -ǵılt, -ǵıltım: *sarǵısh, kókshil, kógis, qaraltım.*

Reńdi bildiretuğın sózlerge -ǵısh, -ǵıltım qosımtaları jalǵanǵanda, sózdiń sońǵı buwını ózgeriske ushırap, qısqarıp jazıladı. **Mısalı:** *sarǵısh, qızǵıltım, qızǵısh, sarǵıltım.*

315-shınıǵıw. Tómendegi sózlerge gáp qurań.

Quwanışlıraq, suwıqlaw, awırlaw, qızǵısh, juwanlaw, kókshil, ashǵıltım, hásizirek.

Tapsırma. Kelbetliktiń salıstırmalı mánilerin ańlatatuǵın sózlerdi ápiwayı mánileri menen almasırnı.

1. Bizler óz orınlarımızǵa otırıp, úlkenirek gilem tóselgen oyın oynaytuǵın jerdi kózden ótkere basladıq. (N.P.) 2. Dúnyada tınımsızlaw adam ekew bolsa, birewi men. (A.X.) 3. Talap islep tap dúnyanı, sútten aqdur bilseń anı. (Berdaq)

316-shınıǵıw. Berilgen sózlerge **-raq, -rek, -iraq, -irek, -shıl, -ǵısh, -is, -ǵılt, -ǵıltım** qosımtaların qosıp sóz qurań.

Kók, uzın, semiz, jańa, tereń, dúziw, taza, góne, suwıq, qızıl, sarı, kók, jasıl, aq, sur.

§78. Kelbetliktiń arttırıw dárejesi

317-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqır. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń jasalıwı hám jazılıwına dıqqat awdarıń.

1. Ağabek **júdá kishipeyil**, gúrrińshıl, ishi-bawırıńa kirip baratırǵan ápiwayı adam edi. (A.B.)
2. Siziń paxtalarıńız sońǵı kúnleri **júdá jaqsı** rawajlanıptı. Adamlar da bıyl **kútá kewilli**. (Ó.X.)

Kelbetliktiń bul dárejesi qanday da bir zattıń sapalıq belgisiniń sol zattıń ózinde artıqmash yaki artıq ekenligin bildiredi.

Zattıń túr-túsin, kelbetin, sapanı, sındı arttırıp kórsetetuǵın kelbetlik mánisine kelbetliktiń arttırıw dárejesi delinedi.

Mısalı: Onıń kóz aldında **sup-sulıw** bolıp jaltıraǵan relsler sozılıp atır edi.

318-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Qara hárip penen jazılǵan kelbetlik sózlerdiń mánilerin ápiwayı mánisi menen salıstır.

1. Ol ana-jerdiń **oğada gózzal** tábiyatın, **sup-sulıw**, siyrek gezlesetuğın ańların birme-bir kóz aldınan ótkerdi. 2. Kún kózin **sap-sarı** atlasqa bólegendey.

319-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi ápiwayı hám arttırıw mánilerinde gáp ishinde keltirip jazıń.

Úlken, shiyrin, jaǵımlı, jıllı, sulıw, taza, biyik.

320-shınıǵıw. *Kútá, júdá, oğada, oǵırı* kúsheytiw ráwishlerin qollanıp kelbetliklerden arttırıw dárejesin jasań.

Kelbetliktiń arttırıw dárejesi tómendegi usıllar menen jasaladı:

1. Kelbetliktiń aldına kúsheytiw mánili buwınlar qosılıw arqalı jasaladı. Bul sıñıpatlı bildiriwshi sózdiń birinshi buwınıń sońǵı háribi almasıp, onıń ornına «p» dawıssız sesi qullanıladı: *ap-ańsat, tap-taza, sup-sulıw* t.b.

Kelbetliktiń mánisin jay mániden arttıradı. Jazıwda kúsheytiwshi buwın defis (-) arqalı jazıladı. Mısalı: *qıp-qızıl, sap-sarı, kók-kómbek*.

2. Kelbetliktiń aldına onıń mánisin kúsheytip arttırıwshi *kútá, oğada, eń, dım, júdá, orasan, asa, nayatıy, oǵırı* sıyaqlı sózlerdiń dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı: *kútá shıraylı, oğada sulıw, eń jaqsı, dım mazalı, orasan keń, oǵırı tar*.

Sunday-aq, kelbetliktiń tákirarlanıp keliwinen de arttırıw dáreje kelbetligi jasaladı: *úlken-úlken, keń-keń, qızıq-qızıq, jańa-jańa*.

321-shinóiw. Aldina kúsheytkish buwınlar qoyıp berilgen sózlerden kelbetliktiń arttırıw dárejesin jasań.

Jaqsı, sarı, sulıw, uzın, jıńışke, qızıl, taza, jeńil, awır, alıs, qımbat, jasıl, tereń, qısqa, semiz.

322-shinóiw. Oqırń hám kóshirip jazırń. Kelbetliktiń arttırıw dárejesiniń qalay jasalğanın túsindirip berirń.

1. Qozılardıń qap-qara kózi, jarasıp turğan salpı qulağı, shıyratılıp turğan sup-sulıw shiyrazı terisi menen tap-taza tumsıǵı Elmurattıń kóz aldınan ótti. (J.A.) 2. Hávli tım-tırıs, sharbaq jaqta bir qozınıń ara-tura mańırağan dawısı esitiledi. (A.K.) 3. Ol oǵada sharshağan edi (J.A.). 4. Námnağan ap-awır jigittiń gewdesin súyrep, kóterip keliw Nadejdaǵa ańsat bolğan joq (J.A.). 5. Sol jılı qıs orasan suwıq boldı (T.Q.).

§79. Kelbetliktiń gáptegi xızmeti Kelbetliktiń anıqlawısh bolıp keliwi

323-shinóiw. Oqırń. Kelbetlik sózlerdi tabırń hám sorawların qoyırń.

1. Oǵan Araldıń kúshli tolqınları kúsh bermey ısqıradı. 2. Áwelgi qatqan muz bosasıp, ústin qızıl suw qaplap ketti. (S.X.) 3. Er júrek adamlar bolmasa, men aytqan másláhatti orınlaw qıyın boladı. Bul júdá qáwipli hám mashaqatlı is. Bultlar patshalıǵınıń qupıya sızılmasın qolına usladı. (Ya.Á.)

324-shinóiw. Qanday?, qaysı? sorawlarınıń ornına tiyisli kelbetlik sózlerdi qoyıp kóshirip jazırń. Olardıń qanday xızmet atqarıp turǵanlıǵın túsindirirń.

1. Uzaqdan (qanday?) sulıw jaylar kórinedi. 2. Kósheniń eki boyı (qanday?) tereklik. 3. (Qaysı?) tárepinde mektep, (qaysı?) tárepinde balalar baqshası jaylasqan. 4. Analardıń (qanday?) kúlkileri esitilip tur.

Kerekli sózler: biyik, jap-jasıl, oń, sol, shadlı.

Kelbetlik zattıń belgisin ańlatadı, gápte qanday?, qaysı? degen sorawlarǵa juwap berip anıqlawısh boladı. Anıqlawısh ózi ańlatatuǵın aǵzanıń aldında keledi. Mısalı: *Apam qızıl (qanday?) kóylek satıp aldı. Qalada biyik (qanday?) jaylar bar. Men keshegi (qaysı?) tapsırmanı orınladım. Qızıl, biyik, keshegi—anıqlawısh.*

325-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Anıqlawısh xızmetinde qollanılıp turǵan kelbetlik sózlerdiń astın sızıń.

1. Azanda erte turıp salqın suwǵa juwın. 2. Taza hawada dem al. 3. Qızıq kitaplar oqı. 4. Sulıw tábiyatqa názer sal. 5. Kishi úkeńe járdem ber.

326-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi anıqlawısh xızmetinde qollanıp gáp qurań. Sorawların qoyıń.

Qızıl, biyik, jaqsı, tereń, jıllı, boz, taza, jasıl.

§80. Kelbetliktiń gápte bayanlawısh bolıp keliwi

327-shınıǵıw. Oqır. Gáplerden kelbetlik sózlerdi tabır. Bayanlawısh bolıp keliw sebebin túsindir.

1. Tún. Tastay qarańǵı. Mańlayǵa ursa belgisiz. Kún qattı suwıq. Túp degende túpirik jerge túspeydi.

2. Qalay deniń saw ma, awhal jaqsı ma? 3. Qonaq qoydan juwas. 4. Ráwshan oǵada sezgir. (J.A.)

Kelbetlik sózler gáptiń keyninde kelip, qanday?, qaysı? sorawlarına juwap berip bayanlawısh xızmetinde qollanıladı. Zattiń (baslawıshtıń) qanday ekenligin bildiredi. Mısalı: Onıń qálemi—qızıl. Aspan—ashıq. Dalańlıq—jap-jasıl. Ol—qarıwlı.

Bul gáplerde qızıl, ashıq, jap-jasıl, qarıwlı sózleri qanday? degen sorawǵa juwap berip, zattiń hár qıylı belgilerin, gápte baslawıshtıń qanday ekenligin bayanlap tur.

328-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Kelbetlik sózlerdiń astın sızıń. Qanday aǵza xızmetin atqarıp turǵanın túsindirıń.

1. Qalıń qopanı jarıp jiberip, sımbatlı iri adam shıǵa keldi. Keshki saǵım jiyekti orap alıptı. (Ó.A.)
2. Kún salqın. (M.D.) 3. Orta boyly, tolıq deneli, qır murınlı, kópti kórgen basshımız otırǵan jerinen ırǵıp turıp, Qaratawǵa jalınlı kózlerin tikti. (A.B.)

Tapsırma. Berilgen sózlerdi anıqlawısh hám bayanlawısh xızmetinde qollanıp gáp qurań. Ayırmashılıqların túsindirıń.

Ashıwlı, salqın, shıraylı, kókshil, sulıw.

Úlgi: Jaqsı adam sóz mánisin anılaydı. (Berdaq)

TÁKIRARLAW

329-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılıp turǵan kelbetliklerdiń jasalıwına itibar beriń. Mánisin, gáptegi xızmetin anıqlań.

1. Teñizdiñ sırtı ózinen de **tereñ**. (Ó.X.)
2. Jaman adamnıñ sózi **ashshi**. (*naqıl*.)
3. Dáryanıñ suwı—**bálent**.
4. Saydıñ ishi **qap-qarañgı**. (*Sh.A.*)
5. Gúlzardıñ túsi **suwıq**. (*X.S.*)
6. Kóz —**qorqaq**, qol—**batır**. (*naqıl*.)
7. Qumnıñ tómenindegi taqır jerler **sup-sur**. (*I.Yu.*)

330-shınıǵıw. Oqırñ. Dórendi kelbetliklerdi tabırñ. Olardıñ qanday sóz shaqaplarınan jasalǵanın túsindirirñ.

1. Shilleniñ dáslepki kúnleriniñ ishi edi, teñiz jiyekleri guldey kógerip, kiyinip bolǵan waqıt. **Húrmetli** miymanlarǵa arnawlı úy-jay tayarlandı. (Ó.A.)
2. Ol bas wázirden **jasırın** tapsırması barlıǵın eki ayaqlı bendege tis jarmaǵan edi.
3. Gúlziyba **tınıq** suwǵa qarap, tulımın taranıp otır edi.

4. Usı qırq qız ishinde,
Biyday reñ, qoy kózli,
Aqıllı, awır minezli,
 Júregi **attır basınday,**
Shaqqan, shaqmaq tasınday,
 Sárbinaz **sulıw** bar edi. (*«Qırq qız»*)

Tapsırma. Berilgen kelbetlik sózlerge gáp qurañ. Olardıñ jasalıwına itibar berirñ.

Shámshil, shápik, sháddes, meshkey, baqıl, duwpiyaz, námentay, górqaw.

331-shınıǵıw. Berilgen gáplerden kelbetlik sózlerdi tawıp, olardı kelbetlik sóz shaqabın tallaw tártibi menen tallaıñ.

1. Báhár nishanların barlıq aǵashlardan erte sezetuǵın sókitlerge kókshil shıray ene baslaǵan. (*I.Yu.*)
2. Babaxan topas, zulım, ermeshilik, aqlısızlıq qusaǵan qásiyetlerge iye (*«Máspatsha»*).
3. Quwaqı joldasların kúldirgi sózler menen baplaydı.

KELBETLIK SÓZ SHAQABÍN TALLAW TÁRTIBI

1. Kelbetlik sózdi tawıp alıń.
2. Kelbetliktiń jasalıwın úyreniń:
 - 1) qosımta arqalı jasalıwı;
 - 2) sóz qosılıw arqalı jasalıwı (birikken, dizbekli, jup kelbetlik).
3. Kelbetliktiń mánisi.
4. Dárejesi.
5. Sintaksislik xızmeti.

1. Kelbetlik degenimiz ne? Qanday sorawlarǵa juwap beredi?
2. Dórendi kelbetlik degen ne?
3. Kelbetlikler qaysı gáp aǵzaları xızmetinde qollanıladı?
4. Sinonim hám antonim kelbetlikler degenimiz ne?
5. Kelbetliktiń qanday dárejeleri bar?
6. Qospa kelbetlik degenimiz ne?
7. Kelbetliklerdiń zatlasıwı degenimiz ne?

FEYIL

332-shınıǵıw. Oqırń. **Ne qıldı?, ne isledi?, ne qılıp atır?** degen sorawlarǵa juwap beretuǵın sózlerdi tabırń.

1. Bizler klasqa kirdik. 2. Sabaq baslandı. 3. Muǵallım taza temanı túsindirdi. 4. Úyge tapsırma berdi. 5. Oqıwshılar ózleriniń oqıǵan shıǵarmaların aytıp berdi. 6. Sabaqtan soń ata-anamızǵa jerdi egiske tayarlawǵa járdem beremiz. 7. Men dáris tóksem, aǵam jer awdaradı. 8. Anam miywe nállerin otırǵızadı. 9. Hámme miynet etpektemiz. 10. Miynet adamdı shınıqtıradı. 11. Úy aldı qıytaq jerlerge hár qıylı gúller ekkendi jaqsı kóremen. 12. Gúllerge hár kúni mehir menen qarayman. 13. Gúller ashılǵan waqıtta úy aldı úlken shámenzar baǵqa aylanǵanday seziledi.

Zattin is-hareketin bildiretugin sozler feyil delinedi. Olar ne qildi?, ne isledi?, ne qilip atir?, ne islep atir? degen sorawlarğa juwap beredi. Misali: Olar oqidi (ne qildi?). Balalar suwret salip atir (ne islep atir?).

333-shinigw. Koshirip jazir. Zattin is-hareketin bildiretugin sozlerdin astin sizir. Sorawlarin qoyir.

Otti ortep jaqti. Suw alip jurgen qabagin suwga toltirip qaptalina qoydi. Qabaqtin awzina siyganday eki tasti otqa taslap ortedi. Oni abden kuydirdi, kuygen tas komirdey bolip qizardi.

Feyil soz basqa soz shaqaplarinan manisi, turi, ozgesheligi bette, sanda ozgeriwi, qosimtalari, gaptegi xizmeti boyinsha ajiraladi.

Misali: bala atliq sozi zatti atasa, oqi feyil sozi zattin is-hareketin anlatadi. Bala sozi balaman, balasani, bala turinde betlik jalgawlarin qabil etse, oqi feyil sozi hareketti bildirgeni ushin ush mahalde, aytayiq, otken mahalde oqidim, oqidin, oqidi turinde oz qosimtalarina iye.

334-shinigw. Atliq ham feyil sozlerdin birlik, koplik sanlarda qanday qosimtalardi qabil etip turganligin aniqlan.

Bala—balam, nalshe—nalshege, perzent—perzentimen. Ek—egemiz, suwgar—suwgardiq, asira—asiraymiz, xizmet et—xizmet etemiz, umit et—umit etiniz.

Tapsirma. «Jetkinshek» gazetasinan qalegen bir gurirnen uzindi jazir. Feyil sozlerdin astin sizir.

335-shinóiw. Oqırń. Feyildiń sorawların qoyırń.

Nawrız—jasarıw, jańarıw hám gózzallıq bayramı. Bul bayram ata-babalarımızdan kiyatırǵan miyras, biybaha qádiriyatlarımızdıń biri.

Báhár kelip, barlıq janlı maqluqatlarǵa jan enedi. Tábiyat jasaradı. Terekler bórtik jaradı. Diyqan atalarımız «Biriń mıń bolsın» dep tilek tilep, ana—jerge tuqım taslaydı. Kópti kórgen nuranıy atalarımız aq pátiyasın berip, diyqansılıqqa bereket tileydi. Áziz analarımız úlken shúlen qazanda nawrız góje hám biydaydan súmelek qaynatadı. Qalalarda, awıllarda Nawrız bayramı úlken kóterińki ruwxta bayramlanadı.

336-shinóiw. Kóshirip jazırń. Feyil sózlerdi tawıp, sorawların qoyırń.

1. Ekinshi kúni bes nóker atqa mindi. 2. Uzaqtan túslik jaqtaǵı taw órkeshleri jarqırıp kórinedi. (A.B.) 3. Aynaxan bir jılǵı istiń juwmaǵın shıǵardı. (X.S.) 4. Heshkim til qatpastan asıǵıs tarqastı.

§81. Feyildiń betleniwi

337-shinóiw. Oqıp shıǵırń. Feyil sózlerdi tabırń. Sorawların qoyırń.

Telefon qońırawı shırǵırlasa «Lábbay» dep juwap beremiz. Keyin sálem-álik islenedi, hal-awhal soraladı.

Eger onı dawısınan tanımasaq, «Keshirersiz, sizdi tanıy almay turman» degenimiz maqul. «Siz kimsiz?», «Men kim menen sóylesip turman?» dep soraw ádepsizlik bolıp sanaladı.

Birewge qońıraw etkenińizde dárhal ózińizdi

tanistirín. Telefonda sóyleskende baqırıw, úndemey baylanıstı úziw, ar-namisqa tiyetuğın sózlerdi aytıwğa bolmaydı. Bul biziń insanıylıq pazıyetlerimizge keri tásirín tiygizedi.

Feyil sózler úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda qollanıladı.

bet	betlik jalğawlardıń tolıq variantı		betlik jalğawlardıń qısqarğan variantı	
	birlik	kóplik	birlik	kóplik
I	-man, -men -ban, -ben -pan, -pen	-mız, -miz -bız, -biz -pız, -piz	-m	-q
II	-sań, -seń	-sız-lar, -sız-ler	-ń	-ńız (lar)
III	-dı, -di -tı, -ti	-dı, -di -tı, -ti	-	-

Feyil sózlerge betlik jalğawları jalğanıwı arqalı is-hárekettiń kimge, nege, yağnıy qaysı betke tiyisli ekenligi bildiriledi. Is-háreket I bette sóylewshiniń ózine, II bette tıńlawshıǵa, III bette basqa birewge tiyisli boladı.

Mısalı: Men kinoǵa bardım (I bet, birlik san, is-háreket sóylep turğan adamnıń ózine tiyisli). Sen kinoǵa bardıń (II bet, birlik san, is-háreket tıńlawshıǵa tiyisli). Ol kinoǵa bardı (III bet, birlik san, is-háreket basqa birewge tiyisli).

Feyil sózlerdiń birlik hám kóplik sanlarda úsh bette ózine tán betlik jalğawları boladı. Olardıń sol betlik jalğawları menen ózgeriwi feyildiń betleniwi dep ataladı.

Feyildiń betleniwi	
Birlik san	Kóplik san
I bet oqıyman	oqıyıq
II bet oqıysañ	oqırılar (oqırız)
III bet oqıydı	oqısın

338-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Feyil sózlerdi tawıp astın sızırń. Neshinshi bette, qaysı sanda ekenligin aytıp berirń.

1. Darqanlıqqa shıǵıp ketermiz, qızlar. 2. Siz juldızlar menen sáwbet qurǵansız.

3. Az ǵana jıl sabır etirń,
Bul jer ele zor boladı. (I. Yu.)

4. Jerdirń tilin bilesenń,
Haslı diyqan xalıqsanń.

5. Olardırń jadrap kúlgenin kórsem,
Men ózimdi yoshlı shayır sezemen.

339-shınıǵıw. Ózińiz feyildiń 3 bette birlik hám kóplik sanda betleniwine bes misal keltiriń. Túsindiriń.

Tapsırma. «Túlkishek» qosıǵın tásirli etip oqırń. Ondaǵı feyil sózlerdi terip jazırń. Olardırń qaysı sanda, neshinshi betke tiyisli ekenin túsindiriń.

§82. Feyildiń meyilleri

340-shınıǵıw. Gáplerdi oqırń. Qara hárıp penen jazılǵan feyil sózlerdirń mánilik ózgesheliklerine dıqqat awdarırń.

1. Ámet kelgen pátinen **irkilip qaldı**. 2. Serjan Ámettirń úyinde urısqalı beri sóylespeytuǵın edi, bul sóz jaladay kórinip, birden **ashıwlandı**. 3. Neni ekseń, sonı **orarsañ**. 4. Búgingi isti erteńge **qoyma**.

Sóylewshiniń is-háreketke qatnasın bildiretuǵın feyil sózler *feyil meyilleri* delinedi.

Bunday feyiller hár qıylı túrlerde qol-lanıladı: biri bolǵan, bolatuǵın ya bolıp atırǵan is-háreketlerdi anıq xabarlasa (*xabarlastı, kelmedi*), ekinshisi—*buyırıqtı* (*shaqır, kirsın, ayt, oqı*) bildiredi; birewleri *shártti* (*oqısa, aytsa, kelse*) bildirse, basqası *tilek, ótinishti* (*oqıǵım keledi, bilsek edi*) bildiredi.

Feyildiń 5 meyili bar: *buyırıq meyl, tilek meyl, shárt meyl, maqset hám anıqlıq meyl.*

341-shınıǵıw. Sózlerdi gáp ishinde keltiriń.

Ek, sawalǵay, aytıldı, kórsek, kelmekshi, járdem-lessin.

Buyırıq meyl

342-shınıǵıw. Oqırń. Feyillerdiń mánilerine itibar beriń.

1. Tezirek jaslardıń hawazın tırlaǵısı keldi. (Á.T.)
2. Hárkim úyli-úylerine tarqassın. 3. Jollarıńız aydın, maqsetlerińız orınlı, tileklerińız birdey bolsın. (J.A.)
4. Endi sen qala ber. Úyret, úyren. Ósken jerdiń oyli-bálintin ońlap barıw kerek. Endigi gápti Amanqul biy aytsın. (T.Q.)

Buyırıq meyl sóylewshi tárepinen basqa birewge qaratılǵan buyırıw, hámir etiw, talap etiw, shaqırıq hám t.b. mánilerdegi is-háreketti bildiredi.

Is-hárekettiń isleniw ya islenbewinde buyırıq, talap etiw, shaqırıq mánilerin bildiretuǵın feyillerge buyırıq meyil dep ataladı. Mısalı: Órtten *saqlanıń! Abayla, muzǵa oyılıp ketpe! Usla, bala, qulap túspesin! Jamannan qash, jaqsıǵa jantas.*

Saqlanıń feyili úndew, shaqırıqtı, abayla, oyılıp ketpe, usla, qulap túspesin—buyırıqtı bildiredi. Keyingi mısaldaǵı qash, jantas—hámmege qaratılıp ayılǵan másláhát, ótinishti ańlatadı.

343-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Feyillerdiń neshinshi bette, qanday sanda hám qaysı gáp aǵzası bolatuǵının anıqlań.

1. Adamnıń júzine qarama, sózine qara 2. Ne ekseń, sonı orarsań. 3. Shıbıqtı taslań! Jiyrenge shıbıq tiygizbeń! (G.E.) 4. Ayǵına ıǵızıp ket, sen! 5. Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe. 6. Kewil kewilden suw isher. (I.Yu.)

Buyırıq meyil, tiykarınan, II hám III bet arqalı bildiriledi: *al, ayt, oqıt, jazdır, úyret, úyren, oqıń, aytıń, oqısın, aytsın, qala ber, qabil et* hám t.b. Mısalı: *Sen qala ber. Úyren, úyret. Shayıq atańnıń zeynine tiyme, sadıq bol, ulım.*

Buyırıq meyil II—III betlerde, birlik hám kóplik sanlarda ayıladı. Feyil túbir hám dórendi túrinde II bet buyırıq meyil formasında turadı. Mısalı: *oqı, ayt, jaz, oqıt, aytqız, jazdır, oqıń, aytıń, jazıń, oqıńız, aytıńız, jazıńız. Al úshinshi bette -sın, -sin qosımtası jalǵanadı. Bul qosımta arqalı jasalǵan buyırıq meyil sanda keledi de,*

onıń kóplik qosımtası bolmaydı. Mısalı: Oqısın, jazsın, aytsın. Úkeń bayan jazsın. Balalar kitaplardı kitapxanadan alsın. Ata-analar balalar tárbiyasına kóbirek kewil bólsin! Buyırıq meyil buyırıq gáptiń bayanlawıshı xızmetinde qollanıladı.

344-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Buyırıq meyildiń neshinshi sanda, qaysı bette turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Altın alma, algıs al. (*naqıl.*) 2. Aqdáryanıń topıraǵın tókpe. (*K.S.*) 3. Kóziń tiymesin! — dep kórgen adamnıń kewline tiydi. (*J.A.*) 4. Malı joq dep erden túńilme, balıǵı joq dep kólden túńilme 5. Jamanlıq isleseń, jaqsılıq kútpe. (*naqıl.*)

Tapsırma. Feyillerdi tabır. Olardan buyırıq meyilin jasań.

Basqan iziń bostan bolsın,
Jaqsılıǵıń dástan bolsın.

Kókpar oyın ketsin qızıp,
Altın besik — Watan dedi. (*G.D.*)

§83. Tilek meyil

345-shınıǵıw. Oqır. Feyil sózlerdiń qanday máni ańlatıp turǵanlıǵına diqqat awdarıń.

Awılǵa aman qaytqaysız,
Balalardı quwantqaysız,
Dushpanlardı muńaytqaysız,
Xosh aman bol, oraqsılıar. (*Kúnxoja*)

Tilek-ótinish, algıs mánilerin bildiretuǵın feyiller *tilek meyil* delinedi.

Barğaysañ, barğayman, barğay, aytqım keledi, aytqıñ keledi, aytqısı keledi, barsam edi, barsañ edi, barsa edi, kelsem eken, kelseñ eken, kelse eken hám t.b. tilek meyil mánisindegi feyiller ele islenbegen, biraq isleniwi tiyis is-háreketti bildiriledi.

Mısalı: *Janıwardı nede bolsa awılğa **minip keteyin**. Men de **kómekleseyin**. Endigiden bilay túsimde de, ońımda da kórmegeymen.* (X.S.)

346-shınıǵıw. Berilgen sózlerge gáp qurañ. Mánilerin túsindirñ. Olardıñ qalay jasalganın aytıp beriñ.

Alayın, keteyin, oqıyın, barğay, kelgey, barğım keledi, oqıǵım keledi, barsam edi, oqısa edi.

Tilek meyil eki túrli usıl menen jasaladı:

1. Feyil túbirine tilek meyildiñ *-ayın, -eyin, -yın, -yın* qosımtalarınıñ jalǵanıwı arqalı jasaladı: *jaz-ayın, ayt-ayın, sóyle-yın, oqı-yın, isle-yın, kór-eyin, jür-eyin* hám t.b.

2. Eki feyil sózdiñ dizbeklesiwinen jasaladı:

a) feyil sózlerge *-ǵı, -gi, -qı -ki* qosımtaları, onnan soñ tartım qosımtaları jalǵanıp kelgen feyiller menen kel kómek-shi feyiliniñ dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı: *barğım keledi, aytqım keledi, oqıǵısı keledi, aytqısı keledi* hám t.b.

b) *edi, eken* sózleri shárt meyilden keyin dizbeklesip kelip tilek meyil jasaladı: *barsam **edi**, kelseñ **edi**.*

347-shınıǵıw. Kóshirip jazıñ. Feyildiñ jasalıwın anıqlañ.

1. Edige menen Alpamis tirilse men izler edim. (*Berdaq*) 2. Malińız kóp bolsın, jawıńız joq bolsın. Ilayım, ol qız baxıtlı bolsın, baxtıń ketpesin. (*S.K.*) 3. Saw bolıń, kóp jasay beriń, Jumagúl apa. (*Q.E.*) 4. Bárekella, bárekella, balam, kóz-tilden saqlasın, úp-úlken jigit bolıpsań. (*S.Q.*) 5. Jumagúl arbasın dárwazanıń aldına irkip gósh algısı keldi. (*T.Q.*)

Tilek meyildiń -ayın, -eyin qosımtalı túri I bet, birlik sandağı tilek meyil mánisin bildiredi. Mısalı: barayın, oqıyın, oynayın hám t. b.

Tilek meyildiń bolımsız túri *kel* feyiline -me qosımtasınıń qosılıwı arqalı jasaladı. Mısalı: oqıgım kelmedi, oqıgıń kelmedi, oqıgısı kelmedi hám t. b.

Tilek meyildiń -ayın, -eyin qosımtalı túrinen basqası úsh bette birlik hám kóplik sanlarda betlenedi.

Tilek meyildiń betleniw úlgisi

Bet	Birlik			Kóplik		
I	aytqım keledi	barǵay-man	jazsam edi	aytqımız keledi	barǵay-mız	jazsań edi
II	aytqıń keledi	barǵay-sań	jazsań edi	aytqıńız keledi	barǵay-sız	jazsa-ńız edi
III	aytqısı keledi	barǵay	jazsa edi	aytqısı keledi	barǵay	jazsa edi

348-shıńǵıw. Berilgen sózlerge tiyisli jalǵawların jalǵap, tilek meyilde qollanıp, gáp ishinde keltiriń.

Oqı, ayt, jaz, otır, sóyle, kel, júr.

§84. Shárt meyil

349-shiníw. Qosiq qatarların tásirli etip oqırń. Feyil sózlerdiń mánilerin anıqlań.

Adam ulı adam qádirin bilmese,
Onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı.
Aytqan sózdiń maǵanasın bilmese,
Ol adamnan tilsiz ósken lal jaqsı. (Ájiniyaz)

Is-hárekettiń isleniw yaki islenbew shártin bildiretuǵın feyiller shárt meyil delinedi.

Shárt meyildegi gápte kóbinese eki is-háreket boladı: onıń birewi—tiykarǵı, al ekinshisi—qosımsha. Ekinshi is-háreket shárt meyil feyili arqalı bildiriledi. Ol tiykarǵı máni menen shártlik qatnasta boladı. Misalı: Paxtanı erte *ekseń*, utasań. Biz egisti qanshama keshiktirsek, alınatuǵın zúraát te sonshama kem boladı. (J.S)

Misallardıń 1-gápte tiykarǵı máni «paxtadan mol ónim alıw» (utıw), al ekinshi máni «erte *ekseń*» shárt meyil arqalı (utasań) berilip tur. 2-gápte tiykarǵı máni «zúraáttiń kem bolıwı», ekinshi mánisi «keshiktirsek» shárt meyili arqalı «kem bolatuǵınlıǵı» ańlatıladı.

350-shiníw. Shárt meyil feyiliniń mánisin ekinshi tiykarǵı máni menen salıstırıp túsindiririń.

1. Jıllı-jıllı sóyleseń, jılan ininen shıǵadı. (*naqıl*).
2. Texnikanı qaǵıydaǵa muwapıq isletseń, ol seni hesh waqıtta uyatqa qaldırmaydı. (J.S.)
3. Xalıq

penen tanispaqshı bolsañız júriñ, men bir qatar aralatayın. (A.A.) 4. Qáne, qanatlarım bolsa edi, ál aspanğa parlap ushar edim. (K.D.)

Shárt meyil *buyriq* meyllerge -sa, -se qosımtalarınıñ jalğanıwı arqalı jasaladı.

Shárt meyil I hám II bettegi betlik jalğawların birlik hám kóplik sanlarda qabil etedi. III bette arnawlı qosımtası bolmaydı: *bar-sam, bar-sań, bar-sa, bar-saq, bar-sañız, bar-sa* hám t.b.

Shárt meyildiñ bolımsız túri *bar-ma-sam, bar-ma-sań, bar-ma-sa* túrinde túbir feyilge -ma, -me qosımtası, onnan keyin shárt meyildiñ qosımtaları jalğanıw arqalı jasaladı.

351-shınıǵıw. Berilgen sózlerge shárt meyildiñ jalğawların jalğap úsh bette birlik hám kóplik sanda túrlendirin.

Jegiz, barǵız, oqı, oyla, kel, otır, oyna, isle.

352-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Shárt meyil feyiliniñ qalay jasalǵanı, neshinshi bette, qanday sanda turǵanlıǵın anıqlań.

1. Eger qız tabılmasa, balań qun tóleydi. (K.S.) 2. Anam bolsa edi, awılıma keter edim. (Aybek) 3. Qara bultlar qańǵıp júrip kúnniñ júzin bassa, jer-jáhán gewgim tartadı. (K.S.) 4. Ortağa shıǵıp sóyleseñiz orınlı boladı.

§85. Maqset meyil

353-shınıǵıw. Oqıń. Qosıqtalı feyil sózlerdiñ qanday mánide qollanılǵanın anıqlań.

Búgin jigit bir qídırıp qalmaqshı,
Boy tiklep dúnyağa názer salmaqshı,
Moskvağa bargandağı maqseti,
Arzanıraq úsh-tórt gilem almaqshı. (I.Yu.)

Is-hárekettiń isleniw maqsetin, niyetin bildiretuǵın feyillerge *maqset meyili* delinedi. Mısalı: *Mansur ushıwshı bolmaqshı. Aǵam Buxarağa barmaqshı boldı.*

Maqset meyili tómendegishe jasaladı:

1) **-maqshı, -mekshı, -baqshı, -bekshı, -paqshı, -pekshı** qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı: *barmaqshı, kórmekshı, toqta-maqshı, aytpaqshı;*

2) **-maqshı, -mekshı** qosımtası jalǵanǵan sózge edi hám boldı feyilleriniń qosılıwı arqalı da jasaladı: *barmaqshı edi, burmaqshı boldı, salmaqshı edi, tutpaqshı boldı;*

3) **-maqshı, -mekshı** qosımtası bol feyili menen dizbeklesip kelgende, bol feyiliniń qaysı máhálde turıwına qaray máhállik máni ańlatadı: *satpaqshı boldıń, kelmekshı boldıń, barmaqshı boldıq.*

Maqset meyiliniń -maqshı, -mekshı qosımtası I hám II bettegi betlik jalǵawların qabıl etip túrlenedi: *ketpekshimen, shıqpaqshısań, oqımaqshımız.*

Maqset meyiliniń bolımsız túri bolımsızlıq máni beriwshi emes sózine betlik jalǵawlarınıń jalǵanıwı arqalı bildiriledi.

Maqset meyiliniń -maqshı, -mekshı qosımtası mánisi jaǵınan keler máhálge júdá jaqın keledi. Máselen, *oqımaqshı, salmaqshı* sózleri endi islenetuǵın is-háreketti bil-

direği. Mısalı: *Ayjamal «Alpamis» dástanın oqıp **shıqpaqshı**. Azat jerđi **awdarmaqshı**. Húrlıman tawıstı **kestelemekshı**.*

Birlik		Kóplik
I	aytpaqshı emes-pen	aytpaqshı emes-piz
II	aytpaqshı emesseñ	aytpaqshı emessiz
III	aytpaqshı emes	aytpaqshı emes

354-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Maqset meyiliniñ jasalıwın túsindirıñ.

1. Meni solargá soyıp, mennen jaqsılap turıp sorpa islemekshı. (Ya.Á.) 2. Ayqız shırqobız benen «Qara jorgá»nı shertpekshı edi. (A.B.) 3. Dáslep ózimdi sinap kórmekshimen. (Á.Sh.) 4. Olar Jiyrensheniñ abırayınıñ ósiwinen qorqıp, onı xanǵa jamanlap óltirtpekshı bolıptı. 5. Seni óltirmekshı emespen, úlkeygende mennen ósh almaqshı bolǵan balańdı óltirmekshimen. (arız.)

Tapsırma. «**Men kim bolmaqshıman?**» temasında gúrriñ jazır. Onda maqset meyilinen paydalanıñ.

§86. Anıqlıq meyil

355-shınıǵıw. Oqır. Berilgen feyil sozlerdiñ neshinshi bette, qaysı sanda qollanılganın anıqlań.

1. Men qalanıñ shetindegi shertekke qaray kettim. Mashina ketip qaldı. Há demey biziñ basqa mashinalar keldi. (Sh.A.) 2. Qalada oqıp atırman. Men awılǵa islep júrmen. Erteñ poezd keledi. (S.S.)

3. Jaqında awılımızǵa artezian qudıǵın qazıwshılar keledi. Olar biziń awıldan qudıq qazıp, suw shıǵarıp beredi. (S.J.) 4. Jumagúl túyinshigin kempirge usındı:—Má, sheshe, shay alıp isherseń. Búgin ketpekshi usayman. (T.Q.)

Xabar mánili háreketti bildiretuǵın úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda betlenetuǵın feyillerge *anıqlıq meyil* delinedi.

Anıqlıq meyildiń arnawlı qosımtası joq. Ol úsh máhálge qatnaslı bolıp, ótken, keler, házirgi máhál qosımtaları arqalı jasaladı. Mısalı: *Men mektepte oqıp atırman. Ağam qaladan keldi.*

Anıqlıq meyil, sonday-aq, betlik jalǵawlarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Olar *-dı, -di, -jaq, -ğan, -ar, -er, -r* qosımtalarınan keyin I bettiń *-man, -mız, -q, -k* jalǵawları, II bettiń *-sań, -sız, -ńız* jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: *orın-la-dım, ayttı-ńız, al-ar-mız hám t.b.*

356-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Anıqlıq meyil feyilleriniń astın sızıń. Qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıp berıń.

1. Olar biziń úyge kelsin. 2. Bárinen de burın biz usını túsindik hám jumıs isledik. (Ó.X.) 3. Kún jańa túslikten awıp baratır. 4. Shıǵıs tárepten salqınlaw samal esip tur. (Á.A.) 5. Men mektepti pitkerip oqıwǵa barmaqshıman. 6. Siz, shembilikke kelińiz. 7. Keliń, baǵ jaratamız.

Tapsırma. Oqır. Anıqlıq meyilde kelgen feyil sózlerdi kóshirip jazıń. Olarǵa betlik jalǵawlarınıń qalay jalǵanıwı turǵanlıǵın túsindirıń.

Bizler besinshi klasta oqıymız. Meniń ákem huqıq qorǵawshısı bolıp isleydi. «Ákege qarap ul óser» degen usı shıǵar. Men de ata kásibin tańlamaqshıman, sebebi insanniń xalqı ushın, olardıń tınıshlıǵı ushın xızmet etiwı qarız.

Bárhama puqaralardıń huqıqın qorǵaw, olarǵa járdem beriw arqalı óz Watanıń aldındaǵı parızındı óteyseń.

TIL ÓSIRIW

Sóylew. Monolog hám dialog

Sóylew waqtında monolog hám dialogtan paydalanıladı. Adamlardıń sóylew waqtı monolog hám dialog kórinisinde ámelge asırıladı.

Eki yamasa onnan da kóp adamlardıń sóylesiwı *dialog* delinedi.

Sóylewshiniń ózine yamasa tıńlawshılardıǵa qaratılǵan sóylewı *monolog* delinedi.

Monologta sóylewshi ózine belgili bolǵan waqıya-hádiyseler, óz ishki keshirmeleri haqqında maǵlıwmat beredi. Monolog tıńlawshılardı sáwbetke tartpaydı, olardan ayılǵanlarǵa juwap talap etpeydi.

357-shınıǵıw. I.Yusupov bul qosıq arqalı ne demekshi bolǵanlıǵın qosıqtı kórkemlep oqıw arqalı túsiniıp alıń. Siziń balalıq dáwirinińız qalay ótip atırǵanı menen salıstırıń. Qosıqtı yadlap alıń. **«Meniń keleshektegi maqsetim»** degen temada dóretiwsheilik bayan jazıń.

QAYTÍP KELSE EDI BALALÍQ SHAĞÍM

Qaytíp kelse edi balalıq shağım,
Sizler menen bir mektepke qatnasam,
Klastan klasqa birge atlasam,
Qaytíp kelse edi balalıq shağım...

Kim jaqsı oqısa — sonıń zamanı,
Xalıqqa, keleshekke kúsh-quwat bolıń.
Biz qayta quralmay atqan dúnyanı,
Dúzetip alğanday azamat bolıń.

Kompyuter zamanı kútedi sizdi,
Bilim shıńlarına umtılar bolıń.
Bizler sumlıq penen qurıtqan teńizdi
Miyrim suwı menen toltırar bolıń... (I.Yu).

358-shıńıw. Berilgen «Súılmek» tekstin oqır. Ol boyınsha kóshirme diktant jazır.

Bul waqıya jazğı demalıń kúnleriniń birinde bolğan edi. Ol waqıtları meniń ele kishkene jańa mektepke barğan waqıtlarım edi. Awılğa atamnıń úyine qıdırıp bardım. Bir kúni apam:

— Júr, qızım, mallarğa ot salıp kelemiz, — dep meni qasına ertip ketti. Apam ot orıp atırğanında kózine bir nárse tiyip ketti. Soń apam onı qolına alıp:

— Bul ne nárse, qızım? — dep soradı.

— Súılmek, — dep juwap berdim.

— Súılmek jılına neshe ret miywe beredi?

— Bilmeymen, — dedim.

— Sonda apam:

— Ol jılına úsh márte pisip jetilisedi. Bizler kishkene waqıtlarımızda súılmekti saqqız qılıp shaynap júretuğın edik. Onıń paydalı tárepleri júdá kóp. Házir

sizler saqqız shaynap júresiz. Sonıń paydasınan zıyanı kóp. Qáne endi, saqqızdıń ornına súılmekti shaynaǵanıńızda, pay qanday jaqsı bolar edi! Ájiniyaz babamız da «Jılına úsh ret miywelep pisken, Atı súılmektey jemisim bardur, — dep jazǵan», — dep aqıl berdi. Men bul gápti apamnan esitip, hár jazda awılǵa barǵanımda, súılmek shaynaytuǵın boldım.

(«Jetkinshek»)

§87. Feyil máhálleri

359-shınıǵıw. Oqır. Is-háreket bolǵan waqıttı anıqlań.

Esti mine sáwir jeli,
Janǵa jaylı táwir jeli,
Tońdı **eritedi** seli,
Kók gúrkirep, báhár **keldi.** (Q.Á.)

Tapsırma. «Báhár kelgende» temasında tekst dúziń.

Is-háreket, ádette, belgili bir waqıtta bolıp ótedi. Onıń qaysı waqıtqa tiyisli ekeni sóylep turǵan payıt arqalı anıqlanadı. Is-háreket hár qıylı jaǵdayda bolıwı múmkin. Usıǵan baylanıslı is-háreketti ańlatıwshı feyil sózler úsh máhálde qollanıladı. Mısalı: Bıyl bilimler bellesiwi **boldı. Miyweler **gúllep atır.****

360-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi keltirip gáp qurań. Qaysı máhálge tiyisli ekenligin ayıp beriń.

Qaradı, kiyatır, sóylep tur, isledik, jazdı, sóyleydi, ushırastı, úyrenemiz, bolıp atır.

Tapsırma. Mısallar jazırñ. Feyil sózlerdiñ qaysı máhálde turǵanlıǵın anıqlań.

Ótken máhál

361-shınıǵıw. Oqırñ. Is-hárekettiñ bolǵan waqtın anıqlań.

1. Quwraǵan dalalar jasardı. 2. Kóp jıllarǵa shekem Súwenli máwjirep aǵıp turdı. (*N.D.*) 3. Awa, Otarbay ekewi usı soqpaq arqalı awıllıq mektepke qatnap sawatın ashtı. 4. Kempir basqa nárese soramadı. 5. Áteshtannıń dógeregin tazaladı. (*T.Q.*)

Ótken máhál feyilleri sóylep turǵan waqıttan burın bolǵan is-háreketti bildiredi. Ne qıldı?, ne isledi?, ne qıldıq?, ne isledik? degen sorawlarǵa juwap beredi.

362-shınıǵıw. Kóp noqattıñ ornına ótken máhál feyilleriniñ formaların qoyırñ. Jazılıwların túsindirirñ.

1. —Kel, qaraǵım, keler dep awqat tayarlap qoy... 2. Ájiniyaz ákesine jımıyıp kúl.... (*K.S.*) 3. Izi qumlıqqa qaray ket.... (*S.S.*) 4. Onıń hayalı Perdeshe degen bir waqları meniñ mańlayımnan sıypap, ǵamxorlıq qıl... edi. (*J.A.*) 5. Qarasa awılǵa jaqınlap qal... eken. (*J.A.*)

363-shınıǵıw. Ótken máhál feyillerin bolımsız túrine aylandırıp kóshirip jazırñ.

1. Men ótken kúni tábiyatqa baqlaw júrgizdim. 2. Bizler óz baqlawlarımızdı salıstırdıq. 3. Olar kút-pegende jawınǵa jolıqtı. 4. Kún bultlasıp turdı. 5. Azmaz jawın silpiledi. 6. Kún túnerip tur.

364-shinig'w. Oqır. Feyil sózlerdi ótken máhál feyille-rine aylandırıp kóshirip jazır.

1. Jumis waqti baslandı. 2. Men keshe úyimnen xat aldım. 3. Eliwbay óz emlew xanasına kirdi. 4. Shopanlarğa oğada qolaylı sharayat dúzildi. (J.A.) 5. Sen bul kitaptı oqıp boldır. 6. Biziń ata-babamız diyqansılıq, sharwashılıq penen shuğillanğan.

Ulgi: Jumis waqti baslanğan eken.

Tapsırma. «**Tıyn**» erteginen berilgen úzindini oqır. Olarda feyil sózlerdiń qaysı máhálde turğanın anıqlap túsindirir. Ertekti dawam ettirir.

Burıńǵı ótken zamanda bir gedey bolıptı. Onıń bir ulı, bir qızı bolğan eken. Ulınıń atı Tıyn, qızınıń atı Totı bolıptı. Kúnlerdiń kúnde olardıń ata-anası ólip, eki bala jetim qalıptı...

§88. Házirgi máhál

365-shinig'w. Oqır. Is-hárekettiń mánilerin salıstır.

1. Únsiz atların qattı aydap kiyatır. (Ǵ.S.) 2. Gúńirengen ashıwlı buwra tolqın dawıl menen alısıwda. (N.D.) 3. Er jigit eli ushın tuwıladı, eli ushın óledi. 4. Ámiwdárya menen Aral teńizi ásirler boyı altın baylıǵı menen atı shıǵıp kiyatır.

Feyildiń házirgi máháli házir, yaǵnıy sóylep turğan waqıtta bolıp atırğan is-háreketti bildiredi. Ne qılıp atır?, ne islep atır? degen sorawlarğa juwap beredi. Mısalı: Aysánem *jazıp atır* (ne qılıp atır?). Ol *oynap júr* (ne qılıp atır?).

Házirgi máhál feyilleri úsh bette birlik hám kóplik sanda betlenedi. Mısalı:

	Birlik	Kóplik
I bet	qarap turman	kórip júrmız
II bet	qarap tursań	kórip júrsız
III bet	qarap tur	kórip júr

366-shınıǵıw. Házirgi máhál feyillerin tawıp kóshirip jazırń. Qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıp berirń.

Bizler mektep átirapındaǵı atızǵa miywe nállerin otırǵızıp atırmız. Al, qızlar gúller ekti. Ayırım oqıwshılar qollarına shelek alıp, ekken nál túplerine suw quyıp júr. Klass basshımız bul qayırılı islerimizge basshılıq etpekte. Ol járdem bergenimiz ushın bizlerge alǵıs aytpaqta.

367-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazırń.

Quyıp tur, uslap otırsań, júrmen, otırsań.

368-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi birlik hám kóplik sanlarda úsh bette betleń.

Tur, jatır, júr, otır, baratır, kiyatır.

§89 Keler máhál

369-shınıǵıw. Oqırń. ***Ne qıladı?, ne isleydi?*** degen sorawlarǵa juwap beretuǵın feyil sózlerdi tabırń. Is-hárekettiń waqtın anıqlań.

1. Ózgermeli dáwir degen, Jerge de bir náwbet keler.

2. Az ana jil sabir etiń,
Bul jer ele zor boladı. (I.Yu.)
3. Quwrağan dalalar jasaradı,
Shólistanlarğa gúl kógeredi. (N.D.)

370-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılğan feyil sózlerdiń qaysı waqıttaǵı is-háreketti bildiretuǵınlıǵın anıqlań. Kóshirip jazıń. Ústine sorawların qoyıń.

1. Dáwrán Nókiske **ketedı**, endigi háptede **keledi**. 2. Men qızıqlı kitaplar **satıp alaman**. 3. Gúller **ashıldı**. 4. Alima shójelerge **suw berdi**. 5. Sen diywalı gazetaǵa maqala **jazasań**. 6. Ol jıynalista **sóyleydi**. 7. Bizler dene shınıqtırıwǵa **qatnasamız**.

Keler máhál feyilleri is-hárekettiń sóylep turğan waqtınan soń bolatuǵınlıǵın bildiredi. Olar *ne qıladı?*, *ne isleydi?* degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: Oqıwshılar mektepke *baradı* (*ne qıladı?*). Bizler *oynaymız* (*ne qılamız?*).

Keler máhál feyilleri birlik hám kóplik sanda úsh bette betlenedi. Mısalı.

Birlik		Kóplik
I bet	pitkeremen	suwǵaramız
II bet	pitkereseń	suwǵarasız
III bet	pitkeredi	suwǵaradı

371-shınıǵıw. Gápkerdi kóshirip jazıń. Keler máhál feyilleriniń qaysı sanda, neshinshi bette turǵanlıǵın anıqlań.

1. Xojalıq basshısın atız sherteginen tabasız. 2. Buzawlar óriske aydaladı. 3. Muğallım azdan keyin keledi. 4. Soń istiń jayın oylasarmız. 5. Erteń azanda oqıwshılar mektepke jıynaladı. 6. Bizler bıyl lagerde dem alamız.

372-shınıǵıw. Tómendegi keler máhál feyillerine gáp qurap jazıń. Olardıń qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıp berıń.

Tabasız, jasaradı, kógeredi, suwǵarladı, aytaman, súriledi, bezeydi.

373-shınıǵıw. Berilgen feyil sózlerdi úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda betleń.

Saladı, qatnasaman, úyrenedi, tanısasız, járdem-lesesiz.

374-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Keler máhál feyilleriniń astın sızıń.

1. Bunı quwıp bedewlerge minemiz,
Sawıtlardı bir túymeden ilemiz. («Qırq qız»)
2. Men úlkeysem shıpaker bolaman. Adamlardı emleymen.
3. Erteń klasımız benen Jas tamasha-góyler teatrına baramız.

§90 Sinonim feyiller

375-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan feyil sózlerdiń mánisine jaqın sózlerdi oylap tabıń.

1. Qurǵaq erni shiyrin suwdıń dámin tatqanday **qıbırlaydı** (...). (A.B.)
2. Gúzdiń aqırǵı ayı. Qaqaman suwıq. Tańnıń aldında qırpıq qar **tasladı** (...). (T.Q.)
3. Shopanlarǵa oǵada qolaylı sharayat **dúzildi**. (...)

4. Abat baba menen Bazar jeńgem onı **izzet etipti** (...), **húrmetlepti** (...). (S.X.)

Mánileri bir-birine jaqın feyiller sinonim feyiller dep ataladı. Mısalı: *Járdemlesti — kómeklesti, sóylesti — gúrrihlesti — áńgimelesti.*

Olardıń sóylewde qollanılatusın ornı, mánilik ózgesheligi de bar. Sinonim feyillerden kerekli jerinde paydalanıw pikirdiń tásiriligin payda etedi. Mısalı: *Ol qağıydanı **biledi**. Ol qağıydanı **kórdim demeydi** (salıstırıń).*

Tapsırma. Berilgen sinonim feyillerdi keltirip gáp qurań. Ayırmashılıgın túsindirıń.

Tigiw - kóklew, sebelew - sebiw - búrkiw - shashiw, tuwarıw - toqtatıw - irkiw, úndemew - sóylemew, otlaw - jayılw, dóniw - túrlenıw - qubılıw, sálemlesiw - amanlasıw - kórisiw - qol alısw.

376-shınıgıw. Mánileri jaqın feyillerdi tabırń.

Shaqırdı, ańgardı, dawısladı, sezdi, sıyladı, jayıldı, orınladı, ushırası, tóseledi, pitkeredi, gezlesti.

Úlgi: Tırıldı—qulaq saldı.

377-shınıgıw. Sinonim feyillerdi gáp ishinde keltirip jazırń.

Azaydı, páseydi, quwandım, shadlandım, kóterildiń.

§91. Antonim feyiller

378-shiníw. Kóshirip jazır. Mısallarda qara hárip penen berilgen qarama-qarsı mánili feyil sózlerdi tabır. Mánilerin salıstırır.

1. Jamannan **qash**, jaqsıǵa **jantas**. 2. Jaqsıdan **úyren**, jamannan **jiyren**. 3. Júrgen **ozar**, turǵan **tozar**. 4. Altın apa baladay: gá **kúledi**, gá **jılaydı**. (Sh.S.) 5. Úyrek **ushıp**, ǵańqıldasıp ǵaz **qonǵan**,
Aydın-aydın kóller—qaraqalpaqta.
(Ayapbergen)

379-shiníw. Oqıp shıǵır. Mánileri bir-birine qarama-qarsı sózlerdi ǵáplerdiń ishinde keltirir.

Sóyledi, kirdi, ketti, úndemedi, shıqtı, keldi, quwandı, jıladı, qapalandı, kúldi, otırdı, turdı, azdı, semirdi, jıynadı, shashtı, qıynaldı, ráhátlendi, berdi, aldı, jumdı, ashtı, bardı, keldi.

**Mánileri bir-birine qarama-qarsı feyil-
lerge *antonim feyiller* deymiz. Mısalı:**
Bardı-keldi, jıladı-kúldi.

380-shiníw. Kóshirip jazır. Mánileri bir-birine qarama-qarsı feyil sózlerdiń astın sızır. Mánilerin túsindirir.

1. Ań awlaw bul júdá qızıq nárese. Bir izine túsip ketkennen keyin kún battı, tań attı, ash bolǵanırdı da umıtıp keteseń. (S.S.) 2. Kel demek bar, ket demek joq. 3. Er jigit eli ushın tuwıladı, eli ushın óledi. 4. Aydıń on besi jariq, on besi qarańǵı. (*naql*).
5. Qońıratqa aylanıp keldi qaǵazı,
Dushpan jılap, doslar kúle basladı. (A.Muwsaev)

381-shinóiw. Feyil sózlerdiń antonimlerin qawıstırń ishinde kórsetip kóshirip jazırń.

1. Basqalar ekewiniń sózin quwatladı. (*J.S.*) 2. Olar sol júrisi menen bir awılğa keldi. (*M.D.*) 3. Úshe-wi ústi-ústine awır suwıq dem alıp qaygılanadı. (*T.Q.*) 4. Endi dawlaspańlar. (*T.Q.*)

Tapsırma. Sinonim hám antonim feyillerdi gáp ishinde keltirip kóshirip jazırń.

Sheshiw, jazdırıw, shıǵarıw, bosatıw, qızdırıw, ısıtıw, baylaw, kirgiziw, qamaw, suwıtıw.

TÁKIRARLAW

382-shinóiw. Kóshirip jazırń. Gáplerde qollanılǵan feyillerdiń betleniwine itibar berin.

1. Gúlayım atız basında awqatlandı. Atız shertegine barǵısı kelmedi hám qolı da tiymedi. Ol egisti búgin basladı. (*X.S.*) 2. Balam, úyge úlken qol-qabıs tiygizdiń. Ustazıńa durısın aytıwıń kerek edi. Haslan hiyle oylap, ótirik sóylewdi úyrenbe. Naǵız oqıwshı bolaman deseń, haq sózli bol,—dedi Gúlimbet aǵa.

383-shinóiw. Berilgen feyil sózlerdi betleń.

Úyrendim, ekti, gúrrińlesti, sóylesti, aytıstı, gúrestı, qazdı, otırdı, otırǵızdı, kómeklesti, ótkerdi, jıynaldı.

384-shinóiw. Berilgen sózlerge meyil qosımtaların jalǵap, olardıń qaysı túrleri ekenin túsindirin.

Oqı, otır, kór, jat, siz, quwan, sora, juwır, bar, tası, utyugle, ayt, qayt.

385-shiníw. Berilgen gáplerden feyillerdi tawıp, olardı feyil sóz shaqabın tallaw tártibi boyınsha tallań.

1. Bólme siltidey tındı. Úmit kózleriniń astınan hámme sin-sımbatı kelisken saldamlı qızğa qarap otır. (A.B.) 2. Mına eki atızdı júweri egiwge tayarlaymız. (N.D.) 3. Bul jumıslardı islewde brigada aǵzaları úlgi kórsetti. Awqat iship bolǵan soń baǵqa bardıq. (J.S.) 4. Báhár ayı. Hámme atızların egiske tayarladı.

FEYIL SÓZ SHAQABÍN TALLAW TÁRTIBI

1. Feyil sózdi tabırń.
2. Feyildiń mánisin anıqlań.
3. Betleniwi: beti, sanı.
4. Meyili (buyırq, tilek, shárt, maqset, anıqlıq meyl).
5. Máháli (ótken, házirgi, keler máhál).
6. Sintaksislik xızmeti.

SINTAKSIS HÁM IRKILIS BELGILERI

Sintaksis sózi grek tilinen alınıp, bizińshe «*dúziw, dúzilis*» degen mánini ańlatadı.

Sintaksiste sóz dizbegi, gáp hám tekst úyreniledi.

Puntuaciya sózi latin tiliniń «*punktum*» sózinen alınıp, bizińshe «*noqat*» degen mánini ańlatadı.

Puntuaciyada irkilis belgileriniń qaǵıydalar jıynaǵı úyreniledi.

§92. Gáp hám onıń mazmunı boyınsha túrleri

386-shınıǵıw. Oqır. Hárbir gápte neshe sóz bar?

- Jumagúlmen.
- Házir shaqırayın.
- Raxmet, shaqırın.
- Jumagúl, men Ayshaman. Ayta ber.
- Búgin saat beste koncert boladı eken. Soǵan baramız ba?
- Qayerde?
- Mekteptiń zalında.
- Yaqshı, baraman. Jumagúl saat tórtte biziń úyge kelseń, ekewimiz birge baramız.

387-shınıǵıw. Mazmunına qarap tiyisli irkilis belgilerin qoyıp gáplerdi kóshirip jazır.

Sáwlexan mektepke erte keldi... Sen qanday kitaplardı oqıp shıqtır... Jasasın paraxatshılıq... Bizler oqıwshılar bólmesine jıynaldıq... Gúlnaranıń búgingi májilisten xabarı bar ma... Ózbekstan — keleshegi ullı mámleket... Oqıwshılar óz joldasların kútip turdı... Sen bileseń be... Miynet — baxıt...

Adamlar biri-biri menen til arqalı qarım-qatnas jasaydı. Tildiń bul xızmetin *gáp* atqaradı.

Tıyanaqlı oy-pikirdi bildiretuǵın sóz yamasa sózlerdiń dizbegi *gáp* delinedi.

Sóylegende hárbir gápten keyin irkilis islenedi. Jazıwda noqat (.), soraw (?) belgisi, úndew (!) belgisi qoyıladı. Mısalı: *Oqıwshılar klasqa jıynaldı. Sen sabaqqa*

*tayarlandır ba? Dúnyada paraxatshılıq bolsın!
Tınıshır otır!*

Gápler bir yamasa birneshe sózlerdiń dizbeginen jasaladı. Mısalı: Qıs. Qaqaman suwıq. Sen sayaxatqa bardır ba? Sen tırıla. Jasasın azatlıq!

Gápler mazmunına qaray xabar gáp, soraw gáp, buyırıq gáp hám úndew gáp bolıp 4 ke bólinedi.

388-shınıǵıw. Gáplerdiń mazmunına qaray tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazır.

Tústen beri silpilep jawǵan jawın ele tınǵan joq...
Qarańǵı túnniń ishinde kishkentay qamıs qaqıranıń qaptalına kelip tıǵılǵan adam ásten esikti qaqtı...

— Kim...

— Men, ashır...

— Allambergen...

— Awa...

Esik shıyırq etip ashılǵanda, ústi-bası malpaq-salpaq bolǵan Allambergen ishke kirdi.... (K.S.)

1. Gáp degenimiz ne?
2. Gápten keyin jazıwda qanday irkilis belgisi qoyıladı?
3. Gápler mazmunına qaray neshege bólinedi?

§93. Xabar gáp hám onıń irkilis belgileri

389-shınıǵıw. Oqır. Hár bir gáptiń keynine qoyılǵan irkilis belgelerine diqqat awdarır.

Áyyemgi zamanlarda bir jetim bala bolǵan eken. Ol jumıs islew ushın birese bir xojayınǵa, birese ekinshi xojayınǵa jallanıptı. Bala ózine tapsırılǵan

pada-pada mallardı jayıp, olardı bir jaylawdan ekinshi jaylawğa aydap mudamı dalada júredi eken. (ertek)

Qanday da bir xabardı bildiretuğın gáp xabar gáp delinedi. Xabar gáp bir tegis aytilıp, gáptiń keyninde dawıs tolqını birqansha páseńleydi. Jazıwda xabar gápten soń noqat (.) qoyıladı. Hár bir gáp bas hárıp penen jazıladı. Mısalı: 1. Men qalağa bardım. 2. Asan úyden keldi.

Birinshi gápte ol óziniń qalağa barǵanlıǵın, ekinshi gápte Asanniń úyden kelgenligin xabarladı.

390-shınıǵıw. Tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń.

Bıyl báhár erte baslandı diyqanlar óz waqtında egisti basladı xalqımız úy átiraplarına atızlarına jigirma túp nál otırǵızdı bul miywe nálleri tolıq kógerdi.

391-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi keltirip gáp qurań.

Amangúl, oqıydı, mektep, oqıwshılar, kitap, sayaxat, jeri, tayarlandıq, járdem berdim, keldi, ayttı, oqıwshılar, klasta, ótkerdik, qızıqlı, bayram keshesi.

1. Xabar gáp degenimiz ne?
2. Xabar gápten keyin qanday irkilis belgisi qoyıladı?
3. Xabar gáp qanday máni ańlatadı?

§94. Soraw gáp hám onıń irkilis belgileri

392-shınıǵıw. Oqır. Soraw mánisin ańlatıp turǵan gápplerdi tabırń. Onıń xabar gápten ayırmashılıǵın belgileń.

- Japtağı suw shıǵırdı kim qurdı?
- Meniń ğarım.
- Atı kim ğarınıńnı?
- Óskinbay.
- Ol japtıń qısqa, jazǵı qazıwın qaza ma?
- Shıraǵım, kúyewim jetpiske jetken ğarrı adam, qazıwǵa jaramaydı. (A.B.)

393-shınıǵıw. Tómendegi sorawlarǵa jazba túrde tolıq juwap qaytarıń.

1. Sen neshinshi klasta oqıysań? 2. Klass basshıńız kim? 3. Qanday dógereklerge qatnasa-
sań? 4. Jazda qayda dem aldıń? 5. Keleshekte kim
bolıwdı qáleyseń? 6. Ne ushın bul kásipti tańladıń?
7. Kimdi ustaz dep bileseń? 8. Maqsetińe erisiw
ushın ne islewiń kerek? 9. Qanday arızlarıń bar?
10. Tańlaǵan joliń durıs pa?

Soraw mánisin ańlatatuǵın gáp soraw gáp delinedi. Sóylegende soraw mánisin ańlatatuǵın sóz basqalarınan kúshlirek aytıladı. Jazǵanda soraw gáptiń keynine soraw (?) belgisi qoyıladı.

Mısalı: *Búgin klasta kim joq? Olar qashan keledi? Sen kinoǵa barasań ba?*

Soraw gápler belgili bir juwaptı talap etip, sorawlıq máni bildiredi. Keltirilgen mısallarda *kim, qashan, sen, ba* sózleri basqa sózlerden kóterińki sorawlıq dawıs tolqını (intonaciya) menen aytıladı.

394-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Soraw mánisin ańlatıp turǵan sózlerdiń astın sızıń.

1. Turdimurat, — dedi Abat qozilargá únilip turip, — kórip tursań ba? — Onda ne qılamız? (T.Q.)

2. Baslıǵıńız ele Tilemis pe? Meniń menen aw salasań ba? (K.S.)

3. — Shaqır deysiz be? Házir shaqıraman. (A.B.)

Soraw gápler tómendegidey jollar menen jasaladı:

1) kim?, ne?, kimler?, neler?, qalay?, qansha?, qanday?, neshe?, qashan? usaǵan soraw almasıqları arqalı: Kim keldi? Qalay otırdı? Qansha turadı? Neshe ret bardı?

2) ma, me, ba, be, pa, pe soraw janapayları arqalı: Sánem keldi me? Sen ayttıń ba?

395-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Soraw gáplerdiń qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Altınay, saǵan ne boldı? Nege jılap jiberdiń? Neshege shıqtıń? Qarańız, qansha adam barmız? Sonday da bola ma eken? (Sh.A.). 2. Olar házir ne qılıp otır? Awılда kimler bar? Olardı shaqırıp keleseń be? Usımanǵa ma? (M.D.)

396-shınıǵıw. *Qashan?, nege?, kim?, ne? ma, ba, pe, shıǵar, she, ǵoy* sózlerin keltirip gáp qurań.

Úlgi: Tábiyat qoynına sayaxatqa shıqtıń ba?

1. Soraw gáp degenimiz ne?
2. Olar qalay aytıladı hám jazıladı?
3. Soraw gápler qalay jasaladı?

§95. Buyriq gáp hám onıń irkilis belgileri

397-shınıǵıw. Buyriq gáplerdi terip jazıń. Olardıń qalay aytilatuǵının hám jazılatuǵınlıǵın aytıp berıń.

1. Bereket tap, balam! Áne, naǵız oqıwshı! (J.S.)
2. Azat sheber eken. Qoyanlar ushın nawa soǵıptı. Qaraysań da turasań! Sonday sulıw! Inanbasań, ustaxanaǵa barıp kór! (Q.J.)
3. Kóp jasa, qızım! Ádepli qız ekenseń. (S.X.)

Mazmunı jaǵınan buyrıw, ótinish etiw, tilek tilew, másláhát-keńes beriw, shaqırıw, jalınıw sıyaqlı mánilerdi bildiretuǵın gápler buyriq gáppler dep ataladı.

Buyriq gáppler geyde xabar gápke jaqın buyriqlı mánide aytılsa, gáphtiń keynine noqat (.) qoyıladı. Mısalı: *Azıraq deminđi alıp al.*

Al, geyde kóterińki intonaciya menen aytıladı. Bunday gápplerdiń keynine úndew (!) belgisi qoyıladı.

Mısalı: *Eldiń birligi hám abadanlıǵı ushın!—shaqırıq mánisi; Bereket tap, qızım!—tilek; Biykesh, otırsa, ketpese! (T.Q.)—ótinish; Toı toylarǵa ulassin!—niyet.*

398-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Buyriq gápplerdi mazmunı jaǵınan qanday mání ańlatıp turǵanın ańıqlań.

1. Jigerli bol jastan, balam. (*Berdaq*)
2. Jası ullı, úyge kirıńız, dem alıńız. (*T.Q.*)
3. Keliń, jaslar, milliy qádiriyatlarımızdı saqlayıq!
4. Jamanlıq isleseń, jaqsılıq kútpe. (*naqıl.*)

399-shinǵıw. Tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Qanday mánilerde qollanılıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. Jollarıńız bolsın 2. Elim dep, jurtım dep janıp-jasaw kerek 3. Bárekella, balam 4. Bayramıńız qutlı bolsın 5. Tınıshlan, dostım Barlıǵın waqıt kórsetedi 6. Nállerge tez-tez suw quyıp turıw kerek.

Tapsırma. Kórkem shıǵarmalardan buyırıq gáplerge 10 misal jazıń.

1. Buyırıq gáp degenimiz ne?
2. Olar qalay ayıladı hám jazıladı?
3. Olarǵa qanday irkilis belgileri qoyıladı?

§96. Úndew gáp hám onıń irkilis belgileri

400-shinǵıw. Oqıń. Úndew gáplerdiń jasalıwına itibar beriń.

1. Jer! Ana — jer! Jer máselesi—házir respublikamızda emes, ol pútkil elimizde baslı másele.

2. — Bárekella! Sheberlik degen usı da! Qanday sulıw etip dúzetken! — dedi miynet muǵallımı Baxıttıń dúzetken gúrsisin alıp súysine qaradı.

Sóylewshiniń ayılajaq pikirge hár qıylı tuyǵı-sezimlik qatnasın bildiretuǵın gápler úndew gáp dep ataladı.

Sóylewde kóterińki dawıs tolqını menen ayıladı. Jazǵanda úndew gáplerdiń keynine úndew (!) belgisi qoyıladı. Misalı: *Watanǵa dańq! Jasasın, Qaraqalpaqstan! Hámme saylawǵa!*

Sonday-aq, úndew gáppler óziniń negizgi mazmunına qosa sóylewshiniń quwanıw, tańlanıw, kúyiniw, súysiniw, sálemlesiw,

qutliqlaw hám t.b. tuyǵı-sezimlerin bildiredi. Mısalı: Sálem, dostım! Tuwılǵan kúnińiz benen! Harma, ata!

401-shıńıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazıń. Úndew gápplerdiń qanday máni ańlatıp turǵanlıǵın aytıp berıń.

1. Qarańlar! Qanday ájayıp, mına qurılıs! — dep hámmeden burın jetken Asqar jaynaǵan kózlerin tigip, baqırıp jiberdi. (A.B.)

2. — Bayla, óltiremen! — dep dawıslaǵanın ele umıtqanım joq. (M.G.) 3. — Ketti! Járdem etiń?!—degen qorqınışlı dawıslar qápelimde hámmeniń tóbe shashın tik turǵızıp, tula boyın titirentip jiberdi. (A.B.) 4. Jayna-jasna, Qaraqalpaqstanım!

402-shıńıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń.

— Allo, Náziyramısań...

— Awa...

— Sálem, Náziyra...

— Sálem... Dawısıńdı shıramıtıp turman, biraq anıq bilmey turman...

— Men Gúlayımman ǵoy... Keshe apamnıń úyine keldim...

— Gúlay, biziń úyge kel, bola ma... Men saǵan bayaǵı aytqan kitaplarımdı alıp qoyıppan...

— Raxmet ... Men bul saparı bara almayman... Úyge qaytıp baratırman... Ókpeleme... Xosh... kóris-kenshe...

— Xosh ... saw bol... Bes-altı kúnnen kórisemiz...

— Boladı. («Jetkinshek»)

1. Úndew gáp degenimiz ne?

2. Úndew gáppler qalay ayıladı hám jazıladı?

§97. Gáptiń bas aǵzaları

403-shınıǵıw. Oqırń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge diqqat awdarırń. Olar qanday aǵza xızmetin atqarǵan?

Bilim alıp **qunıǵamız**,
Som polattay **shınıǵamız**,
Oqıymız hám **tınıǵamız**,
Álpeshlewde **ana-mektep**,
Is qılamız tınıshlıq dep. (S.N.)

Gápte belgili bir sorawlarǵa juwap beretuǵın sóz yamasa sóz dizbegine gáp aǵzaları deymiz. Mısalı: Bizler qalada turamız. Bundaǵı hárbir sóz óz aldına belgili bir sorawlarǵa juwap beredi hám dara gáp aǵzası boladı. Bizler (kimler?) qalada (qayda?) turamız (ne qılamız?).

404-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Hárbir gápte neshe sóz barın anıqlań. Baslawish hám bayanlawishtırń astın sızırń.

1. Oqıwshılar mektepke jıynaldı. 2. Atamurat aǵasına xat jazdı. 3. Gúlziyba qosıq ayttı. 4. Bizler ádebiy kitaplar oqıdıq. 5. Berdimurat mekteptegi jámiyetlik jumıslarǵa belsene qatnasadı. 6. Diyqanlar atızda miynet etip atır. 7. Oqıwshılar mektep átirapına nálshe aǵashların otırǵızdı.

405-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Sózlerge tiyisli sorawların qoyırń. Gáp aǵzalarınıń astın sızırń.

1. Ayjamal anasına járdemlesti. 2. Ótemurat súwret salıp atır. 3. Qurılısshılar túske awqatqa shıqtı. 4. Shańqay tús. Átirapta asıqtay bult joq. 5. Bizler mektepten kiyatırmız. 6. Jaqsı bala jaqsı oqıydı.

Gáp aǵzaları gáp dúziwdegi xızmetine qaray 2 ge bólinedi: 1. Gáptiń bas aǵzaları — baslawısh hám bayanlawısh. 2. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları — anıqlawısh, tolıqlawısh, pısıqlawısh.

406-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáptiń bas aǵzalarınıń astın sızıp, tiyisli sorawların qoyıń.

1. Aldımızda úlken baǵ kórindi. Ol diywal menen qorshalǵan. Ortasınan dúziw jol ótedi. Baǵ sharshı-sharshı atızlarǵa bólingen. Baǵda alma, shabdal, qárelı egilgen. Bir túpte úsh túrli japıraq bar. (N.D.)

2. Kiyikler suw isher saydan,
Ǵaz-úyrek kólden suw isher,
Al, adamnıń kewli qaydan?
Kewil kewilden suw isher. (I.Yu.)

1. Gáp aǵzası degenimiz ne? Mısallar keltiriń.
2. Bas hám ekinshi dárejeli aǵzalardı aytıp beriń.
3. Bas aǵzalar qanday sóz shaqabınan jasaladı?

§98. Baslawısh

407-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge diqqat awdarıń. Olar qanday aǵza xızmetin atqarıp tur?

1. Aspanda asıqtay **bult** joq. (N.D.) 2. **Jolbaris** balasın eki-úsh jaladı da, maǵan qarap ırıldap qoydı. (Á.Sh.) 3. **Balalar** buǵan kelisim berdi. Bunnan keyin **balalar** awıldıń shetine shıǵıp, hár kúni futbol oynaytuǵın boldı. (Q.N.) 4. **Bazarbay** menen **Sársenbay** usılay sóylesip kele berdi.

408-shınıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazıń. Sorawların qoyıp, baslawıshtıń astın sızıń.

1. Meniń ájaǵam Tashkentte oqıydı. 2. Olar meniń soqqan oyınshıqlarım. 3. Asannıń dayısı kelip ketti. 4. Fermanıń qoyı óriste júr. 5. Edil kompyuterden paydalanıw texnikasın jaqsı bileđi.

Baslawısh kim?, ne? sorawlarına juwap berip, ataw sepligindegi sózlerden boladı.

Mısalı: *Ayzada (kim?) awqattı tayarladı. Júzim (ne?) pisti. Búrkit (ne?) ushtı.*

Kimler?, neler? sorawlarına juwap berip, kóplik sanda qollanıladı. Mısalı: *Oqıwshılar (kimler?) mektepke keldi. Suwlar (neler?) aǵıp tur.*

Tartım jalǵawlı sózden bolǵan baslawıshlar kimim?, nem?, kimi?, nesi? sorawlarına juwap beredi. Mısalı: *Inim (kimim?) úshinshi klasta oqıydı. Kitabım (nem?) úyde qaldı. Aysaranıń úkesi (kimi?) oynap júr.*

409-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. **Kim?, ne?, kimler?, neler?** sorawlarına juwap beretuǵın sózlerdi tabıń. Baslawıshtıń astın sızıń.

1. Qaraqalpaq xalqı ájayıp tabıslardı qolǵa kirgizdi. 2. «Qaraqalpaq qızı» romanınıń bas qaharmanı—Jumagúl. 3. Batır jol baslaydı, sheshen sóz baslaydı. 4. Oqıw—segiz yarımda. 5. Sáwkele — qaraqalpaq qızlarınıń bas kiyimi. 6. Salamat áwladtı tárbiyalaw — baslı wazıypamız.

410-shınıǵıw. Sánemxan, ákem, parta, dostım, kepter, Dáwlet, dápterim, kitap, muǵallım, qurılıshılar sózlerin keltirip gáp qurań. Bul sózler baslawısh xızmetin atqaratuǵın bolsın.

Úlgi: Arna (ne?) biziń awıldır janında.

1. Baslawish degenimiz ne? Ol gáptiń qanday aǵzası?
2. Qanday sorawlarǵa juwap beredi?
3. Baslawishlar qaysı seplikte turadı? Misallar keltiriń.

§99. Bayanlawish

411-shinıǵıw. Oqıp shıǵıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge itibar beriń. Sorawların qoyıń.

Ekinshi kúni azanda Temirxan ata balalardı kól ishi menen **tanıstırdı**. Kól—**tereń**. Qalay etip pishen orıw kerekligin **túsındırdı**. Hámmesi kól **ishin qıdırdı, dem aldı**. (T.Q.)

Bayanlawish ne qıldı?, ne qılıp atır?, ne islep atır?, kim?, ne?, qanday?, qansha?, neshew? degen sorawlarǵa juwap beredi. Baslawishtiń is-háreketin, hal-jaǵdayın, kim, ne ekenligin bildiredi. Misalı: *Balalar sırtta oynap atır (ne qılıp atır?). Azat—oqıwshı (kim?). Bul—mektep (ne?). Olar—törtew (neshew?). Jumislari jaqsı (qalay?).*

Tapsırma. Oqıń. Bayanlawishlardı tabıń. Olar baslawish-tiń qanday belgilerin bildirip turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Respublikamızda sporttı rawajlandırıwǵa úlken dıqqat qaratılmaqta. Sport mektepleri, sport kolledjleri ashıldı. Nókiste sport kompleksleri kóplep qurıldı. Bir qansha chempionlar shıqtı.

2. Qaraqalpaqstanıń paytaxtı—Nókis. Onda kóp qabatlı jaylar kóp. Bizler qalaǵa qıdırip bardıq. Kósheleri keń. Avtobuslar qatnaydı. Muzeyde boldıq. Qala menen tanıstıq. Keshte baǵda dem aldıq.

412-shinıǵıw. Kóshirip jazıń. Bayanlawishtiń astın sızıń.

Ağam — mexanizator. Onı barlıq adamlar húrmetleydi. Sebebi ol hadal isleydi. Men de ağamday mexanizator bolaman. Jer súriw, tuqım egıw waqtında ağama járdemlesemen.

413-shınıǵıw. Sózlerdi gáp ishinde keltirip jazır. Sózler bayanlawısh xızmetinde qollanılsın.

Pitkerdim, islep atır, mektep, sulıw, shıraylı, atam.

1. Bayanlawısh degenimiz ne?
2. Bayanlawısh baslawıshtır qanday belgilerin bildiredi?
3. Bayanlawıshlar gápte qaysı jerlerde keledi?

§100. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları

414-shınıǵıw. Gáplerdi oqır. Bas aǵzalardı tabır.

1. Erpolat qaladan tez qayıp keldi. 2. Olar keshki awqatqa jıynaldı. 3. Meńlimurat awılдаǵı jańalıqlardı birme-bir xabarladı. 4. Bizler siltidey tınıp tırlap otırmız. 5. Jıynalısta Inkar shıǵıp sóyleydi. 6. Ol «Úketanıw» muzeyine barıp turadı.

Gápte bas aǵzalardan basqa ekinshi dárejeli aǵzalar da boladı.

Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları—bas aǵzalardı túsindirip, tolıqtırıp, anıqlap keletuǵın gáp aǵzaları. Olar—*anıqlawısh, tolıqlawısh, pısıqlawısh.*

Mısalı: *Bizler bul mektepke erte keldik. Bizler—baslawısh, keldik—bayanlawısh. Al, mektepke (qayda?) sózi keldik sóziniń mánisin túsindirip, olardıń kelgen ornın, erte sózi waqtın (qashan?) kelgenin, al bul sózi qaysı mektep ekenin bildirip tur.*

415-shinígw. Kóshirip jazırń. Gáp aǵzalarına tallap, sorawların qoyırń. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzalarıńıń xızmetin túsindirirń.

1. Arqadan uyıtqıp qar boraydı. (N.D.) 2. Ol ana—jerdiń sulıw tábiyatına súysinip qarap tur. 3. Batıstan bult kóterilip kiyatır. 4. Jigitler ıssıda shóllegen edi. (J.A.) 5. Ol jańadan islep ákelgen qural-saymanların esik betke qoydı da, asxanaǵa bardı. (A.B.) 6. Ayzada mektepke kelse, Ayjamal menen Húrliman klastı tazalap atır eken.

416-shinígw. Kóshirip jazırń. Gáp aǵzalarına tallap, sorawların qoyırń. Pısıqlawıshtıń xızmetin túsindirirń.

Bir bala qısı menen oqıp, qalada jatıp, báhárde qaytıp kelse, atasınıń diyqansılıq etpek ushın qos shıǵarıp atırǵan waqtı eken.

— «Balam, jaqsı keldiń. Biziń isimizge kómekles. Mına tırmanı alıp atızǵa júr. Shóplerin tırmalap bir jerge jıyarsañ», — deydi.

Atasınıń gápi balaǵa jaqpadı.

Bala erinip, is qılıǵısı kelmey: «Men oqıp, hár túrli bilimler úyrenip, qaraqalpaqtıń sózlerin umıtıp ketippen. Tırma degenniń ne ekenin bilmeymen», — deydi. Sonı aytıp bolıp, ózi dalaǵa shıǵıp baratır edi. Ayaq astında shalqasına túsip jatqan tırmanı ańlamay, tisinen basıp edi. Sabı kelip mańlayına sart ete qaldı.

Sonnan soń tırmanıń ne ekenin bildi. Mańlayın sıypap turıp: «Qaysı aqmaq tırmanı ayaq astına taslaǵan?» — dep aytıp qoydı. (S.Májitov)

§101. Anıqlawısh

417-shinígw. Oqırń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń sorawların qoyırń. Olar qanday aǵza xızmetin atqaradı?

1. Ol kúni-túni at shawıp, Tarastı **hálsiregen** halda Zaporojege alıp keldi. Ol jerde **hár qıylı** dári-dármaqlar menen emley basladı. (N.V.) 2. Kún awǵansha **on segiz** bala jıynaldı.

3. **Jaqsı adamlardıń** bir nıshanı bar,
Ózi jasaradı dúnya qulpirsa,
Jaman adamlardıń bir nıshanı bar,
Ózi qashaladı qıyın kún tuwsa. (T.M.)

Anıqlawısh zattıń túr-túsin, sanın, kimge ya nege tiyisli ekenligin anıqlaydı. Qanday?, qaysı?, kimniń?, neniń?, qaydaǵı?, qansha?, neshe?, neshinshi? degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: Murattıń (kimniń?) úkesi úshinshi (neshinshi?) klasta oqıydı. Úlgili (qanday?) oqıwshılar kóp.

418-shınıǵıw. Sózlerdi anıqlawısh xızmetinde qollanıp gáp qurań. Sorawların qoyıń.

Jasıl, ullı, kóp, uwılıǵan, mekteptıń, simbatlı, on jeti, jarqıraǵan.

419-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına berilgen sózlerden tiyislin qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń.

1. ... isti erteńge qaldırmaw kerek. 2. ... dos janın ayamaydı. 3. Keshte ... adam jıynalıp qaldı. 4. ... kewli—balada, ... kewli—dalada.

Kerekli sózler: jaqsı, kóp, búgingi, ananıń, balanıń.

420-shınıǵıw. Oqıń. Teksttegi anıqlawıshlardı tabıń. Qanday sorawlarǵa juwap beretuǵının anıqlań.

Medicinada skolioz degen kesellik bar. Bul ósip baratırǵan jas bala organizminde rawajlanadı, sonlıqtan balalar keselligi dep ataladı.

Bul kesellik qayaqtan payda boladı?

Eger bala júdá awır zat kóterse, uzaq waqıt bir qalıpte televizor kórse, kompyuter aldında kóp waqıt otırsa, 3—5 saat dawamında naduris otırsa, jatıp kitap oqısa, júdá jumsaq tósek penen kópshikte jatsa, az háreket islese skolioz benen nawqaslanadı.

Skolioz—omırtqa baǵanasınıń qaptalǵa qıysayıw keselligi.

Awırmastan burın awırıwdıń aldın alıń, balalar!

421-shınıǵıw. Gáplerden anıqlawıshlardı tabıń.

1. Azıqlı adam sharshamas. 2. Jaman tús kórseń dostıńa jorit. 3. Shaban úyrek burın ushadı. 4. Ayamawız altı kún, altı ay qıstan qattı kún. 5. Miynetsiz ómir—qara kómir. 6. Jaǵımsız qonaq jatar waqta keledi.

1. Anıqlawısh degenimiz ne?
2. Qanday sorawlarǵa juwap beredi?
3. Zattıń qanday belgilerin bildiredi?

§102. Tolıqlawısh

422-shınıǵıw. Gáplerdi jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge tiyisli sorawların qoyıń.

1. Olar **mennen** jol soradı. 2. **Erpolattı** adamlar qalada ushıratdı. 3. Kórgizbege bizlerdiń salǵan **súwretlerimizdi** sawǵa etti. 4. Xojalıqta **paxtadan** mol zúraát alındı. 5. **Miyrigúlde** qızıqlı kitaplar kóp. 6. Aǵam **Azat penen** qaladan keldi.

Gápte bir aǵzanıń mánisin toliqtırıp turatuǵın ekinshi dárejeli aǵzasına *tolıqlawısh* deymiz.

Tolıqlawısh *kimdi?*, *neni?*, *kimde?*, *nede?*, *kimnen?*, *neden?*, *nede?*, *kim menen?*, *kim haqqında?*, *ne haqqında?* degen sorawlarǵa juwap beredi.

Mısalı: *Bizler oqıwshılardı (kimlerdi?) kórdik. Olar Tashkentti (neni?) kórip qayttı.*

Tolıqlawıshlar kóbinese bayanlawısh aǵzanı zatlıq mánide toliqtırıp keledi.

423-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın úyreniń. Tolıqlawıshtıń qanday sorawlarǵa juwap beretuǵının anıqlań.

Hárbir adamnıń kindik qanı tamǵan jeri—onıń Watanı. Biz óz Watanımızdı, sonday-aq, tuwılǵan jerimizdiń ósimlik hám haywanat dúnyasın qásterley biliwimiz shárt. Qaraqalpaqstan hár qıylı ósimlik hám haywanat dúnyasına bay. Ósimliklerdiń kópshiligi medicinada jaqsı qollanıladı. Máselen, juwsan, jantaq, boyan, kiyik shóp, túye sińir, dári tamır hám t.b. ósimliklerinen dári islenedi. Hár qıylı sebeplerge bola jolbarıs, bekire, súwen sıyaqlı haywanlar joǵalıp ketken.

Eger de biz tábiyatımızdı qorǵamasaq, ol bizden qashıqlasadı.

Tapsırma. Sózlerdi tolıqlawısh xızmetinde qollanıp gáp qurań.

Ádilbaydı, súwretti, Allaniyaz Óteniyazovtı, Sá-nemnen, shayırlar menen, Watan haqqında.

424-shiníw. Kóp noqattırn ornına kerekli sózlerdi qoyıp kóshirip jazır. Sorawların qoyır. Toliqlawishtırn gáptegi xızmetin túsindirir.

1. Keshe ... Nókiste ushirattım. 2. ... oqıwshılardıń tolıq dizimi bar. 3. ... xat kelip turadı. 4. Muǵallım klass saatında ... túsindiredi. 5. Mektepte ... menen ushırasıw bolıp ótti. 6. Balalar ... aspanǵa ushirıp jiberdi. 7. ... hár túrli reńdegi súwretler bar. 8. Oqıwshılar dem alısta ... sawǵa tapsırdı.

Kerekli sózler: Nawrız bayramı haqqında, Amangúlde, dostımnan, Dáwletti, kepterdi, mende, muzeyge, shayıra apalarımız benen.

§103. Pısıqlawış

425-shiníw. Oqır. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánilerine dıqqat awdarır.

Klasta tek Gúljan menen Almagúl otır. **Házir** matematika sabaǵı boladı. Gúljan sumkasınan kitap, dápterlerin alıp, **partanıń ústine** qoydı.

— Gúljan, keshegi berilgen tapsırmanıń mına jerine túsinińkiremey qaldım. Esaptırn juwabı **durıs** shıqpay atır. Usını túsindirip jibershı,—dep ótindi Almagúl.

Gúljan **dárhál** esaptırn shıǵıw jolın túsindirdi.

(«Jetkinshek»)

Is-hárekettiń hal-jaǵdayın, waqtın, ornın, sın-sıpatın, mólsherin, sebep-maqsetin bildiretuǵın ekinshi dárejeli aǵzasına pısıqlawış deymiz.

Qalay?, qáytıp?, qayda?, qaydan?, qashan?, ne sebep?, ne maqset penen?

degen sorawlarğa juwap beredi. Mısalı:
Oqıwdan (qalay?) qayttı. Keshe (qashan?) keldi. Mektepte (qayda?) boldı.

426-shınıǵıw. Sózlerdi pısıqlawısh xızmetinde qollanıp, gáp qurap jazıń. Sorawların qoyıp, astın sızırń.

Tez, anda-sanda, bir-eki ret, yadtan, jaqsı, sekund sayın, keshte, biliw ushın, tosattan.

Tapsırma. «Tilge húrmet—elge húrmet» degen temada tekst dúziń. Onda pısıqlawıshlardıń qollanıwına itibar berıń.

427-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli sózlerdi qoyırń. Qanday sorawlarğa juwap beretuǵınlıǵın anıqlarń.

1. Qoylar taw eteginde ... jayladı. 2. Ámiwdárya-nıń suwı ... aǵıp turadı. 3. Jolawshılar ... alısladı. 4. Bul xabar demde ... jetti. 5. Olardıń sózi ... esitiledi. 6. Sayaxatshılar belgilegen jerge ... ornalastı.

Kerekli sózler: tal-tal, awılǵa, tal túste, qısı-jazı ılaylanıp, kem-kem.

§104. Gáptiń birgelikli aǵzaları

428-shınıǵıw. Gáplerdi oqırń. Birgelkili aǵzalardı terip jazırń. Sorawların qoyırń. Qaysı aǵza ekenligin anıqlarń.

1. Kanaldıń eki jaǵası, birneshe eski lardıń sayları, oy jerler qalıń qamıslarğa, urıqlar menen ajırıqlarğa, súılmek penen pásheklerge, aqbas penen kekirelerge, qańbaq penen jantaqlarğa, hár qıylı mal otlarğa bólendi.

2. Erikkende ermek ushın qus atıp,
 Talay ǵazdıń may qarmasın asadıq,

Suwda súwen, bekire, sazan, aq marqa,
Quw, ğaz, úyrek, qasqaldaġın usladıq.

— Qay jaqta?

— Qazaqdárya, Qaratereń, Moynaqta. (T.J.)

Gápte birneshe baslawış, bayanlawış, anıqlawış, tolıqlawış, pısıqlawışlar qatar kele beredi.

Bir sorawğa juwap berip, gáptiń bir aǵzası menen baylanısıp kelgen aǵzasına ***gáptiń birgelkili aǵzaları*** deymiz. Mısalı: *Xojalıq atızında qawın, qıyar, ğarbız, asqabaq, geshir egildi. Ol qaraqalpaqsha, ózbekshe, qazaqsha sóyley aladı.*

Dáslepki gáptegi qawın, qıyar, ğarbız, asqabaq, geshir sózleri ne? degen sorawğa juwap berip birgelkili baslawışlar, al ekinshi gáptegi ***qaraqalpaqsha, ózbekshe, qazaqsha*** sózleri qalay? degen sorawğa juwap berip pısıqlawış aǵza bolıp tur.

Birgelkili aǵzalar neshe sózden bolıwına qaramastan, hámmesi jıynalıp bir sorawğa juwap beredi. Gáptiń bir aǵzası boladı.

429-shınıǵıw. Birgelkili aǵzalardı keltirip, gáp qurap jazıń.

1. Alma, erik, shabdal, almurt, qárelı, júzim.
2. Dáwlet, Azat, Inkar, Periyzat.
3. Tashkent, Nókis, Moynaq, Shımbay, Qanlıkól.
4. Otırdı, turdı, júrdı.

Birgelkili aǵzalar gáp ishinde bir-biri menen *intonaciya* hám *dánekerler* arqalı baylanıadı.

Intonaciya orqali baylanissa, jazıwda birgelkili aǵzalardıń arasına útir (,) qoyıladı. **Mısalı:** *Men qálem, qaǵaz, kitaplarımdı taza saqlayman. Oqıwshılar oqıydı, jazadı.*

Birgelkili aǵzalardıń arasın hám, jáne, menen, da, de dánekerleri baylanıstırsa, olardıń arasına útir qoyılmaydı. Mısalı: *Kombayn oradı hám jıynaydı. Áwezбай менен Gúlziya kirip keldi. Olar bardı da keldi.*

Eger usı dánekerler birgelkili aǵzalardı baylanıstırıwda birneshe ret qaytalansa, onda birinshisinen soń útir qoyıladı. Mısalı: *Olar hám oqıdı, hám jazdı. Qumar da, Ayjamal da birge keldi.*

430-shınıǵıw. Gáplerdi oqırń. Birgelkili aǵzalardıń qalay jazılıp turǵanlıǵın aytıp berıń.

1. Batır, shaqqan, ańshılıqqa uqıbı bar jigitler ǵana onday quslardı qolǵa úyretip, ań aldırǵan.
2. Qaraqalpaq xalqı áyyemgi zamanlardan baslap-aq, balıqshılıq hám diyqanshılıq penen shuǵıllana baslaǵan.
3. Lashınlar úyrek, kepter hám basqa da quslardı awlap awqat etedi.
4. Al ańshılar lashındı úyrek, qırǵawıl, qoyan hám basqa da ańlarǵa saladı.

Birgelkili aǵzalardıń araların ya, yamasa, yaki, bolmasa, biraq dánekerleri baylanıstırıp, olar orqalı aytıłajaq oy-pikirdiń birewi bolmasa, ekinshisiniń bolatuǵınlıǵı bildirilse, olardıń arasına útir (,) qoyıladı.

Mısalı: *Mektepke ya men baraman, ya sen barasań. Olar yaki oqıydı, yaki jazadı. Atamurat qaladan keldi, biraq oqıwǵa barmadı.*

431-shinıǵıw. Gáplerdegi birgelkili aǵzalardıń arasına tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń.

1. Bularǵa kómek beriw ushın Gúlnaz, Lalagúl hám Anargúller juwırıp keldi olar jaydıń ishın jıynastırıp tazalap juwdı. 2. Wádeli kúni Serjan da Ámet te kelmedi. 3. Baǵda otırǵan Elmurat penen Arzıwdı kórdi. 4. Ámet solay etip qaysı oydı biylep ketiwdi bilmey bir turdı, bir júrdi.

Tapsırma. Birgelkili aǵzalardıń dánekerler arqalı baylanısqań túrine 5 gáp tawıp jazıń.

1. Birgelkili aǵzalar degenimiz ne?
2. Birgelkili aǵzalardıń dánekerleri qanday?
3. Birgelkili aǵzalar qalay jazıladi?

§105. Qaratpa sóz hám onıń irkilis belgileri

Qaratpa sózler basqa birewdi ózine qaratıw, dıqqatın awdarıw ushın qollanıladi.

Gápte qanday da bir ayılajaq oyǵa basqanıń dıqqatın awdarıw ushın qollanılatuǵın sózlerge *qaratpa sózler* deymiz.

Mısalı: *Balalarım, men kópti kórgenmen. Dostım, meniń pikirim mınaw.*

Qaratpa sózler gáptiń basında, ortasında, aqırında qollanıla beredi. Mısalı: *Azat, berman kel. Bul waqıya, ıllarım, burnı bolǵan edi.*

432-shinıǵıw. Oqırń. Qaratpa sózlerdi tawıp astın sızırń. Gáptiń qaysı jerinde qollanılıp turǵanlıǵın aytıp berirń.

1. — Qáne, Sáyeke, seniń kóterilis jasawırna, nókerdi óltiriwirne, ne sebep boldı? 2. — Tórem, biz

sabaw, qıynawdan basqa hesh nárse kórmedik. 3. —Haw, assalawma áleykum, Azat ağa... 4. Kóp jasağır, jaqsı jigit, endi bizge Nazar menen Kárimbay zaqım etpey me? Aytshı, qarağım?

Qaratpa sózler gáptegi basqa sózlerge qarağanda kóterińki intonaciya menen aytiladı. Jazıwda qaratpa sózler gáptiń basında kelgende qaratpa sózden keyin útir belgisi qoyıladı. Mısalı: *Balam, men sizlerdi qaladan izlep keldim. Anajanıń, men seni janımday jaqsı kóremen.*

Qaratpa sózler gáptiń ortasında kelse, qaratpa sózdiń eki jağınan útir qoyıladı. Mısalı: *Keliń, ullań, oylasıp alayıq. Meyli, Dáwlet, seniń aytqanıńdı orınlayman.*

Qaratpa sózler gáptiń sońında kelse, onda aldına útir, al qaratpa sózden keyin ya noqat, ya úndew belgisi qoyıladı. Mısalı: *Gápimdi tırńla, qızım. Meni durıs túsiniń, xalqım! Jańalıqqa jar salıń, doslar!*

433-shınıǵıw. Tekstten tek qaratpa sózleri bar gáplerdi kóshirip jazıń. Qaratpa sózlerdiń irkilis belgilerin qoyıń.

- Balam, aman keldiń be?
- Sálem, sheshe. Ishte kimler bar?
- Qızlar. Balam, jolda sharshap qalğanıń joq pa?
- Joq.
- Balam-aw, ushıp keldiń be? Ishi, qalay jaqsı ma?
- Awa, samolyot penen.
- Haw, onda adamnıń miyi aylanadı deydi ǵoy?

(S.X.)

IS QAĞAZLARÍ ÚLGILERI

Nókis qalalıq 6-sanlı ulıw-
ma bilim beriw mektebiniń
5-klass oqıwshısı Aysánem
Jumamuratovadan

Túsinik xat

2020-jıldıń 6-sentyabr kúni jol transportınıń kesh
keliwine baylanıslı birinshi sabaqqa keshigip keldim.
Bul jaǵdaydı endi tákirarlamawǵa háreket etemen.

06.09.2020 (qolı) A.Jumamuratova

* * *

Nókis qalalıq 32-sanlı ulıwma
bilim beriw mektebiniń
direktori G.Dáwletovaǵa
usı mekteptiń 5-klass oqıw-
shısı Qumarxan Medetbae-
vadan

Arza

Meni mektebimizde dúzilgen «Jas dóretiwshi»
ádebiy dógeresine aǵzalıqqa alıwıńızdı sorayman.

15.09.2020. (qolı) A. Jumamuratova

* * *

DAĞAZA

5-klass oqıwshılarınıń dıqqatına! Mektep kitap-
xanasına aǵzalıqqa jazılıw ushın metrika nusqası
menen 3,5x4,5 ólshemdegı eki dana súwretińızdı
8-sentyabrge shekem klass basshısına ákelip be-
riwińız lazım.

Klass basshısı: (qolı) O.Shamuratova.

MAZMUNÍ

1-sentyabr—Ózbekstan Respublikasınıń gárezsizlik kúni.....	3
Til—adamlardıń qarım-qatnas jasawınıń eń áhmiyetli quralı	4
Fonetika, Grafika	
§1.Fonetika—til sesleri haqqındağı ilim.....	8
§2.Sóylew aǵzaları	10
§3.Grafika. Ses hám hárip. Álipbe	12
§4.Dawıslı sesler hám olardıń túrleri.....	16
§5.Erinlik hám eziwlik dawıslı sesler	19
§6.Ashıq hám qısıq dawıslı sesler.....	20
§7.Dawıssız sesler hám onıń túrleri.....	22
§8.Únli hám únsiz dawıssız sesler	24
§9.Ayırım dawıssız háriplerdiń jazılıwı.....	26
§10.Birgelikli dawıssızlardıń jazılıwı	30
§11.Buwin haqqında túsinik.....	31
§12.Buwinıń túrleri.....	32
§13.Ashıq buwin.....	33
§14.Tuyıq buwin	35
§15.Qamaw buwin.....	36
§16.Sózlerdi ótkermelew	39
§17.Orfoepiya haqqında túsinik.....	43
§18.Orfografiya haqqında túsinik.....	44
Fonetikadan ótilgenlerdi tákirarlaw.....	46
Leksikologiya	
§19.Leksikologiya haqqında túsinik	48
§20.Sóz hám onıń mánisi.....	51
§21.Kóp mánili sózler	52
§22.Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánisi.....	54
§23.Sinonimler.....	57
§24.Antonimler.....	59
§25.Omonimler	62
Leksikologiyadan ótilgenlerdi tákirarlaw.....	64
Til ósiriw	67
Sózdiń qurılısı	
§26.Sózlerdiń qurılısı haqqında túsinik.....	70
§27.Túbir hám qosımtalar	72
§28.Túbir hám sózdiń tiykarı	74
§29.Qosımtalardıń túrleri	77
§30.Sóz jasawshı qosımtalar hám olardıń túrleri	78
§31.Sóz túrlewshi qosımtalar hám olardıń túrleri.....	82
§32.Sóz qurılısındağı orın tártip	84

§33. Kóplik jalğaw.....	85
§34. Tartım jalğaw.....	87
§35. Seplik jalğaw.....	89
§36. Betlik jalğaw.....	90
§37. Forma jasawshı qosımtalar.....	92
Sóz jasalıw hám imla	
§38. Sóz jasaw usılları.....	96
§39. Sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwı arqalı jasalıwı.....	98
§40. Dórendi sózler.....	100
§41. Túbirles sózler.....	103
§42. Sózlerdiń qosılıwı arqalı jasalıwı.....	104
§43. Qospa sózler hám olardıń jasalıwı.....	106
§44. Birikken qospa sózler.....	108
§45. Dizbekli qospa sózler.....	110
§46. Jup sózler.....	111
§47. Qısqarğan sózler.....	114
Tákirarlaw.....	116
Morfologiya	
§48. Sóz shaqapları haqqında túsinik.....	119
§49. Sóz shaqaplarınıń bóliniwi.....	121
§50. Atlıq	123
§51. Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlar, olardıń jazılıwı.....	125
§52. Atlıqtıń betleniwi.....	128
§53. Atlıqtıń birlik hám kóplik sanda qollanıwı.....	130
§54. Atlıqtıń tartımlanıwı.....	133
§55. Atlıqtıń sepleniwi.....	137
§56. Seplikler. Ataw sepligi.....	138
§57. Iyelik sepligi.....	141
§58. Baris sepligi.....	142
§59. Tabis sepligi.....	143
§60. Shıǵıs sepligi.....	145
§61. Orın sepligi.....	146
§62. Atlıqtıń jay hám tartımlı seplewleri.....	148
§63. Atlıq sózlerdiń sintaksislik xızmeti.....	150
§64. Atlıqtıń ǵápte ekinshi dárejeli aǵza xızmetinde keliwi.....	152
Atlıqtı tákirarlaw.....	154
Kelbetlik	
§65. Kelbetliktiń mánisi hám belgileri.....	155
§66. Kelbetliktiń jasalıwı.....	157
§67. Kelbetlik jasawshı qosımtaları arqalı jasalıwı.....	159
§68. Feyilden kelbetlik jasawshı qosımtalar.....	161
§69. Kelbetliktiń sóz qosılıw usılı arqalı jasalıwı.....	164

§70. Birikken qospa kelbetlik.....	165
§71. Dizbekli qospa kelbetlik	166
§72. Jup kelbetlik.....	168
§73. Kelbetliktiń atlıq ornına qollanıwı (zatlasıwı).....	171
§74. Sinonim kelbetlik	173
§75. Antonim kelbetlik.....	174
§76. Kelbetliktiń dárejeleri hám olardıń jasalıwı.....	176
§77. Kelbetliktiń salıstırw dárejesi.....	177
§78. Kelbetliktiń arttırw dárejesi.....	179
§79. Kelbetliktiń gáptegi xızmeti.....	181
§80. Kelbetliktiń gápte bayanlawısh bolıp keliwi.....	182
Tákirarlaw.....	183
Feyil	
§81. Feyildiń betleniwi	187
§82. Feyildiń meyilleri. Buyırq meyil	190
§83. Tilek meyil.....	192
§84. Shárt meyil	195
§85. Maqset meyil	196
§86. Anıqlıq meyil.....	198
Til ósiriw. Sóylew. Monolog hám dialog	200
§87. Feyil máhálleri. Ótken máhál	203
§88. Házirgi máhál	204
§89. Keler máhál.....	205
§90. Sinonim feyiller	207
§91. Antonim feyiller.....	209
Tákirarlaw.....	210
Sintaksis hám irkilis belgileri.....	211
§92. Gáp hám onıń mazmunı boyınsha túrleri.....	212
§93. Xabar gáp hám onıń irkilis belgileri.....	213
§94. Soraw gáp hám onıń irkilis belgileri.....	214
§95. Buyırq gáp hám onıń irkilis belgileri.....	217
§96. Úndew gáp hám onıń irkilis belgileri	218
§97. Gáptiń bas aǵzaları	220
§98. Baslawısh.....	221
§99. Bayanlawısh	223
§100. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları	224
§101. Anıqlawısh.....	225
§102. Toliqlawısh	227
§103. Pısıqlawısh.....	229
§104. Gáptiń birgelikli aǵzaları	230
§105. Qaratpa sóz hám onıń irkilis belgileri	233
Is qaǵazları úlgeri.....	235

Qaraqalpaq tili. 5-klass ushın sabaqlıq.
B 64 Nókis «Bilim» baspası, 2020-j. 240 bet.

ISBN 978-9943-4461-4-4

UOK 811.512.121(075.3)
KBK 81.2 Kar

BERDIMURATOV ESEMURAT,
ALLANAZAROV QUTLÍMURAT,
PATULLAEVA GÁWHAR

QARAQALPAQ TILI

5-klass ushın sabaqlıq

«Bilim» baspası
Nókis — 2020

Redaktóı *U. Yusupova*
Kórk redaktóı *I. Serjanov*
Tex. redaktóı *B. Turımbetov*
Operatorı *A. Atagullaeva*

Licenziya: AL №108, berilgen waqıtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen
waqıtı 9.06.2020-j. Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$.
Tip «Pragmatica KRKP» garniturası.
Ofset usılında basıldı. Kegl 12. Kólemi 15,0 b.t.
Esap 17,82 b.t. Nusqası 12530 dana.
Buyırtpa № 20-261.

Original-maket «Bilim» baspasında tayarlandı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciýalar agentliginiń
«Bilim» baspası.

230103. Nókis qalası, I. Karimov gúzarı, 101.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.ru

«O‘zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi
baspaxanasında basıldı.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayn kórsetetuǵın keste

№	Oqıwshınıń atı ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaq- lıqtıń alıńan- daǵı jaǵdayı	Klass bas- shı- sınıń qolı	Sabaq- lıqtıń tapsırıl- ǵandaǵı jaǵdayı	Klass bas- shı- sınıń qolı
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgen-degi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıızqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, birqansha sıızıp shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sıızılǵan.
Qanaatlandırarsız	Muqabaǵa sıızılǵan, jırılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırarsız orlanǵan. Betleri jırılǵan, betleri tolıq emes, sıızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkın emes.

Qaraqalpaq tili. 5-klass ushın sabaqlıq.
B 64 Nókis «Bilim» baspası, 2020-j. 240 bet.

ISBN 978-9943-4461-4-4

UOK 811.512.121(075.3)
KBK 81.2 Kar

BERDIMURATOV ESEMURAT,
ALLANAZAROV QUTLÍMURAT,
PATULLAEVA GÁWHAR

QARAQALPAQ TILI

5-klass ushın sabaqlıq

«Bilim» baspası
Nókis — 2020

Redaktori *U. Yusupova*
Kórk redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turimbetov*
Operatori *A. Atagullaeva*

Licenziya: AL №108, berilgen waqıtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen
waqıtı 9.06.2020-j. Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$.
Tip «Pragmatica KRKP» garniturası.
Ofset usılında basıldı. Kegl 12. Kólemi 15,0 b.t.
Esap 17,82 b.t. Nusqası 1240 dana.
Buyırtpa № 20-262.

Original-maket «Bilim» baspasında tayarlandı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciýalar agentliginiń
«Bilim» baspası.

230103. Nókis qalası, I. Karimov gúzarı, 101.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.ru

«O‘zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi
baspaxanasında basıldı.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.